د پښتو ادب لنډ تاریخ

د پوهنتون د دریم او څلورم ټولګیو له پاره

لیکوال
علامه عبدالحي حبیبي

١٤٤٦ش

Download from:aghalibrary.cm

د پښتو ژبي موقعیت د ژبو په ویش کي

د ایشیا په ژبو کي دوه قسمه ژبي په منځنۍ او غربي ایشیا کي سته:
۱. یوه ډله یې اروپایي یا هندو اروپایي بولي، چي په هند او افغانستان او ایران او ماوراء النهر کي ویل کیږي او په اروپا کي هم دغه ژبي سته، لکه لاتین، جرمني، انګرېزي، فرانسوي او نوري. دا ژبي اریایي له دې جهته بولي چي له پخوانیو اریایي اقوامو څخه پاته دي. دغه اقوام څلور زره کاله تر میلاد دمخه له یوه شمالي ځایه څخه چي هغه یې (اریانا وېجه) باله د افغانستان سیمو ته راغله، دوی په دغه وخت کي یوه ژبه ویله چي د هغې کومه بولګه او نخښه نه ده پاته او علماً یې (اریک) بولي یعني هغه ژبه چي اریائیانو ویله.
۲. بله ډله د ایشیایي ژبو څخه سامي ژبي بولي، چي په دغه کي عبري او عربي او سریاني او حبشي ژبي داخلي دي او د دغو ژبو څېړنه زمونږ په بحث اړه نه لري.

د اریایي ژبو وېشنه

اریایي ژبي پر دوه ډوله دي، یوه ډله یې سیتم بولي او بله ډله یې سنتم بولي. پوهانو فقط یوه کلمه د سنسکریت او لاتیني څخه اساس ګرځولې ده، یعني "سل" چي په سنسکریت کي سیتم او په لاتین یې سنتم بولي، لومړۍ ډله نون په دغه کلمه کي نه لري او دوهمه ډله یې لري چي د دې جدول څخه دغه تقسیم څرګندېږي :

سیتم		سنتم	
سنسکریت	سیتم	تاتیني	سنتم
دري	سد	یوناني	هیکاتون
پښتو	سل	انګلیسي	هنډریډ
هندي	سو	الماني	هنډریډ
روسي	ستو	فرانسوي	سانت

د سنتم او ستم پر علمي اساس ټولې هندواروپايي ژبې په لاندې ډول وېشلې کېږي :

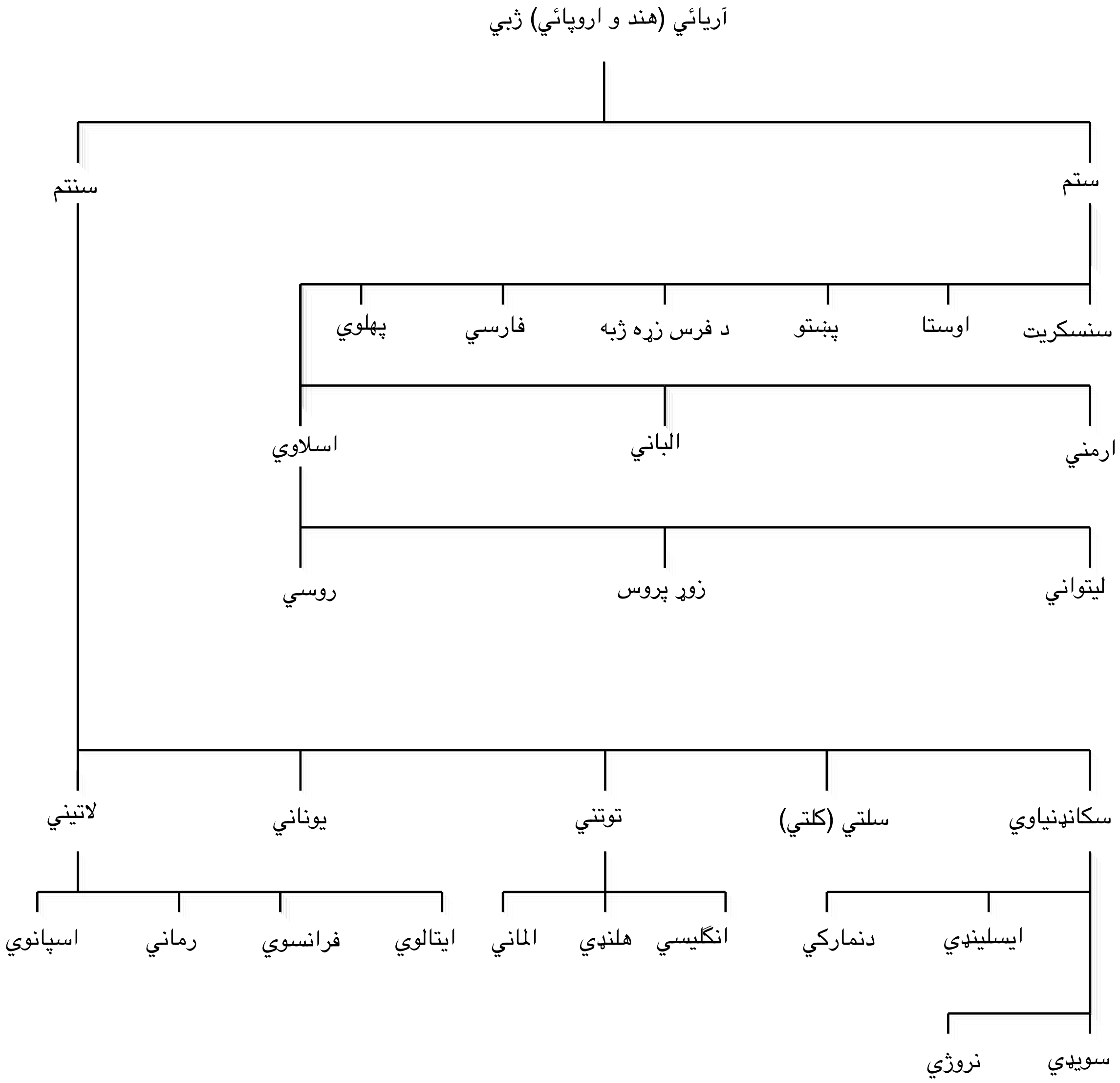

له دې لاندې جدول څخه د دغو هندو اروپايي ژبو نژدېوالی سره معلومېږي:

فرانسوي	جرمني	انګليسي	لاتيني	اوستا	سنسکريت	دري	پښتو
پير مير سور فرير	وانر موتر شوستر برودر	فادر مدر سستر برادر	پتو ماته را سوردر فراتر	پيتر ماتر هوګهر براتر	پنتري ماتري سواچر بهراتر	پدر مادر خواهر برادر	پلار مور خور ورور

اريايي اقوام

کله چي څلور زره کاله تر ميلاد دمخه اريايي اقوام د باختر ځمکو او د هندوکش لمنو ته راغلل دوی پسله ډېره وخته څخه دلته ډېر سول او د شرق او غرب خوا ته يې هجرتونه وکړل، د شرق په خوا کي تر اباسين تېر سول او په شمالي هندوستان کې خپل مدنيت خپور کړ، هلته دوی په هغه ژبي چي له اصلي اريايي ژبي څخه جوړه سوې وه يو کتاب وليکه، چي (ويدا) نوميږي او اوس يې څلور برخي موجودي دي :

١. ريګويدا
٢. سامه ويدا
٣. يجورويدا
٤. اتهرواويدا

دا اريائيان چي د ويدا سندري يې ويلې له افغانستانه هلته تللي وو، نو په ويدا کي د افغانستان د ځايو او خلکو او قبيلو او مشرانو او غرو او دريابو نومونه راغلي دي، چي د دغو ټولو مطالعه د پښتو ژبي په تاريخ کي زموږ سره کومک کولای سي. دوهمه ډله غربي خوا ته تلونکي اريايان وو، چي دوی د افغانستان په غربي خوا کي تر استانبوله پوري خپل مدنيت خپور کړ، له دوی څخه په دوو ژبو ځيني نوشتې پاته دي، يو د اوستا کتاب دئ، چي زردشت له بلخ څخه خپور کړ او په ټول اېران کې ومنل سو، دا کتاب ټول (٨١٥) فصله او (٢١) نسکه و، په اوستا کي هم ډېر د افغانستان د ځايو او پاچاهانو او خلکو نومونه راغلي دي، او ډېر کلمات يې د پښتو ژبي سره نزدې دي، له دې جهته اوستا هم د پښتو په ادبي تاريخ کي زموږ په درد خوري.

بله ژبه چي د غو غربي اريايانو له خپلي قديمي ژبي څخه جوړه کړه هغه زړه پارسو بولي، چي ځيني نوشتې يې پر ډېرو باندي پاته دي او مطالعه يې د پښتو په ادبي تاريخ کي مفيده ده، د افغانستان په شمالي خواوو کي د دريای امو پر ها بله څنډه له اريايي ژبو څخه سغدي او خوارزمي هم داسي ژبي دي، چي د پښتو سره نزدېوالی لري نو د دغو ژبو مطالعه هم د پښتو له پاره ګټوره ده.

پښتو او اريايي کلمات

هغه ژبه چي تر اريايي هجرت دمخه ويل کېده دغه قديمه ژبه وروسته په نورو ژبو تبديله سوه او پوهان داسي وايي، چي دوه زره څلور سوه کاله ق م د اريايي اقوامو ژبه يوه وه، خو يو زر کال پس يعني د (١٤٠٠ ق م) په شاوخوا کي تر اوسه د دوی ژبي سره بدلي سوي دي. د بعضو قديمو اريايي کلماتو له څېړني څخه داسي ښکاري چي په پښتو کي تر اوسه پوري هم هغه قديمي ريښې سته، چي د مثال په ډول يو څو کلمې دلته ښوولي کيږي :

اول - د اريا کلمه :

د اريا د کلمې معنی اوس مؤرخين اصيل او نجيب يا زارع بولي، ډاکټر جيګر الماني محقق وايي، چي د اريا کلمه له (آر)

ځخه مشتقه ده، چي په سنسکریت کي د اصل او بنیاد په معنی وه.
د دې په مقابل کي مکس مولر یو بل عالم وایي چي (آر) کرهني او زراعت ته وایي، نو له دې جهته (ارین) کرونکی او بزګر دئ، د دې دواړو خبرو تحلیل د پښتو کلماتو په اساس کېدای سي. مثلاً که موږ (ار) د اصل او بنیاد په معنی واخلو نو دا کلمه په پښتو ادب کي مستعمله ده، مثلاً ملا الف هوتك وایي :

دی له "آره" و ښاغلی
څه که شو په ویر نتلی

بل شاعر پیرمحمد میاجي داسي وایي :

شیخ متي چي خلیلي و
دی له آره لـــوی ولي و

که داسي وي چي د آر کلمه د زراعت او کښت په معنی واخلو نو دا کلمه هم د پښتو په یوه خاصه محاوره کي موجوده ده چي د کښتونو د ربیلو پر وخت کله چي زارعین لو کوي نو د هغه خلکو حال داسي بیانیږي :
"اره اره لور پر غاړه" چي په دې ځای کي هم اره د زراعت معنی لري او دا ښکاره ده چي قدیمو اریایي اقوامو زراعت ته په ډېر ښه نظر کتل او زراعت د هر اصیل او شریف اریایي سړي کار و، نو له دې جهته لومړی قول او دوهم سره نژدې کېدای سي.

دوهم - ایانا وېجه :
هغه وخت چي اریایي قبیلو له خپله اصلي او قدیمه ټاټوبي څخه د باختر خوا ته هجرت نه وکړی، دوی هغه خپل قدیم د استوګني ځای (ایریانا وېجه) باله.
د دې کلمې ریښه هم اوس په پښتو کي ژوندۍ پاته ده. په کندهار کي اوېجه د سرزمین په معنی وایي، مثلاً : "احمد محمود د خدای پر اوېجه نه پرېږدي" له دې څخه ثابتیږي چي وېجه هم پخوا دغه معنی لرله.
چي معنی يې هغه د ښاغلیو او اصیلو ټاټوبی ده، دغه کلمه اوس په پښتو کي د ورشو په شکل موجوده ده، چي معنی يې د څړ ځای دئ، ځکه چي د قدیمو اریائیانو ژوند په مالداري و، نو دوی د خپلي استوګني ځای او د څړ سیمه ورشو بلله. ورته او رشه دواړه یوه ریښه لري، هر وخت (س) په (ش) اوړي، مثلاً کتل او کسل چي (ت) په (س) باندي اوښتي ده، او د (س) اوښتل په (ش) هم ډېر سته لکه راسه او راشه.

پښتو او ویدي ژبه

ویدي ژبه اریائیانو په هند کي د اریایي هجرت سره نېږدې ویله، له دې ژبي څخه هم یو څو کلمې د مثال په توګه دلته د اوسنۍ پښتو سره مقایسه کوو.
سیند :
دا کلمه په ریګویدا کي سیندهو او په اوستا کي هندو وه، په اوسنۍ پښتو کي سیند هم په هغه قدیمه معنی هر رود ته وایي او اباسین هم له دغي قدیمي ریښي څخه د لوی والي په سبب پر اوسني دریایي سیند باندي ایښوول سوی دئ.
کولا :
قدیمو اریائیانو کورنۍ او خاندان ته (کولا) ویله او دغه کلمه اوس هم په پښتو کي د کهول او کاله په شکل موجوده ده، چي

معنى یې هغه خانواده ده.

ستان :

دا کلمه په سنسکریت کې د ځای او مرکز او مملکت معنی لري، چې په پښتو او دري کې اوس د (ستان) په شکل مستعمله کلمه ده، لکه ګلستان، افغانستان، هندوستان وغیره، کله چې اریائیان په هندوستان کې خپاره سول دوی هغه مملکت دیوستهان وباله، چې معنی یې د عبادت ځای دئ، دغه کلمه په مفرد ډول هم په پښتو او دري کې استعمالیږي، مثلاً ښکارندوی د پښتو د غوري دورې شاعر وایي :

د اسلام د دین شهاب د نړۍ لمر دئ

تور "ستان" یې کـــړ رڼا په جهادونه

دغسي هم د فارسي ژبې لیکوال فخر مدبر لیکي :

"به ستان لوهور در میان شدند"

سوما یا هوما :

پخواني اریایي اقوام چې د افغانستان په غروکي اوسېدل دوی یو مقدس بوټی سوما باله او له هغه څخه به یې یو مشروب جوړاوه چې هغه به یې د عبادت پر وخت استعمالاوه، دغه نوم په اوستا کي هوما او په ویدي ژبه سوما راغلی دئ، چې په عربي یې (هوم المجوس) بولي، دغه کلمه اوس په پښتو کي د اومه یا هومان په شکل پاته ده، چې هغه خپل قدیم شکل یې **خوندي کړی دئ.**

اشلوك :

دا کلمه په سنسکریت کي د نظم او شعر په معنی ده، او دې ډول نظم په هندي اریائیانو کي رواج درلود، چې د هند د اشعارو په کتابو کي ذکر سوی دئ. په پښتو قدیم ادب کي دغه کلمه هم مستعمله وه، مګر معنی یې فقط منظوم کلام و او پیودلي ویناوي وې، چنانچه دغه کلمه په همدغه معنی د غوري شاعرانو په پښتو اشعاروکي راغلې ده، لکه ښکارندوی غوري چې وایي :

په بر بڼ چي ږغ د چونیو نغوړېده شي

ته وا چـــــندي سره پیودي اشلـــــکونه

په دې بیت کي بر بڼ د لوړ باغ او چونی د بلبل، نغوړېدل د اورېدل، چندي د شاعر او اشلکونه د نظمونو په معنی دي.

دسیو :

په اریایي ژبوکي د (ش) یا د (ژ) یا د (ښ) یا د (س) یو پیشوند (سابقه) وه، چې د نفرت او بدۍ اوکرکې مفهومونه یې لرل له دغې سابقې څخه په قدیمو او اوسنیو ژبوکي ډېرکلمات راوتلي دي، چې له هغو څخه په ویدا کي دسیو یا داسه کلمې جوړې سوې دي او مطلب هغه خلك وه، چې پخوا په هندکي اوسېدل او د اریایانو دښمنان وو. په پښتو ژبه کي له دغه ریښې څخه د (نون) په نښلولو سره یو صفت جوړ سو، چې معنی یې هغه د کرکې مفهوم لري، لکه دښن او دښنه په فارسي هم له دغې ریښې څخه دشمن او دشنام، دشوار، دوزخ، دزد او داسې نورکلمات جوړ سوي دي، چې ریښه یې هغه د پښتو **سره مشترکه سابقه ده او تاریخ یې تر رګویدا پورې رسیږي.**

کشتري :

په پخوانو اریانانوکي د پاچاهانو او لښکریانو ډله کشتري بلله کېده، دا کلمه هم په ویدا کي ذکر سوې او بیا په سنسکریت او ویدي ژبو او هندي کي تر اوسه موجوده ده. په پښتو ادب کي دغه کلمه د پیر روښان په خیرالبیان کي د تورکښې په شکل راغلې ده، یعني هغه څوك چي توره کاږي او مقصد یې هم عسکري او د جنګ خلك دي، د لومړۍ کلمې لومړۍ ټوټه هم کښ او دوهمه ټوټه تري کټ مټ دغه معنی لري او د دغو ژبو سره نژدېوالی څرګندوي : کښ (توري) کشتري یعني شمشیري. له دغو مثالو څخه د پښتو ژبې مشارکت له ویدا او اوستا سره ښه معلومیږي مګر له دغو قدیمو ژبو څخه چي په غربي اریایانو او ایران کي ویله کېده زړه پاړسي هم ده، چي تر میلاد دمخه تقریباً (۵۰۰) کاله ژوندۍ وه، په دې ژبه کي کوم کتاب نه دئ پاته مګر ځیني ډېرلیکونه سته، چي پر هغو باندي د زړې پاړسو یو څه نوشتې پاته دي.

پښتو او زړه پاړسي

زړه پاړسي (۲۵۰۰) کاله دمخه په پارس کي ویله کېده او د هخامنشي پاچاهانو د دربار ژبه وه، خو د دې ژبي کوم کتاب نه دئ پاته، فقط د ایران او مصر پر ځینو ځایو باندي د دې ژبي یو څو ډبرلیکونه په میخي خط پاته دي، چي ټول (٤۰۰) لفظونه کیږي.
د هخامنشي کورنۍ یو لوی پاچا داریوش دئ (۵۲۲ تر ٤۸٦ ق م)، د ده په امر د بهستون پر غره یو ډبرلیك کیندل سوی دئ، چي په څلورم ستون کي درې مسرۍ یوه اخلاقي حماسه لیکلې ده او هغه په دې ډول ده :
دا درې مسرۍ داسي لوستل کیږي :
ني اریِ که اهم.
نې دروجه نه اهم.
نې زوره که ره اهم.
د دې شعر هره مسرۍ شپږ شپږ هجاوي لري او که موږ ورته ځیر سو، نو دغه درې مسرۍ په لږ تغیر داسي په پښتو را اوړي :
نې اړیکه اوم.
نې دوره جنه اوم.
نې ځورکړه اوم.

د کلماتو تطبیق

اول : نې Né د نه مخفف دئ.
دوهم : اړیکه Arika په پښتو کي د اړ له مادې څخه اړیکی اوس موږ استعمالوو چي معنی یې پای بند او مسامع او عضو ده دغسي اړتیا مشکلې او احتیاج ته وایي.
دریم : اوم د وم یا ومه یو شکل دئ چي اوس یې هم بعضي پښتانه (اوم) وایي.
څلورم : په دوهمه مسرۍ کي د دروجنه کلمه اوس کټ مټ د دروه جن په شکل موجود ده چي معنی یې مکار او فریبنده ده.
پنځم : ځورکړه – اوس د پښتو ځورکړه یعني ځورکوونکی او ظالم او ستمګر څني جوړیږي او په دې ډول دغه کلمات په لږ تغیر د پښتو له اوسنۍ کلمو سره برابر کېدای سي او دا موږ ته د پښتو او زړې پاړسي نزدیکي راښیي، چي تر اوسه په دې لار کي نوره وسیعه مقایسوي مطالعه نه ده سوې.

پښتو او زړه دري

د افغانستان په شمالي خواوو او د هندوکش په لمنو کي (۳۰۰۰) کاله دمخه یوه ژبه ویله کېده، چي د اوسنۍ دري ژبي مور ګڼل کیږي، له دې ژبي څخه فقط یو ډبرلیك په (۱۹۵۱ م) کال د بغلان په سرخ کوتل کي پیدا سوی دئ، چي (۲۵) سطره او (۹٤۷) یوناني حرفونه لري او ټول کلمات یې (١٦٥) دي خو د هري کلمې په منځ کي یوه فاصله په دې شکل (ه) موجوده ده. په دې کتیبه کي (۲۸) حرفونه په دېواني رسم الخط استعمال سوي دي:

الف او زور
ب
پ
ف
ت
ث خ
خ
د
ر
ز
س
ش
ښ
ك
ګ
نګ
ل
م
ن
و
حفیف (و)
هـ
معروفه (ي)
مجهوله (ې)
فتحه
پېښ
کسره
فاصله

د پښتو او قديمي دري مشابهت

دغه (۲۸) علامې چې د بغلان په کتيبه کې په (۱۶۰) کلمو کې استعمال سوي دي د پښتو سره يې ټول حروف بېله (ف هـ) مشترك دي، مخصوصاً (٦) نمبر حرف، د پښتو (څ) ته نژدې دئ، دغسې په دغه الفبا کې (۷) نمبر حرف د (خ) آواز لري مگر په (۱۳) نمبر حرف (ښ) کې (ش) او (خ) سره يو ځای سوي دي او د پښتو (ښ) ږغ ادا کوي، او له دې څخه ښکاري چې دغه ږغ قديم دئ او په قديمه دري کې هم و، ځکه نو په پښتو کې اوس هم دغه درې سره آوازونه بېلې بېلې معناوې افاده کوي، مثلاً :

شندل -پراګندن

ښندل -بخشش

خندل -خنديدن

له دې څخه معلومېږي چې په قديمه دري کې هم د (ښ) صوت موجود و، مگر د پښتو خاص ږغونه لکه (ټ، ړ، ډ، ڼ) په قديمه دري کې هم نه وو او په دې کتيبه کې هم نه ليدل کېږي، نو دلته بايد سړی وواييي چې د ژبو د تقسيم له پاره د اباسين او هلمند تر منځ يو ايزوګلاس (هغه ځای ته وايي چې په هغه کې دوې ژبې سره يو ځای کېږي) پيدا کېږي، د پښتو او دري ږغونه او کلمات سره مشترك کېږي دغه دوې ژبې په ځينو نورو ګرامري خصوصياتو کې هم سره نژدې دي، مثلاً :

اول حالت (condition) په اوسنۍ پارسي کې د کلماتو شکل يا حرکات دګرامري حالت په تغير سره نه تبديليږي، مګر په پښتو کې ډېر کلمات دګرامري حالت په تبديل سره خپل شکل يا آواز اړوي او په دغه خاصيت کې زړه دري د پښتو سره شريکه ښکاري، مثلاً په دغه ډبرليك کې د کانيشکا نوم کله کانيشکي او کله کانيشکو راغلی دئ او ځيني نور نومونه هم دغسې سته، چې د فاعلي يا مفعولي حالت په تغير سره اوښتي دي.

دوهم په توصيفي ترکيب کې هم په زړه دري کې لکه اوسنۍ پښتو صفت تر موصوف دمخه ويل کېده، مثلاً (مشت خرګومن) يعني لوی خرمن يا لکه (بك شا) يعني لوی شاه.

دريم : ابتدايه ساکن : اوسنۍ دري ژبه ابتدايه ساکن نه لري، مګر په قديمه دري کې لکه پښتو په ساکن ابتدا کېدله، مثلاً د بغلان په کتيبه کې (STAD) ستاد د اوسني (ايستاد) په معنا يا د اوسني فرمان کلمه په قديمه دري کې فدومان (Fadoman) غرومان د (ف) په سکون تلفظ کېده.

د ځينو کلماتو سره نژدېوالی

د بغلان په ډبرليك کې چې کومه دري قديمه ژبه استعمال سوېده، ځيني داسې کلمات لري چې اوس د پښتو په يوه لهجه کې کټ مټ يا په لږ تغير موجود دي، چې دلته يې د نمونې په ډول يو څو کلمې ښوول کېږي :

بګ : دا کلمه پخپله د بګ لنګ په نامه کې موجوده ده، چې پخوا د بغلان نوم و، په اوستا او قديمه پارسي کې بګه (Baga) او په سنسکريت کې بهاګه (Bahaga) و، په روسي کې هم اوس بغ د خدای په معنا موجود دئ، دا کلمه په دغه کتيبه کې د يوه بل نامه په سرکې هم سته او دا کلمه بکپور (Bagpur) ده، چې معنا يې شهزاده وه. دغه بګ چې په ډبرليك کې جلا په معنا د خدای او عظيم يا بادشاه او د کلماتو په سرکې هم په دغو معناو ذکر سوی دئ، اوس د پښتو په محاوره

كي د لوی او عظیم په معنا سته. په کندهار کي وايي : پلانی بګ سړی دئ، یعني جسماً لوی دئ، د پښتو شاعر شمس الدين کاکړ، چي د (۱۲۵۰ هـ) په حدودو کي ژوندی و داسي ويلي دي :

هسي شوم طالع زما دئ
باطن ووړ په ظـــاهر بګ

د بګپور دوهمه ټوټه يعني (pur) هم د پښتو سره مشترکه کلمه ده، چي په تربور کي ژوندۍ پاته ده، نو د دې کلمې تاریخي تحول داسي دئ :

زړه دري (پوهر puhar) اوسنۍ پارسي پور، لکه شاهپور، پښتو بور لکه تربور، (تره بور). یوه بله کلمه چي په دغه ډبرلیك کي پښتو ته ډېره نژدې ده ایر(EIR) ده، چي د آتش پر ځای استعمال سوې ده او دا کلمه تر اوسه هم د پښتو په وزیري لهجه د (ایر) او په نورو لهجو کي د (اور) په ډول پاته ده، خو د پښتو په یوه بله کلمه کي چي (ایره) د خاکستر په معنا ده په ښه ډول موجوده ده، دغسي هم (مال) په ډبرلیك کي د وخت او هنګام په معنا راغلي دئ، چي تر اوسه هم په پښتو کي (مال یا مهال) وخت ته وايي او د پښتو په قدیمو اشعارو کي دا کلمه راغلې ده او دا ثابتوي چي دغه کلمه اصیله پخوانۍ کلمه ده او له عربي څخه نه ده اخیستل سوې. یوه بله ډېره ښه کلمه چي په دې کتیبه کي راغلې ده الوښال (ALOSHXAL) ده، دا کلمه که موږ تجزیه کړو اوله ټوټه يې الو ښکاري، چي د پښتو او اوسنۍ فارسي (اروا) يې اوسنی پاته سوی شکل دئ او په اوستا کي دا کلمه اورونت وه، چي په پهلوي کي اوروان او په فارسي کي روان ځني جوړ سوی دئ، نو د زړې دري (الو) د اوسنۍ پښتو د (اروا) له فارسي ژبي (روان) سره له یوې ریښې څخه دي.

د کلمې دوهم جزو پښتو اوسنی (ښاد) او د فارسي (شاد) او د پهلوي ژبي (شات) او د اوستا (شاته) او د زړې فارسي (شیاتي) و، د (د) او (ل) او (ت) ابدال په اریايي ژبو کي ډېر دي، لکه دست او لاس یا لس یا ده، نو مجموعاً د زړې دري الوښال د پښتو اروا ښاد دئ، چي معنا يې هم د عربي (مرحوم) او فارسي ژبي شاد روان ته نزدې ده، یعني هغه څوك چي له دې دنیا څخه تللی وي او په بله دنیا کي اروا خوښه وي.

تر دې ځایه د پښتو ژبي او قدیمو اریايي ژبو مقایسه او پرتله وسوه، چي د دغو ژبو پخواني روابط سره ښکاره کوي. ځینو پوهانو پښتو له هندي ژبو څخه د سنسکریت له لمسیانو څخه ګڼلې او ځینو هم اېرانۍ ژبه بللې او د یو څو پوهانو دا هم عقیده ده، چي د ساکا له ژبو څخه پیدا سوېده. د سنسکریت او هم له اوستا او هم له نورو اریايي ژبو سره اشتراك لري نو نه خالصه هندي ده او نه اېراني. بلکي د افغانستان په لساني او فرهنګي ایزوګلاس کي له اصلي اریايي ژبي څخه راپاته ده، چي ډېر قدیم ممیزات يې هم تر اوسه خوندي کړي دي، چي په تېرو څېړنو کي د پښتو نزدېوالی له سنسکریت او اوستا او زړې پاړسي او دري سره په لنډ ډول بیان سوي دي.

د تفصیل له پاره يې د پښتو ادبیاتو تاریخ لومړی او دوهم جلدونه وګورئ او هم هغه کتاب وګورئ، چي ما په دري ژبه د بغلان پر ډبرلیك باندي د (مادر زبان دری) په نامه کښلی او چاپ کړی دئ.

تر خوشحال دمخه

پښتو ادب ته يو لنډ نظر

د پښتو ادب ليکل سوي آثار فقط په اسلامي دوره کي پيدا سوي دي، چي تر ټولو قديمتر شاعر امير کروړ د غور پادشاه پېژنو او د (۱۳۹ هـ) په شاوخوا کي ژوندی و.
هم په دغه زمانه کي د غزني او ګردېز له پاچاهانو څخه د لويکانو کورنۍ سلطنت کاوه، چي له دوی څخه هم فقط يو پښتو بيت لاس ته راغلی دئ، تر دي زمانې وروسته د غوريانو په دربار کي پښتو ادب نشو نما وکړه او ډېر شاعران او مؤلفان او نثر ليکونکي پيدا سول، په دغه زمانه کي د ملتان د لودي پاچاهانو کورنۍ د (۳۰۰ – ۴۰۰ هـ) تر منځ پښتو ويونکي پاچاهان وو، چي له دوی څخه هم پښتو شعرونه پاته دي.
په عمومي ډول داسي ښکاري، چي د پښتو ژبي د ادب ساحه له ملتانه بيا تر غوره پوري خپره وه، له دغي زمانې څخه بيا د خوشحال تر عصره پوري تقريباً زرکاله تېر سوي دي او په دغو لسو پېړيو کي موږ د پښتو ژبي ادبي سير په لاندي ډول تلخيص کوو:

پښتو ادب د امير کروړ له عصره څخه يو خاص رنګ درلود، ژبه يې سوچه او سپېڅلې پښتو وه، ډېر داسي پښتو کلمات ژوندي وو، چي اوس يې موږ نه استعمالوو او داسي ښکاري، چي پر پښتو باندي د نورو ژبو اثر هغه وخت ډېر لږ و، او وروسته ورو ورو د عربي او فارسي او هندي ادب تاثيرونه پر سوي دي.
د فکر او موضوع له پلوه هم د پښتو پخوانی اثر خاص يو پښتني او محيطي شکل لري، يعني د شاعر او ليکوال د تخيل غورځنګ په يوه داسي محيط کي دئ، چي هغه له نورو محيطو څخه ځيني خاص امتيازونه لري، شاعر د يوه غرني او کليوالي محيط څخه الهام اخلي، ملي او پښتني اخلاق او دودونه او رسمونه تصوير کوي، او په دې ډول خپل هنر ته يو خاص محيطي جوله ورښندي.
د دې دورې پاته سوي آثار يوه ښکلې او نفيسه ادبي مجموعه ده، چي له يوې خوا څخه خپلي محيطي ښېګنې او مزاياوي لري او له بلي خوا څخه د نورو مجاورو ملتونو له ادبه څخه ځيني اثرونه قبلوي، نو په اشعارو کي د پښتو د ژبي خپل اوزان هم ساتل کېږي او د عربي او فارسي شعرو وزنونه او قواعد هم منل کېږي، نو د دغي دورې اشعار او آثار د معنی له پلوه حماسي، اخلاقي، ديني، تصوفي، تبليغي، عشقي او کله کله فکاهي رنګونه لري، مګر په ظاهري جوړښت کي علاوه پر ملي اوزانو باندي قصيده، غزل، رباعي، مثنوي هم ميندل کېږي.
تر خوشحال خان دمخه په (۱۰۰۰ هـ) کال کي د پښتو ادب د سياسي تحولاتو څخه هم اغېزمن سوی دئ، په دې لسو پېړيو کي د پښتو ژوند د خپلي آزادۍ او پښتونولۍ د ساتني له پاره په يوه مسلسله مبارزه کي تېرېده، لوی لوی تاړاکونه پر دې مځکه باندي راغلل، غټ غټ سياسي او ديني او مذهبي تحولونه پېښ سول، خو پښتنو په دغو تحولاتو کي د دين او فرهنګ او ثقافت له پلوه ډېر نوي او ښه شيان ومنل، مګر خپله آزادي تر هر څه پر دوی ګرانه وه، نو سره د دې چي دوی د اسلامي جامعې کلك ملګري وه، او د اسلام د خپرولو له پاره يې تر بنګاله پوري جهادونه وکړل، مګر د ساسي تسلط قبلولو ته حاضر نه سول او که به زور ور باندي راغی نو د سمي څخه به غرو ته ولاړل او عمر به يې په کوچي ګري تېراوه، نو د پښتو ادب په دغسي يو کيفيت سره تر خوشحال خان پوري راورسېد، کله چي خوشحال خان دنيا ته راغی د پښتو ادب نظم پوخ سوی و او ډېر کتابونه هم پکښې موجود وه. د نثر کتابونه هم ليکل سوي وه، چي بهترينه نمونه يې د سلېمان ماکو د (تذکرة الاوليا) نثر دئ، چي په (۶۱۲ هـ) کي ليکل سوی دئ او دغه نثر لکه د پښتو شعر يو ښه سبك او ښکلې جوله لري. دلته دا نکته هم نه هېروو، چي د (۹۰۰ هـ) په حدودو کي پير روښان په خپل خيرالبيان کي يو داسي نثر ليکلی دئ، چي هغه د نظم او نثر تر منځ يو

مصنوع او متکلف نثر دئ، که څه هم د پیر روښان د آزادي خواهۍ جګړې او د پښتنو د ساسي وحدت له پاره د ده سعیه ډېره ښه او مشکوره ده، مګر په ادبي حرکت کي د ده د خیرالبیان نثر د پښتو ژبي یو ښکلی او هنري اثر نه دئ، نو خوشحال خان په داسي یوه ادبي او سیاسي محیط کي پیدا سو، چي په هیڅ ډول په زړه پوري محیط نه و. د پیر روښان په پیروي اخوند دروېزه او د ده کورنۍ او نورو لیکوالو قلمونه را اخیستي وه او په پښتو ژبه کې د مصنوعي او متکلف نثر لیکلو پیروي کوله، په سیاسي لحاظ هم پښتانه د هندوستان د مغولو تر اثر لاندي او مظلوم واقع سوي وه او خوشحال خان ناچاره و، چي په داسي یوه چاپېر کي په دوه ډوله مبارزه وکړي :

لومړی سیاسي او جنګي مبارزه د پښتنو د آزادۍ له پاره.

دوهم ادبي او واقعي مبارزه د پښتو ژبي د ادبي ارزښتونو د ساتلو له پاره.

خوشحال خان

د پښتو ادب منځنۍ دوره له خوشحال خان څخه شروع کېږي، دی د خټکو د ملك اکوړي له کورنۍ څخه و، د سرای په کلي کي د ربیع الثاني په میاشت (۱۰۲۲ هـ) د شهباز خان خټك په کورنۍ کي پیدا سو، دا کورنۍ د پېښوره تر اباسیند پوري د خپل عصر په سیاست کي پېژندل سوې کورنۍ ده او خوشحال خان د پښتنو د قومي سیاست په مرکز کي تربیه سو، ده د خپل عصر علمونه ولوستل او د قلم خاوند سو، په دغه وخت کي د ډهلي د مغلو له کورنۍ څخه شاه جهان پادشاه و او د سلطنت غربي سرحدونه یې تر قندهار او بلخ پوري رسېدلي ښارونه او لویي لاري د مغلو تر اداري لاندې وې، د قبایلو داخلي کارونه قومي جرګو سمول، د خوشحال خان د کورنۍ د استوګنې ځای د پېښور او کابل پر لویه لار باندي واقع و، نو همېشه د مغلو د دربار له خوا د دغي لاري ساتنه د خوشحال خان پلرو او نیکونو ته سپارل کېده او دغه کورنۍ د پښتنو په داخلي چارو کي مقتدر حکمرانان وو، مګر د مغلو د دربار سره یې هم دوستانه روابط ساتل، په (۱۰۶۹ هـ) کال اورنګزېب خپل پلار شاه جهان بندي کړ او پخپله پر ټول هندوستان باندي مقتدر پادشاه سو. د اورنګزېب سیاست دا و، چي هغه د سلطنت په ټول قلمرو کي له کلکتې څخه بیا تر بلخه داسي څوك نه پرېږدي، چي هغه په قوت کي له ده سره مقابله وکړي، اورنګزېب ته د افغانستان د مشرقي خوا ساتنه او د کابل او بدخشان او بلخ او کندهار اداره خورا مهمه معلومېده او دا لار د اباسیند تر غاړو پوري د خوشحال خان په لاس کي وه او ده غوښتل چي خپل اقتدار دلته ټینګ وساتي، په پېښور کي چي کوم حکمران د اورنګزېب له خوا مقرر و د هغه قدرت فقط په ښار کي محدود و، نو اورنګزېب د خپل حکومت او اقتدار د ټینګولو له پاره د خوشحال خان وجود په دغه سیمه کي مضر ګاڼه نو یې خوشحال خان په یوه دسیسه په پېښور کي ګرفتار کړ او په (۱۰۷٤ هـ) د روژې په میاشت کي دی له پېښوره ډهلي ته د محبوس په ډول واستاوه او کوښښ یې وکړ، چي د خوشحال خان په زامنو او کورنۍ کي نفاق واچوي. خوشحال خان څلورکاله په هند کي بندي و، چي وروسته په (۱۰۷۷ هـ) له اګرې څخه د خپلو پښتنو یارانو په ملګري راووت او ځان یې وطن ته راورساوه، دلته خوشحال خان خپل محیط وکوت او ځان ته یې دوې لاري د ژوند له پاره وموندلې، لکه چي وایي :

پس له بنده دئ دا عـــزم
د خوشحال د خاطر جزم
یا نیولی مـــخ مـــکې ته
یا مـــــغلو ســـره رزم

مګر په دې دووکارونو کي خوشحال خان د مغلو سره مبارزه غوره کړه او دې مبارزې دوه شکله درلودل :

اول : د جنګ په میدان کي د توري مبارزه.
دوهم : په شعر او ادب کي د قلم مبارزه او د پښتو ژبي د روزلو له پاره د پښتنو د ملیت د ساتلو له پاره مبارزه، چي د خوشحال خان شخصیت هم دغه دوې خواوي لري. خوشحال خان د پښتنو د آزادۍ له پاره د اورنګزېب سره ډېر جنګونه وکړل او دا يې کوښښ و، چي په پښتنو کي د اتفاق او د ملي جهاد روحیه ژوندۍ وساتي او علاوه پر دې جنګي شخصیت د ده ادبي شخصیت هم ډېر فعال و، ده تقریباً څلوېښت تر پنځوسو زرو اشعارو پوري په پښتو ادب کي یوه مهمه ذخیره پرېښوده، چي حقیقتاً دی د پښتو ژبي تر ټولو لوړ شاعر ګڼل کېږي. ده په خپلو اشعارو کي حماسي او وطني او پښتني خصوصیات وروزل او هر ډول شعرونه يې په ادبي او بدیعي ښکلا وويل، ده قصیده د غوري دورې د قصایدو دورې ته ورسوله، د پښتو غزل يې د ژبي د روانۍ او سلاست سره په ډېرو ادبي ښکلاوو مزینه کړه، رباعي، مثنوي، مخمس، مربع، مسدس، معشر ټول د ده په دېوان کي سته.
خوشحال خان تر منظوم کلام علاوه د پښتو نثر ته هم توجه وکړه او د نثر لیکلو سبك يې داسي غوره کړ، چي د پیر روښان او اخون درویزه لیکونه يې پرېښودل او د پښتو د نثر د قدیمتر سبك پیروي يې وکړه، یعني د سلېمان ماکو غوندي نثر لیکونکي لاره يې غوره کړه او کوښښ يې وکړ، چي د پښتو ژبي د محاورې له جریانه سره خپل مطلب په روانه او سلیسه پښتو ولیکي.
د خوشحال خان منثور کتابونه هم ډېر دي، دی د عمر په (۷۸) په ۲۸ ربیع الاول ۱۱۰۰ هـ کال وفات سو او وروستنۍ وینا يې دا وه :
"ما هلته ښخ کړئ، چي د مغلو سپوری مي پر خاوره ونه لوېږي او د مغلو سپرو ګردونه مي پر هدیره ونه لوېږي".
د خوشحال خان د کتابو څخه فضل نامه، دستارنامه او عیاردانش مشهور دي او کله چي دی تر جهان تېر سو نو يې یوه داسي ادبي ګرانبها ذخیره پښتنو ته پرېښووه، چي هغه به تر ابده پوري زموږ په ادبي حرکت کي د لاري څراغ وي او د ده دا بیت به په رشتیا ومنل سي، چي ویلي و :

همېشه به پرې ناري وي د بلـــــبلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ویل باغ

د خوشحال خان د شعر سبك په پښتو ادب کي ډېر شهرت او مقبولیت وموند او پښتو ادب د خوشحال خان په ادبي مکتب کي د هري خوا بشپړ سو، په دې سبك کي د ادبي فنونو او رواني ژبي مراعات ډېر سوی دئ او اشعار يې هم روان او خواږه او هم د صنعت په ګېڼه ښکلي سوي وه، د خوشحال خان د سبك خاصیتونه دا دي :
دې سبك د پښتو شعر ډېر پراخ کړ، علاوه پر غزل، مثنوي او قصیدې او رباعي چي تر خوشحال خان دمخه ویل سوي وه، ده نور ټول د عربي او پارسو د شعر اقسام په پښتو وويل او ځیني نوي قسم اشعار يې په پښتو کي زیات کړل، لکه مثمن او نور.
په دې سبك کي هر ډول صوفیانه، اخلاقي، فلسفي، فکاهي مضامین او مدح، هجو، مرثیه، محاکات، اجتماعي خبري سته، چي ملي ښېګني او خویونه هم تلقین کوي.
په دې سبك کي کله کله د پښتو او پښتونولۍ او ملي احساساتو څرګندونه هم سوېده او خاص بیا د خوشحال خان خپل اشعار د ملي جذباتو ډك دي.
په دې سبك کي اوږدې اوږدې قصیدي هم ویل سویدي، چي هره قصیده ځانته یو ښل اجتماعي یا تاریخي یا تبلیغي یا د منظرنګارۍ یا نور موضوعات لري او په خپله د خوشحال خان او د ده د زامنو لکه عبدالقادر خان او اشرف خان هجري په قصیدو کي د غوري دورې د قصیدو تقلید او پیروي ښکاره ده او بدیعي صنایع او تلازمات او تشبیهات هم لري، مګر شاعرانو يې د اشعارو ساده ګي او سلاست تر صنعت او تکلف نه دئ جار کړی او ډېري پېچلي ویناوي په اشعارو کي نه راوړي.
په خپله خوشحال په دې سبك کي حماسي احساسات داخل کړل او شاګردانو يې لړ پیروي وکړه.
انتقاد او هجو (غندنه) هم په دې سبك کي سته او د پښتنو شاعرانو مخصوصاً د هندوستان د مغولي استعمار طلبانو سره ډېره قلمي مبارزه کړېده، خوشحال خان وايي :

زمـــا ژبه نه ده اور ده
ګوزارونه د ټوپك كا

د خوشحال خان د مكتب په اشعاروكي ډېر حكمتونه او نصيحتونه او فلسفي مطلبونه هم سته، چي د ژوندانه ژور اسرار پكښې ويل سوي دي، مثلاً اعتماد په نفس داسي تلقين كوي :

د مزريو مړنتوب په لښكر نه شي
مټ يې هركله يوازي په خپل ځان شي

خوشحال خان د اجتماعي منافعو په توزيع كي داسي وايي :

دولتـــــمند ســـړی هـــغه بللی بويه
چي له سينده يې جدا د چا وياله شي

خپل ثبات او ټينګه روحيه داسي ښيي :

د عالم ډېري خبري لور په لور توري لښــكري
زړه مي نه ښوري له ځايه غر خو هسي وي كنه

د خوشحال خان په نظركي د انسان ټولي ګټي په خپل همت، شجاعت او توريالي توب پوري اړه لري او مړنی سړی قابل د دې بولي، چي نوم يې په تاريخ كي ياد سي او وايي :

كل ګټـــــنه ده د توري
كه كابل دئ كه كشمير
مېړني دي چي يادېږي
په ســـــندرو هم په وير

په ادبي ارزښت كي هم دا سبك تر ټولو جامع او ښكلی دئ هم يې د معنی خوا قوي او هم يې ظاهري او شعري قالب ښكلی دئ، تر خوشحال خان دمخه د پير روښان د مكتب شاګردان په خپلو اشعاروكي معاني روزي، مګر د هغو شعر ښكلی او د هنر په ګېڼه مزين نه دئ، مثلاً د صوفيانو شاعرانو دا عقيده ده، چي د خدای تعالی نور په هر ځای كي تجلی كوي او وحدت په كثرت بدلېږي، نو خدای تعالی په هر ځای كي سته، دا مطلب ميرزا انصاري، چي د پير روښان مريد و داسي ويلی دئ :

د كـــــــثرت په بازار راغی
په هر ځای كي دی مكين دئ

خوشحال خان هم دغه مطلب په داسي ادبي پيرايه اداكړی دئ، چي هم يې مقصد عالي دئ او هم يې الفاظ ښكلي دي او هم هنري ارزښت لري، لكه :

راشه وغــــړوه ســـترګي د جــــهان ننداره ګوره
چي ښايست لري د ســــتورو د آسمان ننداره ګوره
د دې خپل وجود په باغ كي په هر شان ننداره ګوره
و هرګل ته چي نظركړې د باغــــوان ننداره ګوره

په تخيل كي هم دا سبك ډېر ښه دئ، خورا لوړ او د نزاكته ډك شاعرانه تخيل پكښې سته، په خپله خوشحال خان او نور شاګردان يې د تخيل خاوندان او قهرمانان دي، اوكله كله ابتكارونه هم لري، مثلاً شاعرانو د معشوقې د مېلمستيا له پاره ډېر ډول ډول تخيلونه كړيدي، چا د زړه كباب ورته ايښی دئ او بعضي شاعران په دغه باب كي يو له بله څخه مضامين رانقل كوي، خوكوم ابتكار نه لري، د خوشحال خان زوی عبدالقادر خان په دې موضوع كي يو نوی مضمون پيدا كوي اوكله چي د عشق په دنيا كي سرې اوښكي تويوي هغه په دې ډول يوه ياقوتي مهماني بولي، او وايي :

سرې سرې اوښكي مي پر مخ عبدالقادره
نن و يار ته د ياقـــوتو مهــــماني ده

د خوشحال خان په کورنۍ کي
د پښتو ادب روزنه

لکه چي خوشحال خان پښتو ادب ته درانه خدمتونه وکړه، ده په کورنۍ کي د پښتو لیکوال او شاعران زامن هم وروزل او دغه ادبي میراث پښت پر پښت له پلاره زامنو ته نقل سو. د پښتو ادب په تاریخ کي که موږ یوه درنه او ډېره فعاله کورنۍ وغواړو نو هغه هم دغه د خوشحال خان کهول دئ، چي دوی په نظم او نثر کي د پښتو ژبي اوله درجه آثار پرې ایښي دي، د خوشحال خان مشر زوی اشرف خان هجري دئ، چي دی هم د توري او قلم خاوند و او په پښتو یو ښکلی دېوان لري چي اشعار یې تر څلورو زرو بیتو پوري رسيږي. دی هم د پښتنو د آزادي خواهۍ په جګړو کي د اورنګزېب د لښکرو په لاس کي لوېدلی او په (۱۰۹۳ هـ) د دکن په بیجاپور کي بندي سوی، او وایي :

بیجاپور هجري په خـــوب لیدلی نه و
آخر پېښ شي هغه کار چي یې قضا کا

د اشرف خان هجري په وینا کي د وطن د مینې تاوده احساسات پراته دي، لکه چي وایي :

بې وطــــنه تنـــها پروت یم په غربت کي
نن له مـــا سره هـــمدم د وطـــن غـــم دئ
د هـــیواد اشـــنا په ســـترګو لیده نه شي
که په خوب راته حاضر شي بس کرم دئ
قاصـــدان له روهــه نه راځي مـــدت شو
ســـــلام باد را رســـوي منت یې تم دئ

د ده اشعار عشقي، اخلاقي، وطني او ساده او روان دي او کله کله داسي قصیدې انشاء کوي، چي د غوري دورې د قصیدو تقلید څني ښکاري، د هجري دېوان په پېښور کي چاپ سوی دئ، دی ښکلي معاني په ښکلو الفاظو ادا کولای سي، د صبر او استقامت ترغیب داسي کوي :

شورش مه کړه د ګردون له کشمکشه
لومه کلکه کړي مرغۍ په اضـطراب

دا غزله د ده د کلام نمونه ده :

سترګي هله کا ژړا چي زړه په درد وي چي په داد د دهر پوه آزاده مرد وي په مجلس چي د حق ورشي مخ یې زرد وي هر چي تل په فکر ډوب د اب و خورد وي لا په ځ م که قرار نه بدن یې ارد وي		اه و سوز مي باطل مه ګڼه دروېشه تخت و تاج ته به سرکوز د همت نکا هغه مرد چي په دغل سود و سودا کا په حساب د فرزانه ترګاو بتر دئ ګردنده ګردون چکۍ انسان دانه شه

دا مـحال دئ چي شاعر په پښـتنو کي
بل "هجري" غوندي په فن د شعر فرد وي

هجري پسله څورلسو کالو قیده څخه په (۱۱۰٦ هـ) کال کي هلته وفات سوی دئ چي آزاد خان د ده د مرګ تاریخ داسي

ویلی دئ :

د هـــجرت يې زر سل شـــپږ و
اشرف خان چې فوت شو یاره

د اشرف خان په شاعري کي د ظاهري ښکلا او د ادب د هنري مزيت له خوا داسي اثرونه معلوميږي، چې دی د پښتو شاعرانو د ډلي په لومړي صف کي ودروي او کله کله د فارسي شعر هم وايي، د ده د خپل هنر په خصوص کي دا دعوه ده :

په پښـــتو ژبه مي سیال د شـــعر نشته
د معنو په جهان شاه اشرف خټك یم

د بند او هجران په زمانه کي خپل وطن داسي يادوي :

د زړه باز يې تل د روه په ځـمکه ګـــرزي
که هجري په دکن ناست خالي بدن دئ
کـــه نصیب بنده بند کـــړی په دکن دئ
دامنـــګیر يې همېشه عشق د وطن دئ

د اشرف خان په قصايدو کي د ده ادبي قدرت ښه ښکاري، چي وروسته به يې څېړنه وسي.

عبدالقادر خان خټك

د خوشحال خان بل اديب او شاعر زوی عبدالقادر دئ، چې په (۱۰٦۱ هـ) کال پیدا سوی او تر (۱۱۲٦ هـ) پوري ژوندی و.
دی په نظم او نثر ډېر تاليفات لري، دېوان يې تقريباً څلور زره بيته دئ، چې غزل، مثنوي، قصايد، رباعي او قطعات لري. د ده شعر خوږ او روان دئ، د معناوو په اداکولو کي ډېر قدرت لري او کله کله په تخيل کي ابتکار هم کوي.
عبدالقادر عملاً د تصوف په سلسله کي داخل او د شيخ سعدي لاهوري مريد و، نو ځکه د ده په شعر کي د تصوف رنګ هم سته او نور اشعار يې عشقي، اخلاقي او اجتماعي دي.
د اشعارو تر دېوان علاوه د عبدالقادر خان نور کتابونه دا دي :

(۱) ګلدسته :

چي د شيخ سعدي فارسي ګلستان يې په پښتو نثر ترجمه کړی دئ، په دې کتاب کي ده د خوشحال خان په پيروي يو ښه نثر ليکلی دئ، چي د شيخ سعدي د ګلستان مقاصد يې په پښتو ژبه ښه اداکړي دي. دا ترجمه په (۱۱۲٦ هـ) کال تمامه سوې ده او په مقدمه کي عبدالقادر د هغه عصر د اجنبي حکومت په باب کي داسي ليکي :

"دستور د مصنفانو دئ، چي مدح د خپل وخت د پادشاه وکاندي، لکه چي شيخ سعدي عليه الرحمه نورالله مرقدهٔ د ابوبکر سعد بن زنګي صفت په ګلستان کي کړی دئ، اما موږ په داسي زمانه کي پيدا يو، چي حاکمان پادشاهان د دې عصر واړه ظالمان او مبتدعان دي. په مدح کي يې مادح د ذم شي يعني تر خالقه تر مخلوقه کوم شی چي په دنيا کي ښه عام پرېږ بدګمان شي په آخرت يې د دين زيان شي، لکه مولوي روم % فرمايلي دي :

می بلرزد عرش از مدح شقی
بدګمان ګردد زمدحش متقی

په دا سبب د عصر د پادشاه معينه مدح ونشوه ... هر پادشاه حاکم چي سعيد وي که قريب وي که بعيد وي که زنګي وي که فرنګي وي که ترك وي که تاجك وي که حبشي وي که د روم وي که پښتون که هندکي وي، چي عادل وي حق تعالي دي يې

په دنیا کي سیوری په مسلمانانو ممدوده لري او په عقبی کي دي یې مرتبه مسعوده لري.

مثنوي

پادشاهان چي عادلان شي عدل کاندي		په قیامت به وي د عرش تر سیوري لاندي
سرداران به یې دینداره نېکوکار شي		په هر قوم چي کرم د ګردګار شي
بد صورت که د انسان لري شیطان دئ		ښه حاکم رحمت په خلکو د سبحان دئ
چي هیڅ عدل انصاف نه لري ظالم دئ		نښانه د خدای د قهر بد حاکم دئ
پکښې زړونه د عالم کا جلي بلي		په هر لوري کا د ظلم لمبې بلي
چي یې چېرته آرام شي هورې ته لېږدي		که هر څو وطن شېرین وي خو یې پرېږدي

ظالـــمان جـــهان و جـــان لـــره بلا دي
هغه خوار شول چي په ظلم مبتلا دي

په دې ډول عبدالقادر خان د پاچا د صفت پر ځای د حکومت د طرز عمل په خصوص کي خپله نظریه او انتقاد څرګندوي، دا ځکه چي په هغه وخت کي پر پښتنو باندي یو اجنبي حکومت غالب سوی و او له دې څخه موږ دا خبره فهمولای سو، چي د حکومت په باب کي د پښتنو پوهانو نظریه څنګه وه.

عبدالقادر خان دګلستان په ترجمه کي د سعدي د نثر ښېګڼي او ادبي مزیتونه هم ساتي، مثلاً د فارسي دغه عبارت :

"ابلهی دیدم خلعتی در بر و مرکبی در زیر، و قصبی مصری بر سر، کسی گفت : سعدی ! چگونه می بینی این دیبای معلم بر این حیوان لایعلم؟ گفتم :

خط زشت که به اب زر نوشته است".

عبدالقادر خان دغه فصیح نثر په پښتو داسي ترجمه کوي :

"شیخ وایي یو احمق په ښه تازي آس سور جامې اغوستي وربښمیني زریني په شان په شوکت تېرېده، چا راته ووې چي اې سعدي ! څرنګ یې وینې؟ وې مي خط دئ ناښکلی په اوبد د زرکښلی".

په دې ترجمه کي عبدالقادر آزاد تللی دئ، مګر د پښتو سلاست او شېریني یې پکښې ساتلې ده او مطلب یې هم په ډېرو لنډو کلماتو کي سره یو ځای کړی دئ، په دې کتاب کي نثر په نثر او نظم په نظم ترجمه سوی دئ او هغسي موفق دئ لکه د نثر په ترجمه کي، مثلاً د سعدي دا شعر :

زرد بینی شکــــسته پیــشانی
تو که بازی به سرکنی با قوچ

عبدالقادر وایي :

ژر به ووینې سر مات ماغــزه وتلي
چي له مېږ سره ټکر وهي پرې زغلي

حکایت

یو په لارکي مست پروت و د عقل ویاست یې د لاسه پرېوتلې وه، د عابد پرې ګذر وشو، د ده په قبیح حال یې په کراهت نظر وکړ، هغه ځوان سر پورته کړ ویې وې:

قطعه

سپك نظر عاصي ته مه کړه پرهېزګاره

د رحمـــت د بخشـــايش په ده نظر کــــړه

(۲) پښتو يوسف زلېخا :

دا کتاب د مولانا جامي له فارسي مثنوي څخه په پښتو خفيف بحر ترجمه سوی او د اورنګزېب عالمګير په وختو کي په (۱۱۱۲ هـ) کال نظم سوی دئ، چي دلته يي د نمونې په ډول يو څو بيته را اخلو :

چي دولت يې بې احصا و		د مغرب په لور پاچا و
لوی يې ملك لوی يې ناموس و		د ده اسم شاه طيموس و
چي د ده و د بل نه و		مهيا ورته هر څه و
چي په حسن لکه حور وه		ترې زوولې يوه لور وه
چي مثال د دې معدوم و		زلېخا يې د لور نوم و
له دې بابه تل مقال کړم		که يې وصف د جمال کړم
چي يې کا د چا قدرت دئ		لکه حق يې د صفت دئ
له خرواره موی نمايم		لږ به تا وته ووايم
تر قيامته شرمسار دئ		که عرعر دئ که چار دئ
په رفتار لکه تندر وي		قد يې سم لکه د سروي
به تر مشك و تر عنبر وه		چي وېښته د دې د سر وه
زړه پېيي لکه عقيق		په هر تار يې په تحقيق
د وېښتو په تار يې بند و		که زاهد که دانشمند و
چي يې زه کړم د سنبلو		څه نسبت يې د کاکلو
دا په سر د دلربا کي		سنبل اوسي په صحرا کي
تور مارونه کج ترې لاندي		دوې يې زلفي اوېزاندي
چي هر راز پکښې مبين و		صاف يې هسي رنګ جبين و
پټ احوال به ور ظاهر شو		چي به څوك ورته ناظر شو
لا بهتري وې ابروی		تر هلال يې د مهروی
هم دا به اختصار کړم		نور به څه تر دا زيات شمار کړم

ســر تر پايه خــــــزانه وه

هسي ښکلې جانانه وه

(۳) د پټې خزانې مؤلف محمد هوتك د عبدالقادر خان يو بل کتاب هم ليدلی و، چي نوم يې حديقه ختټك و، مګر د دې کتاب کومه نسخه اوس نه ده معلومه.

(۴) عبدالقادر خان يوه نصيحت نامه هم لري، چي د ده د دېوانه سره يو ځای په کندهار کي چاپ سوې ده. راورټي انګرېز مؤلف د عبدالقادر خان تاليفونه تر شپېتو پوري شمېري. ده په خپل کلام کي متانت او سلاست دواړه ساتلي دي. استعارات او تشبيهات يې خبري ور ښايسته کوي او غزله يې خورا ښکلې او خوږه ده او په خپل ادبي قدرت او هنري ارزښت د خوشحال خان د مکتب لومړنی شاګرد دئ.

عبدالقادر خان د خپلي کورنۍ په حوادثو کي ډېر وخت له کوره ليري تللی، کله په هند او کله په کابل کي ښکاري، نو له دې

جهته د ده په کلام کي علاوه پر محلي او پښتني خصوصیاتو یو ډول جهان بیني هم لیدله کیږي او شعر یې د فارسي ادب ډېر اثرونه قبلوي، مثلاً د فارسي په تصوفي ادب کي د خپل ځان پر نېست کولو تاکید سوی دئ، عبدالقادر خان د دغي فنا پر لار باندي تګ د مقصد وره ته رسېدل ګڼي، او وایي :

د نېستۍ پر لاري ځه عبدالـــقادره
ګوندي بیا مومې د یار د در سراغ

د عبدالقادر خان په کلام کي علاوه پر نورو صنایعو د حسن طلب مزیت هم موجود دئ او دا هغه معنوي صنعت دئ، چي یو شاعر د خپلي غوښتني له پاره یو ښکلی او شاعرانه منظر او په زړه پوري تخیل پیدا کړي، مثلاً :

باران اوریږي څڅواکي څـــاځي
نسیم راوالوت سنبل پرې ناځي
اسباب د عیش واړه موجود دي
ساقي ته ګورو چي دی راپاځي

صدر خان خټک

د خوشحال خان د کورنۍ یو بل ځلاند ستوری صدر خان د ده
زوی دئ، چي پخپله خوشحال خان د ده توره ستایي او دی د پښتنو په داستان لیکونکو شاعرانو کي محترم مقام لري او د پیدا کېدو کال
یې د (۱۰٦۵ هـ) څخه بیا تر (۱۰۷۰ هـ) پوري تخمین کیږي. صدر خان علاوه پر دېوان چي هر راز اشعار لري دوې قصې یې هم په پښتو نظم کړي دي، چي لومړۍ قصه یې (آدم او درخانۍ) ده او په (۱۱۱۸ هـ) یې نظم
کړې ده.
دوهمه قصه یې (دلی او شهو) ده، چي په (۱۱۱۵ هـ) یې نظم کړېده. په دې دواړو قصو کي، چي د پښتنو له قدیمو رومانو څخه ګڼلي کیږي صدر خان خپل ادبي تکړه توب ښکاره کړی او دغه قصې یې په ادبي ګېڼه ښکلي کړي دي.
صدر خان خپل تربیت د پلار په سیوري کي داسي بیانوي :

تربیت یې ډېر زمـــــــا کـــــړ
هـــر تعلــــیم یې و ما راکـــــړ
په تعلیم یې سخــــندان کــــړم
په ویل یې سخــنران کــــــــړم
چي یې درست په دا فنون کړم
په ویل یې نور مـــــاذون کــړم

خوشحال خان دا اراده کړې وه، چي د آدم خان او درخانۍ داستان پخپله نظم کړي مګر په دې کار کي موفق نه سو، نو یې خپل زوی صدر خان ته وویل چي دغه قصه په نظم کي وساتي، صدر خان د خپل پلار له خولې داسي وایي :

له کارباره فرصت زما وي		که د عمر څه وفا وي
بویه ښې سخنرانۍ		له آدم له درخانۍ
یادګار پاتو په ستنه شي		چي منظوم یې یوه قصه شي
زه روان شم له جهانه		اوکه پاتي شي له ما نه
دا قصه په ښکلي نظم		ته منظومه کړه بالجزم

دی د خپل کتاب (دلي او شهۍ) په سرکي دغه معشوقه داسي ستايي:

په نامه حیات خان و ښه افغان و		هغه وخت په یوسفزوکي یو ځوان و
میشته په مېنه د ټوپۍ مېني دی و		لوی سردار د ملېزیو بنیری و
په نامه مسمی وه شهۍ ګلرویه		زوی یې نه و یوه لور یې وه نېکخویه
خوش خرامه آهو چشمه نېکفرجامه		شهي نامه سهي قده ګل اندامه
په ګفتار هرګور فصیحه وه بې عده؟		په رخسار هرګوره (ښکلې) وه بې حده
شوه به سروه سرنګونه زر غلتانه		چي به دا په لاري شوه سمه روانه
په ښه بوی به یې نسیم واړه بویا شو		په ښایست به یې د ځمکي مخ زیبا شو
چي هم درد وه د وګړي هم درمان وه		په چشمانو په لبانو هسي شان وه
په وحشت یې شاګرداني کل آهو وې		دواړه سترګي یې استادي د جادو وې
هم فتنې هم غمزه ګري هم شهلا وې		هم یې سترګي جادوګري هم بلا وې
د صاف تن یې د وېښته وه ډېره وېره		ملا یې وه لکه وېښته بلکه لاغره
رسېده به یې آزار و باریك تن ته		که ګل پاڼه یې خت شوې وای بدن ته
شاید دا د دې له رشکه پرې پیدا ده		د سپوږۍ په مخ سیاهي چي هویدا وه
د سرو لعلو په دبلي کي تل پنهان و		غاښ یې دودېرش ملغلري درخشان و
دواړه شونډې یې پیالې وې د شرابو		لینګي یې دواړه ګل وه د ګلابو
ویل کړل به همېشه په څو څو شانه		له ښایسته یې وګړي د زبانه
په ښه مخ کي بنفشه هم سمن زار ده		چا به وې شمعه یا باغ د نوبهار ده
بنفشه یې توري زلفي یا سنبل دي		اننګي یې یاسمن یا ګلاب ګل دي
دواړه سترګي یې نرګس غنچه دهن ده		سپینه پوزه یې کلي د نسترن ده
تر ښه قد یې ناڅېزونه د شمشاد وه		پابسته یې تر قیامت سرو آزاد وه
په ښایست کي پخپل دور یګانه وه		غرض دا چي د خوبیو خزانه وه
پرې ژوندی به شو مرده د سلوکالو		چي آواز به یې پیدا شو د خلخالو
تاو ځنځیر به د عشاقو شو په غاړه		چي اوږدۍ ځنځیر به پوري کړه دې واړه
کله ژیړي زعفراني کله وربښمیني		ښې جامې به یې اغوستې تل میني
بې سوختن به پاتو نه شوه چېرته خونه		چي به دا په سرو جامو شوله ګلګونه

ورسره به رنګا رنګ جوني طــنازي
مجلسي وې طربناکي خوش آوازي

په دې ډول صدر خان د ادبي تصوير په فن کي استاد ښکاري او دی یو سحرکار شاعر او داستان لیکونکی دئ، چي خپل هنر یې په دغه فن کي په اعلی درجه ښکاره کړی او حقاً یې ځان د پښتو په لوړه درجه شاعرانو کي درولی دئ.

ګوهر خان ختټك

د خوشحال خان د کورنۍ یو بل شاعر او نثر لیکونکی د ده زوی ګوهر خان دئ، چي دی د خپل ورارہ افضل خان ختټك د حکومت تر زمانې پوري ژوندی و او د ده د شعر دېوان تر اوسه پوري نه دئ پیدا سوی، خو ځیني متفرق اشعار یې موجود دي. ګوهر خان د پښتو په نثر کي یو کتاب د ترجمې په ډول پرې ایښی دئ، چي نوم یې (قلب السیر) دئ، چي د فارسي څخه په پښتو په (۱۱۲۰ هـ) کال ترجمه سوی دئ، د ګوهر خان نثر په هغه ډول دئ لکه خوشحال خان چي (کلیله و دمنه) پښتو کړې وه، د ده نثر له تاریخ مرصع سره چي په همدغه زمانه کي افضل خان ختټك لیکلی دئ، لږ څه فرق لري، یعني د افضل خان ژبه د ګوهر خان تر نثر لږ څه ساده او روانه ده، ګوهر خان د (قلب السیر) په سیزه کي داسي وايي :

تألیف د کتاب

"دا چي اکثر کتابونه له عربي فارسیانو بزرګانو و خپل عالم ته چي په تازي ژبه کي به یې فهم پرې ښه نه کېده په فارسي یې د دوی دپاره ترجمه کړل، سهولت یې شو او ښه مینه به یې پرې پیدا کړه، مطالعه به یې کړه، ډېر کتابونه د فقه د مسایل د اخلاق و غیره بزرګانو فارسیانو بیان کړل چي معلوم دي. په پښتو کي دا رواج نه و، اخند درویزه یو کتاب مخزن ویلی دئ، حق تعالی دې وبښي اکثر خلکو ترې فیض بیا مونده، زموږ پلار مرحوم خوشحال خان ختټك الله تعالی دې په قبر نور کا، هر ګونه کتابونه یې تصنیف کړل، داد یې د بلاغت او فصاحت د پښتو ژبي ورکړ، فارسي ته یې په لذت نژدې کړه. د غزل، رباعي، مخمس، ترجیع بند، ترکیب بند و غیره صنایع شعر یې وکړ، د فارسي د شعر رواج یې و پښتو ته ورکړ، په عروض په قافیه کي درست ووې د نظم نثر یې ښه کتابونه بیان کړل، چي خود په عالم مشهور دي، اګر چه د پښتو ژبه په علت د دورنشینۍ هومره لذت نه لري چي عربي، فارسي سره نسبت شي لاکن از راه ضرور پښتنو ته هم په پښتو ویل بهتر دي او سنت الهي ضرور پښتنو ته جاري دئ، هر کتاب چي نازلېده هم د هغه قوم په ژبه به نازل شو دا په دا چي د هر چا پخپله ژبه فهم کیږي.

رباعي

دوه یاران چي راز د زړه تر بله نمایي
بایده دئ چي پخــــــــــــپله ژبه وايي
د فارسیانو کن مکن ویل چه سود کا
پښـــتنو ته کـــړه مکړه ویل ښه ښايي

نور بل سبب د کتاب دا و، چي افضل خان زوی د اشرف خان مرحوم لمسی د خوشحال خان ختټك کرلانی غفرالله له چي

سن زر سل شل دئ دی د پلار نیکه په ځای قایم مقام دئ ښه سرداري لري، نظر يې په نېکنامي په اباداني دئ په دا قحط الرجال دی غنیمت دئ، اللهم تزد احسانه، حق تعالی دې شرم وساتي نور مساعي کا، چي د پښتو کتابونه له هره قسمه لکه فارسیانو کړي دي مرتب شي. د نیکه شعر يې واړه په بیاضونو هر ځای متفرق وه، د ده په تلاښ چي ښو مدت په دا سعی کي و له هره ځایه يې جمع کړ، دېوان يې مرتب کړ، بلکه کلیات د شعر يې چي څه و په نظم نثر لکه دستارنامه، فراقنامه، فضل نامه او دېوان و غیره کتابونه يې واړه په کاتبانو په ښو ښو ځله وکښل په اطراف به يې د شعر دپاره و هر چا و ته استول حق تعالی دې توفیق د نېك رفیق کړه. په مجلس کي به يې همېشه ویل چي که د چا په طبیعت قوت وي چي پښتو کتابونه لکه فارسیانو له عربي په فارسي ترجمه کړل څوك يې له فارسي په پښتو ترجمه کاندي. و ما ته به يې اکثر اوقات مخ راجاریوست. اګر چي ځما قوت هونبره نه و، لیکن چي نظر مي په تضیع وکړ، ومي لیده چي عمر ګرانمایه ضایع درومي، په هر حال مي و دې محنت ته ملا وتړله، نور مي اکثر د کتابونو مطالعه کړه چي له یو کتاب چي په قال په حال مضبوط او معتبر وي له فارسي ژبي نه يې په پښتو ترجمه کړم. دا کتاب مي بیا موند چي نهایت په افعال په قال په حال د موږ د پیغمبر صلی الله علیم وسلم پخته او معتبر و، چي تعریف يې د پختګۍ مصنف په فارسي کي نهایت طولاني کړی دئ، (چي که پدا کتاب کي يې راوړي ګنجایش نه لري)[1]، نور مي شغل ورسره واخیست چي دا شغل مي عظیم نعمت دئ له فارسي مي په پښتو ژبه ترجمه کړ، نوم يې قلب السیر کښېښود شو.

نظم

دا کـــــتاب په پښـــتو ژبه غـــــــنیمت دئ
په لوستوني يې نازل د خدای رحمت دئ
چي يې لولي یا يې کښـــينه ما دي یاد کا
په تکـــــبیر په فـــاتحه مي دي ډېر ښاد کا

دګوهر خان د نثر نمونه دغه وه، چي د پښتو یو متوسط نثر شمېرل کېږي، اوس به د ده د شعر یوه نمونه هم ولیکو :

غزل

چي په مهر دي نظر شي هر انسان ته		په بهانه بهانه يې وبولې خپل ځان ته
چېرته فارس چېرته به شام یا مدینه وه		چي دي وښیله لار راسته آسمان ته
مجوسي آتشپرست یار د احمد کړې		چي هیڅ نه رسېږي عقل او ګمان ته
عجمي له اهل بیت سره حساب کړې		سکه تره د احمد خوشي کړې شیطان ته
په مکه کي بولهب خرنګ ګمراه کړې		له ملکونو سلمان راولې ایمان ته
بوالحکم د مکې خرنګ دوزخي کړې		له حبشه بلال وروليې رضوان ته
ځای د دم وهلو نشته هر څه کاندې		حیراني ده په هر کار کي و سبحان ته
و خاکي بنده ته څو مراتب ورکړې		د ملك غوندي يې ګشت وشي آسمان ته

شفیع کړی مي سلمان دئ ستا و در ته
ما "ګوهر" ایماندار بیایه بل جهان ته

[1] په لېندیو کي نیول سوی عبارت، په اصل کي نسته، ما د اروانښاد علامه حبیبي د یوې مقالې څخه چي د ګوهرخان تر سرلیک لاندي خپره سوې ده، راواخیسته. (روهیال)

کاظم شیدا

د خوشحال خان په کورنۍ کې یو بل ادیب او شاعر د پېژندلو وړ دئ، چې دی کاظم خان نومېږي، او د افضل خان زوی دئ په (۱۱٤۰ هـ) کال د ختکو په افضل آباد کې زېږېدلی او عمر یې په کشمیر او سرهند او رامپور کې تېر کړی دئ. د ده اشعار عشقي او اخلاقي خواوې لري، مګر په پښتنو شاعرانو کې د ده امتیاز دا دئ، چې شیدا یو نازك خیاله او د قوي تخیل خاوند او په شاعرۍ کې د سبك هند پیرو دئ. د شیدا پر ژبه او ادب د فارسي ژبې د سبك هند اثرونه لوېدلي دي، چې د ده شعر یې د پښتو له طرز ادا څخه لیرې کړی دئ، مګر د شیدا امتیاز په همدې کې دئ، چې دی ډېر نازك او نوي خیالي مضامین پیدا کوي او هغه په داسې ژبه او داسې تعبیر وایي چې د فارسي ژبې نازکې او لطافتونه په پښتو کې ځایوي او د ده له شعر څخه یو خوږ او مرکب معجون جوړوي. د شیدا په شاعرۍ او شاعرانه تخیلاتو کې د پردېسۍ اثرونه هم ښکاره کېږي، مثلاً خپله اواره ګي او د زمانې جفاکارې په داسې ژبه بیانوي او آسمان ته وایي :

د کورې نیل دې پورې په دیده کړه
بصارت د تمیز نه لرې آســــمانه !
زمـــانه په رعـــایت د ګاو خـــر ده
پرورش د علف زار بویه باغـــوانه
آخـــر وژاړې په شـــان د غـــریبانو
که هر څو د وطن صبحه ده خندانه

د شیدا په شاعرۍ کې د یادولو وړ هغه برخه ده، چې ده د وطن په یاد ډېره مضمون آفریني کړې او د تخیل په میدان کې نیلی ځغلولی دئ، په دې رباعي کې د خپل وطن مناظر څنګه تصویر کوي :

په زړه مې ګرځي د غرونو څوکې
حـــملې د بازو د زرکـــو کـــوکې
ووایه څـــــــه کا د روه نســـیمه !
ګـــیرا منـــګولې زېبا مشـــوکې

بل ځای د صبا باد ته داسې خطاب کوي :

چې ګذر وکړې صبا د سرای په لـــورې
آواره بلبل یې یاد په ګل زمـــین کــــړه

کله چې د هند د سبزانو حسن ویني د خپل وطن د ګلرخانو ښکلا وریادېږي او هند ته په خپل راتګ پښېماني کوي :

ســـبزان کله وي همـــــسر د ګلرخــــانو
بېهوده راغی شـــــــیدا تر هـــــندوباره

په دې بیت کې د هند د خلکو سیاهي په شاعرانه تلازم د خپل وطن د معشوقانو د تورو سترګو سره داسې ښیي :

پکښې نشته سیاه مست د هغو سترګو
ګـرزېدلی په درست هند په بنــــګاله یم

بیا چې د هند د سبزانو په پاڼو سرې شونډې ویني نو د وطن د غرونو د زرکو په یاد کې وایي :

چې د هند سبزو خوړلی پان وي
لعل و یاقوت یې دواړه لبان وي
زرکې چې ګرزي د روه په غـرونو

ښایسته روغي په دغه شــان وي

شیدا کله د هندي پېغلو په ناز و ادا مسحور کېږي، او دلته خپله پښتني ساده روحیه داسي بیانوي :

په هـــندي ادا يې وكـــړې په ما چـــاري
زه شـــيدا په زړه ســـاده د روه افــغان يم

شیدا د سبك هند د نازك خيالۍ او مضمون آفرينۍ يو ښه تكړه نماينده په پښتو ادب كي ګڼل كېږي او دی پخپله خپل هنر ته ملتفت دئ او داسي وايي :

د ســـوسن ژبه حـيرت كـــړه سرمه سايه
چي شيدا په دا بهاركي سخنګوی شو

په دې بيت كي د خپل زړه بنديوالی له زلفو سره په ډېره نازكخيالي تعبير كوي:

زما زړه يې كله رانيو ســـــــــتا له زلـــــفو
كه هر څــو يې شانې تاوكړه مـــړوندونه

د شيدا په شاعري كي د نوي مضمون آفرينۍ سره سره كله كله ډېر ګټور اجتماعي او اخلاقي مطلبونه هم پيدا كېږي، مثلاً د اجتماعي ايثار په خصوص كي داسي مضمون آفريني كوي :

افروخته يې وي محــفل په شان د شمعي
چي سوخته د بل په كاركي خپل دماغ كا

د ناتوانانو سره خپله همدردي او تعاون داسي ښيي :

دلـــــداري د هر ناتوان زما عـــــادت دئ
بار په دوش وړي د هر خس طوفان زمــــا

همدغه مطلب په بل مضمون كي داسي اداكوي :

دلداري لــكه غنـــچه د هر شـــــبنم كـــړم
تل د بل په اوښــــــو تر زمـــــا استين دئ

د لوړهمتۍ تصوير داسي كوي :

د آفـــتاب په كمـــــند نه خېژم آســـمان ته
نه يږدم بار لكه شـــــــــبنم په دوش د ګلو

بل ځای دغه مضمون په بل ډول اداكوي :

كه دي جــام لكه حـــباب ونه نيو سين ته
آفـــــرين دي په همت شـــــيدا خـــــتكه

د بل چا له پاره خپل راحت قربانول په دې الفاظو ښيي :

چي راحت درڅخه سترۍ ستومان مومي
خپل صورت دي لكه سيورى د بېديا كړه

د شيدا يوه غزله :

مه آرزو د تخت و تاج مه د سپاه کړه چي آستان دي تل مرجع د خاص و عام وي مکدر په ګرم و سرد د دوران مه شه چي زیردست سوزې په دا درازدستیه پرېشانه یې شوه جمع لکه شمع سرکښي دي په حباب لکه سېلاب ده		خسروي په هفت کشور لکه شاه راه کړه د دوام افتادګي علو د جاه کړه په جهان کي زیست په شان د مهر و ماه کړه زمانه دي لکه شمع دست کوتاه کړه چي په حال یې توجه روز سیاه کړه کروفر د زمانې په دا کلاه کړه

کاشانه بویه شیدا چي اشیانه وي
یعني وضـــع د بنا په پرکاه کـــــړه

رحمان بابا

په پښتو شاعري کي بل د پېژندني وړ او لوی صوفي شاعر عبدالرحمن د عبدالستار زوی په قوم مومند دئ، چي پښتانه یې رحمن بابا بولي. په (۱۰۴۲ هـ) د پېښور په جنوبي خوا کلوکي پیدا سوی و، دی د بهادر دکلي دئ چي د پېښوره تقریباً درې میله د جنوب طرف ته پروت دئ او په دغه علاقه کي د رحمان بابا ځای هزارخانه نومېږي. د پټې خزانې د مؤلف روایت دئ، چي رحمن بابا د ملا یوسف څخه فقه لوستلې وه، د ده د وفات کال د (۱۱۱۹ هـ) په شاوخوا کي ټاکل کېدای سي.
داسي معلومېږي، چي رحمن بابا یو باعمله صوفي او د یوه ساده ژوند خاوند و، مګر سره د دغه چي دی له غریبي طبقې څخه بلل کېدی د عشق او لوی همت په برکت د ده ژوند د استغنا او عالي همتۍ په سایه کي تېرېده، لکه چي وایي :

هـــم په دا چي نه له ځایه چېرته خوځـــم
نه د هیـــــــخ یوه مخـــــلوق یم منت بار
آب و خـــور لکه آســـیا په ځای را رسي
پخپل کورکي مي سکون دئ هم رفتار

د رحمن بابا د ژوند زمانه د اورنګزېب د پادشاهۍ په وخت کي ده او دا هغه وخت و چي مغلو په پښتنو کي نفاق او مخالفتونه پیدا کول، چي دوی سره وجنګوي او خپله پادشاهي پر وکړي، نو ځکه په دغه زمانه کي جنګ جګړې او ظلمونه ډېر و، نو رحمن بابا دغو خونرېزیو ته په انتقادي نظر ګوري، او وایي :

هزار حیف دئ چي دا هسي رنګه چاري
واقـــع کـــــېږي د دنیا په ســــود و زیان

د رحمن بابا د ژوند اکثره برخه تر هغه ځایه چي د ده د اشعارو څخه معلومېږي په دروېشي او انزوا کي تېره سوېده، دی ویني چي د استعمار د ظلم اور له ډهلي څخه پر پښتنو بل دئ او له دې جهته نو د خپل کور وکلي څخه تښتي او وایي:

په سبب د ظالـــــمانو حاکـــــــــــمانو

کور او ګور پېښور درې واړه يو دي

د رحمن بابا پر شاعري باندي د خوشحال خان د فکر اثر هم لوېدلی دئ او دوی دواړه په يوه زمانه کي تر يوه اجتماعي سازمان لاندي ژوند کاوه، اما فرق يې دوني و، چي رحمن بابا د زمانې له ناوړو سره مبارزه نه کوله، خو استقامت يې درلود:

لکه ونه مستقيم پخپل مکان يم
که خزان راباندي راشي که بهار

مګر خوشحال خان خو يو مبارز او جنګي سردار و، نو ځکه دغه دواړه شاعران خو د مغلو د ظلمو څخه ژاړي، د رحمن بابا ژړا د يو صوفي او واعظ ژړا ده، چي په نتيجه کي صرف ظالم د دنيا په نابودي او د مرګي په تاخت و تاراج بېروي :

اورنګــــزېب چي آرايش د تخــت و تاج کا
تخت و تاج به يې مرګی تاخت و تاراج کا

دروېش رحمان بابا بې له دغه شاعرانه تهديده بل څه په لاس کي نه لري او وايي :

په جهان کي به يې پاتو ښه بد نوم شي
ده زده چاري د کسری که د حـــجاج کا

اما خوشحال خان تنها په دغسي شاعرانه نصحيت ګويي نه قانع کېږي، بلکي دی د ظلم په مقابل کي توره هم استعمالوي او وايي :

د افــــغان په ننـــګ مي وتړلـــه توره
ننګيالی د زمانې خوشحال ختڼك يم

د رحمن بابا په شاعري کي د تصوف لو برخه شامله ده، چي په هغه جمله کي يوه هم د وحدت او عشق مسئله ده، د وحدته څخه مطلب دا دئ چي صوفي شاعر په ټولو کايناتو کي د يوه خدای د نور تجلياتويني او بې له دغي رڼا بل څه نه سي ليدلای، رحمن بابا وايي :

نه يې څوك په سترګو ويني نه ليده شي
خـــو بې چـــونه بې چـــګونه نمايان دئ

د رحمن بابا نظر د ابدي نور په تماشا کي هسي تېز و، چي په بت خانه کي يې هم دغه جلوه کتله، دی وايي :

دا زما د يار جلوه ده چي ليده شي
لـــکه نمر په صومعه په سومنات

او بيا وايي :

رحمن حسن د يار وينم په پرده کي
نه پټېږي نور د حسن په قــــاموس

رحمن بابا د پښتو د صوفيانه او عاشقانه تغزل استاد دئ، تر دې اندازې چي ده ته د عشق او جمال شاعر ويلای سو. وايي چي ده له موسيقۍ سره هم عشق درلود او په خپله به يې هم رباب ږغاوه، يعني ده د آرټ دوه مهم توکي سره يو ځای کړي وو، هم د کلماتو د انسجام او د معنی د پرورښت آرټيسټ و هم د ږغولو د ترتيب د رباب په تارو کي هنرمند و او دا خبره د ده هنري استعداد ښه ښکاره کوي. صوفي شاعر همېشه د عقل نارسايي د حقايقو په ليدنه کي ويني او ګوري چي ډېر پټ اسرار سته، چي د انسان عقل يې له درکه څخه عاجز دئ، نو له دې جهته رحمن بابا هم لکه نور صوفي شاعران د عقل او جدل له هرکارې څخه د عشق او محبت حريم ته تښتي، نو وايي :

څو د عشق په ميخانه يې داخل نه کړم
پخــــته نه دئ دغه خــــام عــــقل زمــــا

بل ځای داسي وايي :

لاس د عـــــقل دي آســــــــمان ته نه رســــېږي
دا خو عشق دئ چي په عرش کرسي قدم ږدي

صوفي شاعر دا دعوا لري، چي د عشق په وزرو سره اسمانونو ته ختلای سي او عقل په دې کارکي نارسا دئ، مګر د شلم قرن انسان د عقل په لارښوونه د سپوږمۍ کره تسخیروي، خو دا خبره هم د صوفي ادعا نه سي باطلولای، ځکه صوفي وايي چي د عشق په برکت د ده نظر دوني وسعت او تېزي مومي، چي علاوه پر سپوږمۍ نور ټول کاینات او نظام شمسي ليدلای سي :

عشوه مفروش بمن ای ملك الحاج که تو
خانه می بینی ! و من خانه خـــدا می بینم
حافظ

د رحمن بابا په نظرکي درويش د انسانيت دکمال يو سمبول دئ او دا هغه څوك دئ، چي ده خپل ځان او روح داسي روزلي دي چي دکايناتو د حقايقو کشف په خپل قوت سره کولای سي، او په هغه ځای کي چي د عقل پښه لنډيږي صوفي د عشق پر نيلي سپور او نامعلوم حقايق ويني، رحمن بابا وايي :

چي په يو قدم تر عرشه پوري رسي
ما لـــــيدلی دئ رفـــتار د درويشانو

رحمن بابا هم لکه نور صوفيان عشق د انسان د پيدا کېدو اصلي محرك بولي او وايي :

دا جهان دئ خدای له عشقه پيدا کړی
د هـــــمه وو مخـــــــــلوقــاتو پلار دئ دا

دغه عشق د ساينس په ژبه عمومي جاذبه بولي، چي نظام شمسي ټول يو له بله سره نښلوي او د رحمن بابا په نظر دوني وسيع دئ، چي د نظام شمسي ټول متعلقات په صوفيانه تعبير داسي ښيي :

دا آسمان چي لوی په عقل کي ليده شي
په محـــــيط د عاشقۍ کي يو حباب دئ

د رحمن بابا په شاعري کي يو ډېر مفيد عنصر دا دئ، چي دی د اجتماعي ژوند د سمون له پاره ځيني ښه ښه نصيحتونه هم لريچي زموږ په روزمره ژوند کي په درد خوري، مثلاً په ژوندانه کي آرزو او طلب دواړه د انسان له پاره ضروري دي او رحمن بابا داسي دغه مطلب راښيي :

د ذرې په څېر آفتاب په طلب خـــپل کړه
لکه تيره هسي پروت په زمـــــين مه شه
کار په تش لستوني نه کـــېږي بې لاسه
لاس په ږيره کړه بې لاسه آستين مه شه

هنر او د انساني کارکړني داسي ستايي :

بې هــــــنرو لــره قـــند زهر قاتل دي
قند يې وګڼه که زهر په هنر خوري

د انساني همدردۍ او خدمت په خصوص کي داسي وايي :

هغه زړه به لـــــه طـــوفانه په امـــــــان وي
چي کښتۍ غوندي د خلکو باربردار شي

په دې بيت کي د پښتنو د ژوندانه يوه بده نقشه کاږي او د ځان له پاره له هغې څخه امان غواړي :

خدای امان راکـــړه له هسي زندګۍ
چي ته بد وايې لـــــــه بلـــه بل لــــه تا

د رحمن بابا يو غزل :

په دنیا کي مخ د یار دئ نور څه نشته		هر څه دي د یار دیدار دئ نور څه نشته
چي و هجر و وصال ته یې نظر کړم		یو دوږخ دئ بل گلزار دئ نور څه نشته
کارخانه چي د دې دهر لیده کیږي		همگي د عشق سرکار دئ نور څه نشته
هر مژگان یې په ما هسي چاري کاندي		وایم عین ذوالفقار دئ نور څه نشته
بویه مرد چي یې له مخه زلفي واخلي		دغه گنج دئ دغه مار دئ نور څه نشته
هر طبیب ته چي ځان وښایم دا وایي		چي له عشقه دي آزار دئ نور څه نشته

خوار "رحمن" که بې تا مینه په چا وکا
عین د قـــتل سزاوار دئ نور څه نشته

عبدالحمید مومند

د (۱۱۰۰ هـ) په شاوخوا کي د پېښور جنوبي خوا ته په ماشوخېلو کي عبدالحمید پیدا سو، د ده ژوند تر (۱۱٤۸ هـ) پوري یقیني دئ او ښایي تر (۱۱٦۰ هـ) پوري لا ژوندی وي، مگر د مرگ یقیني نېټه یې نه ده معلومه او قبر یې د ماشوخېلو په هدیره کي معلوم دئ، چي کله کله د پېښور پښتانه پر هغه باندي مشاعرې کوي. د حمید د شعر دېوان په ټولو پښتنو کي شهرت موندلی دئ، چي تقریباً (۳۰۰۰) بیتونه لري او اکثره یې غزلي دي، د حمید دوهم کتاب د شاه او گدا قصه ده، چي په (۱۱۳۷ هـ) داخوندزاده غلام محمد په اشاره په پښتو مثنوي ترجمه سوې ده، دریم اثر یې د مولانا غنیمت د فارسي نیرنگ عشق په پښتو مثنوي ترجمه ده، چي دا هم ډېر ادبي ارزښت لري. د حمید څلورم لوی کتاب د عربي شرعة الاسلام په پښتو مثنوي ترجمه ده، چي پنځلس زره بیتونه لري او په (۱۱٤۸ هـ) کي ختم سوی دئ، نو که موږ د حمید دغه موجوده آثار وشمېرو تر شل زره بیته زیاتېږي، مگر د حمید امتیاز له نورو شاعرانو څخه یوازي د شعر په ډېروالي نه دئ، بلکي دي هنري او ادبي داسي لیاقتونه لري، چي هغه په نورو شاعرانو کي لږ لیدل کیږي او موږ لاندي د حمید د هنر خصوصیات شمېرو :

حمید پښتو شعر ته نازك تخیل او شاعرانه موشگافي راوسته مگر دی لکه شیدا خټك داسي نه دئ، چي د رنگین فکر د اداکولو له پاره د پښتو ژبي له اصلي قالبه څخه ووزي، بلکي دی پخپله ژبه او خپل هنر باندي دوني غښتلی دئ، چي هر رنگه نوی مضمون او ښکلی تخیل په پښتو ښکلیو الفاظو کي اداکولای سي، خو د پښتو خپل خاص د ادا رنگ هم پکښې ساتي، د ده په کلام کي کي لکه شیدا فارسي جملې او تعبیرونه نسته.

په فارسي شاعري کي د سبك هند خصوصیت دا و، چي شاعر به د تخیل په مرسته ډېر نازك او دشوار مضمونونه په پېچلو الفاظو او ادبي تلازماتو او د شاعرانو په ظاهري او معنوي بدیعي فنونو جوړول او په نتیجه کي به یې داسي شعرونه ویل چي فهم به یې مشکل و او هم به یې د بیان ظاهري اسلوب داسي و، چي د فارسي ژبي د عراقي ساده او روان سبك سره به یې ډېر تفاوت درلود او د همدې جهته دئ، چي د ایران خلك د سبك هند د شاعرئ ځیني د مبالغې ډکي نمونې نه خوښوي، حمید پخپله شاعري کي د سبك هند نازکخیالي راداخله کړه او په همدې سبب د ذوق خاوندانو د ده دېوان (در و مرجان) او پخپله دی یې موشگاف وباله، مگر د حمید کمال دا و، چي خپلي شعري ښېگڼې یې د سبك هند تر موشگافئ نه کړې قربان بلکي په متوسط ډول یې د هندي سبك ځیني ښکلاوي

پخپل شعر کي په استادانه ډول وروزلې که موږ له فارسي شاعرانو سره د حمید او شیدا مقایسه وکړو نو حمید لکه صائب او کلیم ګڼلای سو او شیدا لکه ناصر علي او بیدل او دا ښکاره ده، چي صائب او کلیم د سبك هند معتدل استادان دي.
د حمید د هنر یو بل ارزښت هم دا دئ، چي د ده د شعر اقسام لکه غزل، مثنوي، رباعي مخمس ټول یو راز ادبي مزیتونه خوندي کوي، یعني د ده په شعر کي لوړ او ځوړ او نشیب او فراز ډېر لږ ښکاري، لکه په غزل کي چي نازکخیاله او مقتدر خیال پرست شاعر دئ دغه مزیتونه د ده په مثنوي او داستان سرایي کي هم ښکاري دا ځني ثابتیږي، چي دی یقیناً تکړه شاعر او استاد و او خپل هنري لیاقت په هیڅ ځای کي د لاسه نه باسي.
حمید پخپله شعر یوازي په لفظونو بازئ یا یوازي نظم جوړول نه بولي خو داسي نظر لري، چي شعر لکه یو هنر چي دئ دغسي هم د انسان له نازکو احساساتو او د زړه له دنیا سره علاقه لري، یو شعر به په ظاهري ښکلیو الفاظو مزین وي، جمله بندي او ظاهري انسجام به یې هم سوی وي، مګر د زړه څخه به نه وي راوتلی نو داسي شعر ته موږ شعر نه سو ویلای، بلکي نظم دئ. د پښتو ژبي ډېر دغسي نظمونه موجود دي خو هنري ارزښت هیڅ نه لري، حمید خپله هنري نظریه د نیرنګ عشق په مقدمه کي داسي څرګندوي :

غوړو ورکړه یو له بل مبارکي			ما چي وپېیل دا دُر په باریکي
یا وتلی وروستی دم له خولې د مړه دئ			شعر نه دئ دا خوناب د زخمي زړه دئ
یا مجنون ته معما ښکلې لیلې ده			یا نغمه د نیم بسمل مرغه د خولې ده
یا له ښاره د حیرت وتلی فوج دئ			یا د وینو اباسین وهلی موج دئ
زیاتوي زما خبري هومره خوند			څو وهي د فکر زامي باندي شخوند
چي قدم ږدي د دې ناوي په جوس			نه دئ کار د هر نااهل بوالهوس
د ښایست مخي یې نسته هیڅ پلو			که یې څوك له مخه پورته کا پلو
ازمېیلی دوباره ازمویه نه شي			دا ګوهر له نازکیه پېیه نه شي

دلته حمید د هنر او نظم فرق کوي او هر ناظم ته حق نه ورکوي چي د هنر د ناوي په ښکلي جوس کي قدم کښېږدي.
د حمید هنري استعداد هغه وخت ښه ښکاره کیږي، چي سړی د ده هنر د استعمال په مختلفو اړخونو کي وګوري، مثلاً په نیرنګ عشق کي د معشوقې نخا او د هغې نازنین حرکات په داسي الفاظو تصویر کوي :

هـــــر اندام د ګل اندام به نخـــېده
لــکه مـــــوم د اور له تاوه څـڅېده
کېناستو یې کښېنول سل آفتونه
پاڅېدو یې پاځـول سل قیامتونه

دا خو د حمید یو شاعرانه ښکلی تخیل و، چي د یوې ښکلي نخا تصویر دئ، مګر کله چي جدي اجتماعي مطالب لیکي هغو ته هم د تخیل یو شاعرانه او هنري رنګ ورکولای سي، مثلاً وایي :

بیا به نه مـــومي بوسه د خـــــــوږو شونډو
څو دي زړه په شان د پاڼو پر خون نه شي
څو شبنم غوندي شبګیر په سر وانه خلي
د ګلـــرخ سره به نه شي هـــــم اغــــــوش

په دې بیتو کي د کوښښ او مجاهدې فلسفه د ژوندانه په عملي دنیا کي ښیي او د پاڼو په اصلي سرخي چي د محبوبانو شونډې ور سرې کوي او په دوهم بیت کي د شبنم شبګیري او په نتیجه کي یې له ګلرخانو سره هم آغوش شاعرانه استدلال

کوي او دغه موضوع چې شاعرانو په قسم قسم ویلې ده یو هنري بیان څرګندوي. په ژوندانه کې احسان د اجتماع له پاره ډېر مفید عنصر دئ او که دغه شریف احساس د یوې جامعې په افرادو کې مونده سي هلته به د غریب او بډای فرق هم لږ سي، د دې نېك خوی د تبلیغ له پاره شاعرانو رنګا رنګ مضمونونه پیدا کړي دي، د حمید په دغه بیت کې دغه موضوع په یوه نوې شاعرانه تعبیر سره ویل سوې ده :

چې د اوسپني ځنځیر شلوي په ګوتو
هغه دېو په اومــه تار د احسان نښلي

کله چې موږ د حمید هنر د ده په شعر کې مطالعه کوو، نو دا په ټینګه ویلای سو چې حمید تر هر څه زیات د عشق او شریف احساس او د ښکلا یو مصور شاعر دئ او تر هر څه زیات به دی هنري مهارت لري، مثلاً د ده د ښکلا تعبیر یوه نمونه دا ده :

چې نظر په نوخېز حسن کړم د ښکلیو زه د یار مړاو کتو ته حیرانېږم شورماشور کاندي خلوت په خلوتیانو		راته هیڅ شي د بهار د ګلو خېز چې ګذار کاندي په سسنه لینده تېز چې ور وښیي جمال فتنه انګېز

که یې لب د شکر لب زېښلی نه دئ
د حـــــمید زبان په څه شو شـــکر رېز

عبدالرحیم هوتك

عبدالرحیم له هغو شاعرانو څخه دئ، چې پخپله یې خپله اغلب سوانح په خپل دېوان کې ځای پر ځای ښوولې ده. د ده مسقط الراس او اصلي وطن کندهار دئ او په غربت کې یې ډېر ډېر یادوي[1] د ده دېوان د مطالعې څخه معلومېږي، چې دی د هوتکو په عصر د کندهار په زاړه ښار کې اوسېدلی دئ او هلته یې دوستان درلودل[2] او بیا چې د افشار نادر شاه په لاس د (۱۱۵۰هـ) په حدودو کې کندهار خراب سو نو عبدالرحیم په مفارقت او مسافرت کې هم د خپل ښار یاد له زړه نه دئ ایستلی.

عبدالرحیم ذاتاً له هوتکو څخه د ښه بولان (کلات) معلومېږي، او د زاړه او اوسني کندهار په حدودو کې یې هم ژوند کړی دئ او بیا نو له وطنه جلا سوی دئ[3] دی پر لسم کال د څه ناچاریو په سبب له وطنه وتلی دئ[4] د ده د مفارقت او غربت دا زمانه تر اتیا کالو پوري رسېږي، او د دې مفارقت او جدایۍ په عمر کې دی تل وطن او د وطن یاران یادوي او په سوران سوران ژاړي، او وایي :

زه رحـــیم په بخــــارا کې آرزو کــــــړم
که مي خدای کړي په بلاد د کندهار ګډ

عبدالرحیم د خپل مسافرت او پردېسۍ ځایونه ټول یاد کړي دي، نیشاپور، تهران، ورامین او بیا له دې ځایو څخه بخارا ته تللی دئ او په تورکستان کې یې ډېر عمر په یو جهان سوز و ګداز کې تېر کړی دئ[5] د ترکستان په مشهورو ښارو بخارا او سمرقند کې یې پنځوس کاله په یوه اوږد انتظار او فراق کې پای ته رسولي دي[6] بیا نو په دغه غربت او مسافرت کې بوډاتوب او سپین ږیرتوب ته رسېدلي، نور حالات یې نه دي ښکاره.

اشعار او افکار :
عبدالرحیم یو مرتب او مردف دېوان لري چي تقریباً په (۳۰۰) مخوکي تخمیناً زر مردفي غزلي لري او ټول ابیات یې تقریباً شپږ زرو ته رسیږي، مګرکوم دېوان چي زموږ لاسو ته راغلی دئ، متاسفانه د سر او آخر پاڼې نه لري[۷] د دې دېوان متن په جلا خط لیکل سوی دئ، او د غزل پر سر یې لیکلي دي (وله ایضاً مد ظله تعالی) لکه چي د ده په ژوند لیکل سوی دئ او پر حاشیه باندي یې څه نوري غزلي په بل خط لیکلي سویدي، لکه پخپله د شاعر خط چي وي، عبدالرحیم په پښتنو شاعرانو کي د رحمان بابا د مکتب یو رکن دئ، دی طرفدار د ساده ویلو دئ. په کلام کي یې هیڅ تکلف نسته.
عبدالرحیم یو خوږ وینا مقتدر شاعر دئ د شعر ژبه یې خورا سلیسه، روانه او خوږه ده. دی هیڅکله په تلازم کي د طبیعت د دائرې نه وزي. د عبدالرحیم اشعار او غزلیات لکه په پارسي کي د حافظ دغسي خواږه، روان او د سلاسته ډك دي.
عبدالرحیم په اصل کي د وطن د علمي خلکو څخه و، ده غالباً د وطن متداول علوم، لکه : فقه، تفسیر، صرف، نحو، فلسفه، منطق ویلي دي[۸] په دغه سبب د ده په شعر کي قوت، متانت او علمي رنګ ښکاره دئ. د عبدالرحیم په شعر کي عشقي، اخلاقي، اجتماعي او فلسفي اقسام ټول سته.
د وطن محبت د ده د شعر یوه خاصه ممیزه ده. عبدالرحیم د روحاني دنیا سره ټینګه علاقه لري، غالباً له مادیاتو څخه تښتي، له دې جهته د ده په اخلاقي شعر کي د غزلت او تجرد، صبر او د نفس د اصلاح خوا ډېره ده، دی په دنیا کي د روحاني خوند او ذوق قائل دئ، د جد و جهد اوکوښښ تبلیغ هم کوي.
د عبدالرحیم په شعر کي رباعي، غزل، قطعې او د شعر اکثره اقسام سته، دی لکه رحمان او خوشحال په اوله درجه شاعرانو کي ګڼل کیږي، اخلاقي او عرفاني مضامین ډېر وایي، مثلاً :

منبر وسوځه په اور کي شراب وڅښه
درته وایم خو د زړونو آزار مه کړه
په ظاهر شکستګي فایده نه کاندي
په باطن کي ځان د هر چا خدمتګار کړه
ناخوانده له کوره مه وزه که مرد یې
چي دي نه بولي، مېلمه د خپل پلار مه سه
که ته غواړې چي په دوه کونه عزیز سې
بې له خدایه د مخلوق طمع دار مه سه

د خاموشۍ تلقین په دې ډول برهان سره کوي :

همېشه بې حلق شیرین لکه نبات وي
چي بسته یې خوله په مهر خاموشي کړه

د نورو د زړه زهیرولو بدۍ داسي ښیي :

که هزار ځله تقوا پرهېزګاري کړې
ښه دي نسته چي مدام دل آزاري کړې

دا خبره چي انسان باید پر ځان ویسا یعني پر خپل نفس اعتماد ولري، د اوسنیو اجتماعي ترقیاتو او اخلاقو اساس ده، عبدالرحیم دا پر ځان ویسا په داسي ډول بیانوي :

چي د پلار او د نیکه په نوم خوښیږي
لکه سپی ښادي په محض استخوان کړي
دا یې واړه بې عقلي ده که پوهیږي
چي هوس د نورو خلکو په بیان کړي

د سعي او عمل تلقین داسي کوي :

د هر چا برخه له خپله برآورده

چي کار ډېر کا و هـــغه وته مـــزد ډېر ســــو

د عبدالرحیم عشقي اشعار هم ډېر تاوده دي، خپل مشتعل احساسات په شعر کي داسي ښکاره کوي او د سهار نسیم خپل وطن ته داسي رالیږي :

سحر باده ! د اشنا پر مقام ورسه لوی و کم چي وي ټول ووینه په ستر ګو هر یوه چي زما له حاله پوښتېدو وي که خبري زما دپاره درته وکړي		څما دپاره پکښي وګرزه کوتر سه په احوال سره د هر یوه خبر سه په ژړا ورته په اوښکو کي احمر سه مخ راکوز کړه زما و لوري ته چپر سه

د نسیم په زباء دي ښه نه سي "رحیمه"
د دلــدار پر لور پخـــــپله قلـــندر سه

له دې لاندي بدلو څخه د عبدالرحیم د کلام سلاست او رواني او د میني تاوده احساسات او د عشق د دنیا سوز او ساز ښه څر ګندېږي :

راسه راسه ستا تر دواړو ستر ګو جار سم د زړه ولي مي په تا پسي پرې کېږي شېریني به دي د وصل هېره نه کړم چي دي خیال په زړه کي راسي دننه د اختر په ورځ که مخ راته څر ګند کړې جنتونه پر خاطر کله را دروي		هم تر مخ دي پروانه غوندي نثار سم راته وګوره قربان دي تر دیدار سم که هر څو غربت زده او خوار و زار سم اور مي واخلي په نارو او په کوکار سم قرباني به دي په مینه د رخسار سم چي په شوق ګډ ستا د حسن په ګلزار سم

ستا وصال په بخارا کي "رحیم" بیا موند
صـــــدقه تر ټوله مځــــکه د بخار سم

بهار راغی خلك درومي و صحرا ته لوی او کم دي پله ګډ ښادي هوس کا هر سړی یو کار لري مشغول په کار دئ د عاشق له خپله یاره سروکار دئ		رنګا رنګ ګلونه ډېر د غره و خوا ته ما له غمه ملا تړلې و ژړا ته د مجنون دي دواړه ستر ګي و لیلا ته بې له یاره کله ګوري و بل چا ته

اویا کاله د "رحیم" په عشق کي تېر سوه
عقل، هـــوښ یې مـــدام وي و دلربا ته

د وطن بېلتون :

دا بدله عبدالرحیم په بخارا کي د خپل ګران وطن په یاد ویلې ده :

ښایسته کندهار ډېر ډېر یادومه[۹] خصوصاً د ارغنداو باغ او ولو ته سرپوزه او کاغانك چي پر زړه راسي کوکران او ګندیګان د خدای په حکم سرپوزه چي لو ویاله پکښې بهیږي یو دم کښېنه په ایوان د چلزینو کي څه فیضونه چي له دې ځایه زه وینم ما هم یادکړه که دي خدای کړي برخه لویه نیازمن درو له پر زړه نارې وهنه		نه هېرېږي که هر څو یې هېرومه زړه مي غورځي بې طاقت سم ندرمه اور مي واخلي پر ځان پیك وښورومه څه فیضونه باندي اوري کې شمېرمه د ویل ږغ یې مدام پر زړه لړمه تماشا وکړه چي زړه دي سي بې غمه چي له غیبه باندي تل اوري هر دمه چي غریب په بخارا کي یم له غمه چي دي ورسي ناره پر درست عالمه

دغه خوار "رحیم" چي دا اشعار بیان کړه
غـــــرض دا چي قـــــدردان وژړومـه

لمن لیکونه :

(۱) ښایســـته کــــــندهار ډېر ډېر یادومه
نه هېرېږي کـه هـــر څــــو یې هېرومه

(۲) پر زاړه ښـــــار مي راوړای قــــدمونه
د فــــراق نارې مي وکـــړای په کوکار
هـــغه ښــه یاران چي ما لـــیدلي ونه
پرې پوهــــیږم یو به نه وي په قـــــرار

(۳) ستا قسمت سو بخـــارا عـــبدالرحیمه
عزیزانو اختـــیار ټولو ښــه بولان کړ

(۴) لـس کلن له ملـــکه ووتم بېرون ســوم
په ســـراغ د مهوشانو ځــګرخون سوم

(۵) بخارا او ســـــمرقند مي زړه زخمي کړ
غـــواړم پاڅـــم په زیارت د کــــندهار

(۶) پنځوس کاله زیات وکم وسوه رحــیمه
په سراغ د اشــنا ناست په ترکستان یم

(۷) د پېښور د اسلامیه کالج په کتابخانه کي د دې دېوان مکمله نسخه سته.

(۸) صــرف و نحـــوه، فلســفه، تفســیر او فقه
ټول مي هېر کړه چي مي زړه په عشق خبر سو

(۹) په دې بدله کي د کندهار شاوخوا سرسبز کلي ارغنداو او سرپوزه، کاغانک، کوکران، ګندیګان، چلزینه ستایل سوي دي.

احمدشاه بابا

اعلیحضرت احمدشاه بابا د زمان خان زوی د دولت خان لمسی د سرمست خان بن خواجه خضر بن سدوکړوسی و. دی په ختېه سدوزی او د بامیزو پښتنو له پښته و، اعلیحضرت احمدشاه بابا د پښتنو یو فاتح او برمیالی شهنشاه او د منځنۍ آسیا لوی بریالی دئ، چي د (۱۱۳۵هـ) په حدودو په هرات کي زوکړی، او پلار او اکاګان یې د هرات پاچهان وه، اعلیحضرت احمدشاه بابا په (۱۱۶۰هـ) د افشار نادرشاه تر مرګ وروسته کندهار ته راغی، او د شېرسرخ په کلي کي د پښتنو مشرانو په پاچهي وټاکلی، احمدشاه بابا پخپله پاچهي کي پښتانه سره یو کړه، او د افغانستان طبیعي حدود یې فتح کړه، په بخارا، خراسان، او هند کي یې ډېر فتوحات وکړه، په خراسان کي یې شاهرخ میرزا پاچا کی، او د بخارا د پاچا شاه مراد بېګ سره یې روغه وکړه، نه واره هند ته ولاړ او هلته یې لوی لوی فتوحات وکړه.

اعلیحضرت احمدشاه بابا د پښتونوالي په دود د ډهلي تر نیولو وروسته د هغه ځای مغولي پاچا هلته پر خپل حال پرېښود، په (۱۱۷٤هـ) کي چي یې د پاني پت پر ډګر د تقریباً لسو لکو مرهټانو سره جګړه وکړه، په دې جنګ کي اعلیحضرت احمدشاه بابا او پښتانه چي تقریباً (۸۰) زره تنه وه بریالي سوه او تر دوه لکه پوري دښمنان یې مړه کړه، بیا هم احمدشاه بابا د ډهلي تخت شاه عالم مغولي ته وسپاره او خپل وطن ته فاتح راغی.

اعلیحضرت احمدشاه بابا یو مدنیت روزونکی او عالم او متدین پاچا و، دکندهار او د تاشقرغان ښارونه ده جوړ کړي دي، د سند د حیدرآباد ښار هم د ده نائب الحکومه جوړ کړ.

احمدشاه بابا د اوسني افغانستان د سلطنت مؤسس دئ، چي دا مملکت یې په خپله توره او تدبیر سم کی، تر (۲٦) کالو پاچهۍ وروسته د جمعې په شپه ۲۰ رجب (۱۱۸٦هـ) وفات او دکندهار په ښار کي ښخ سو[2].

ادیب او شاعر احمدشاه بابا :

تر اوسه خلك احمدشاه بابا د منځنۍ آسیا یو نامور بریالی او معروف شهنشاه ګڼي، او دی د توري او مېړاني خاوند بولي، چي په دغو اوصافو یې ځکي نیولي او د افغانستان د شاهنشاهۍ لومړۍ تیره یې کښېښوه، مګر احمدشاه بابا لکه د آسیا دمځني فاتحین (چنګېز، تېمور، نادر) یوازي پخپلو عسکري سوقیاتو او د توري په برکت جهانګیري نه ده کړې، بلکي ده د خپلي توري سره قلم او د خپلي سربازۍ او توریالیتوب سره علم او فضیلت، تقوی او ادب هم ملګري درلوده، ځکه نو دی د پښتو ژبي یو زبردست ادیب، یو عالم او عادل پاچا، لوړ شاعر، او اجتماعي مصلح او روحاني مقتدا هم ګڼل کېږي.

اعلیحضرت احمدشاه بابا د شعر یو مدون او مردف پښتو دېوان لري، چي په (۱۳۱۹ش) پښتو ټولني نشرکړی دئ او تر (۳۰۰۰) بیتو پوري رسېږي، دا دېوان بدلي، قطعات، رباعیات او نور د شعر اقسام لري او د ده په شعرکي د ده لوړ فکر او هسك همت او د پښتونوالي جذبات او د شاهنشاهۍ جګ افکار، د بخښني او ښندني هسك عواطف، د توریالیتوب برجسته احساسات د جهانګیرۍ د شجاعت عزم د ایمان او عقیدې ټینګار، د عشق سوزان دردونه، د میني د دنیا عجیبي پېښي ښکاره دي.

احمدشاه بابا د توري پر میدان یو بریالی او ننګیالی سرباز دئ، د پښتونوالي پر ډګر بشپړ پښتون دئ، د سیاست او مشرتوب له پلوه، د خپل عصر لوی سیاسي مشر او فاتح دئ. په اجتماعي دنیا کي تکړه مورالیسټ Moraliste یعني اخلاقي شاعر دئ.

ویل یې ډېر ساده مؤثر دي، شعري صنایع او بدیعي فنون هم د ده پر وینا اثر لري، د تصوف له دنیا څخه ډېر ږغېږي، شاعري

[2] د احمدشاه بابا سوانح له سراج التواریخ او تاج التواریخ او تتمة البیان او خورشیدجهان او نورو څخه خلص سوه، ځیني مؤرخین د ده عمر (۵۰) کاله ښیي.

يې د تصنع او نمايش له پاره نه ده بلکي د زړه ږغ يې دئ، تشه وينا نه ده پخپله وايي :

بې له عشقه شعر وايې
له ويلو شـــــرم ته که

احمدشاه بابا په شعرکي د رحمان بابا مکتب ته نسبت لري، وينا يې له تعقيد او ابهامه تشه ده، خپل لوړ افکار او د سوي زړه ږغ په ساده او خوږو الفاظو څرګندوي، ګران تشبيهونه نه لري، له وينا څخه يې پښتونوالی ښکاره دئ، د تصور او تخيل په دنيا کي د پښتونوالي تر حدودو نه وزي. اوس به موږ د ده د وينا ځيني ټوټې تاسي ته در وړاندي کو:

د وطن مينه :

احمدشاه بابا د خپل وطن سره دومره مينه لري، چي په لږو شاعرانو کي ليدله کيږي، لکه ده چي عملاً هم خپل وطن ګران ګاڼه او دغه خاوره يې د ټولو افتخاراتو او ادبي او عمراني او اقتصادي چارو مرکز کړه، دغسي هم قولاً خپله مېنه ستايي.
احمدشاه بابا د شهنشاهۍ د شوکت او عظمت سره د هندوستان په ځنګلو کي پروت دئ، د ده بريالی لښکر د ډهلي ښار فتح کړ، او د پښتنو پلار په برم او جلال ور داخل سو، مګر په دې حال کي هم د خپلو غرو خوږ نسيم نه هېروي، او د زړه ګل يې بې له دې ورمې نه غوړيږي.

د زړه ګل به مي له خاورو کا سر پورته
که نســـــيم له کوهســــــتانه وزېده

په دې رباعي کې هم خپل وطني احساسات ښه څرګند کړي دي :

د زړه فــــرياد مي له جـــدايۍ
اور مي ورك نه سي د آشـــنايۍ
چي پر وطن وي زړه څه قرار وي
يم بې طاقـــــــته په پردېـــسۍ

د احمدشاه بابا دا لاندينۍ وطني بدله د يوه دېوان قيمت لري او د پښتو په وطني ادب کي خورا مهمه ده :

ستا د عشق له وينو ډك سوه ځګرونه		ستا په لاره کي بايلي ځلمي سرونه
تا ته راسمه زړګی ځما فارغ سي		بې له تا مي اندېښنې د زړه مارونه
که هر څو مي د دنيا ملکونه ډېر سي		ځما به هېر نه سي دا ستا ښکلي باغونه
د ډهلي تخت هېرومه چي را يادکړم		ځما د ښکلي "پښتونخوا" د غرو سرونه
د رقيب د ژوند متاع به تار په تار کړي		چي په تورو پښتانه کا ګزارونه
د "فريد" او د "حميد" دور به بيا سي		چي زه وکاندم پر هر لوري تاختونه
که تمامه دنيا يو خوا ته بل خوا يې		زما خو خوښ دي ستا خالي تش ډګرونه

"احمدشاه" به دغه ستا قدر هېر نه کا
که ونيسي د تمام جـــــهان ملـــکونه

په دې بدله کي تاسي وګورئ چي زموږ ښاغلي پلار د شاهنشاهۍ ټوله ښېګڼې او خوندونه تر خپله وطنه پوري هېروي، او د شېرشاه سوري (فريد) او سلطان حميد لودين د پښتونوالي رونې دورې پخپل همت او وطنخواهي بيرته جوړوي.

ملي وحدت :

احمدشاه بابا ډېر مدبر او هوښيار سړی و، دی پوهېدی چي د پښتنو لوړتيا په ملي وحدت اړه لري، د پښتنو تاريخ يې کتلی او دا يې څني را ايستلې وه، هرکله چي پښتانه سره يو سوي دي، نو يې هري خوا ته خپل د برم او جلال توغ جګ کړی دئ، نو ځکه دا پوه او نوميالی پلار خپل ښاغلي ملت ته د ملي وحدت تبليغ کوي او وايي :

قافله د عشق راغلې له کوم خوا ده ټوله يو دي که غلجي دي که اودلي چي عمل يې د نېکۍ وي مېړه هغه		پر زړګي باندي مي سته کا څه غوغا ده ښه هغه چي يې ښيښه د زړه صفا ده که اغوستې يې ګدله د خمتا ده

پښتانه دي ټوله لاس سره يوکاندي[۳]

چي مو نن غزا هر لوري شاوخوا ده

د بري لار :

احمدشاه بابا په ژوندون کي د ټولو لوړتياوو او بريو لار زيار او مېنود ګڼي، لکه چي وايي :

بې زحمته راحت چيري مونده نه سي
د "احمد" ځکه پر هر لوري غـــــزا ده

احمدشاهه دلته جوړه سربازي ده
د لوړتيا خريدکوه له دې بازاره

احمدشاهه څو دي کار په لاس دي مټ کړه
حيف هغه چي په تېرکار موري لاســـــــونه

حماسيات :

احمدشاه بابا د پښتنو په دود لوړ لوړ حماسيات لري او لکه عملاً چي هم يو بريالی قوماندان و، په ويناکي يې داسي لوړ احساسات ښکاره دي :

راته يو دئ بحـــــــــــــروبر
که څـــــه ســـــمه دئ که غـــر
په همت به يې تسخيرکړم
شــــــــاهانه په شـــــان وفر

په برېښنا د توري ژوندکوه "احمده"
د بري جـولان پر لور د هـــــــر ديارکړه

په پښتونواله کي پت او ننګ هغه مقدسات دي، چي تل يې پښتون په سر ساتي، احمدشاه بابا د پښتونوالي پر دغه ښېګڼه داسي ټينګ ولاړ دئ :

---

[۳] ابدالي په پښتو اودل بولي دا د درانو زوړ نوم دئ، پښتو متل دئ : "د خدای داسي رضا ده، چي اودلي ودوي ترين يې ورا ده".

پر ننګ مړ خو څه مړ نه دئ لاس به وانه خلم له ننګه چي سر پرې کړي "احمدشاهه"		د بې ننګه ژوند جفا ده که په ننګ پاته دنيا ده د هغو مينه رشتيا ده

په دې بدله کي زموږ د پلار حماسي او رزمي افکار ښه بريښي :

چي بر کړی مي خدای لاس پر رقيبانو چي د هند د ملکو فتح مي روزي سوه پر دا کړي داد دي خدای نه سي ناراضه چي ځما د ولايت فتحه روزي سوه		ترو به زه د هند پر لور په تماشه ځم نور اېران لره په توغ په نغاره ځم تر نګين مي اېران لاندي شاهانه ځم ترو به څه د يار له نازه کناره ځم

اخلاقيات :

د احمدشاه بابا د وينا اخلاقي برخه هم خورا مفيده او ښه ده، مثلاً د شاهنشاهۍ د برمه سره هم ځان نه ورکوي :

ياره زه خـو هغه ســتا د درګدای يم
څه سو نن که احــمدشاه درانی يم

تکبر داسي غندي:

تکـبر دئ له شيــــطانه مه يې نغوږه
چي په کبر به سر وچ کړې لکه لوخه

عجز داسي ستايي :

کميني شکســــتګي ستا کمال دئ
خـــــودبيني په بداېي ګنه ګـــــــناه

د وفا ضرورت داسي بيانوي :

مـرګی ښــه دئ په دنيا کي
نه چي څـــوك سي بې وفا
سر په تېغ پرېکړی ښه دئ
تر بې پتــه په دنيـــــــــــا

رشتيا په څه ښه ډول ستايي :

په رشتيني بازار تل قلــپي کـــوته ځي
سخ د هغو چي په دې بازار مخ سپين کا

اجتماعي پېرزوينه :

په اجتماعي تعاون کي احمدشاه بابا داسي پاخه افکار لري :

چي د يار په درد رضا کا له اخلاصه يو د بل په درد او غم چيري خبريږي يار هغه دئ چي په غم د يار شريك وي يار چي ښه وايي له ياره هغه يار دئ		په دنيا کي دغه هسي کار د مرد دئ مگر هغه چي په درد يې بيا همدرد دئ چي په غم يې غمجن نه، هغه نامرد دئ کله يار دئ چي له ياره يې نبرد دئ

"احمدشاهه" بې پتي ننگ کړه يارانو
چي پر پټ د يارئ سر ښندي اوس فرد دئ

تصوف :

د احمدشاه بابا د وينا لويه برخه تصوف دي، مگر دا تصوف يو راهبانه منفي تصوف نه دئ چي سړی به ضرور دنيا پريږدي، او د رهبانيت په گوټ کي به ميشتيږي، بلکي د احمدشاه بابا د تصوف افکار له هغه کانونه تاوده سوی دي، چي د حضرت شيخ احمد فاروقي کابلي مجددي الف ثاني ټوله عرفاني او سلوکي اصلاحات پکښې سته. احمدشاه بابا د ميان فقيرالله جلال آبادي ثم الشکارپوري لوړ جناب ته ارادت درلود او د تصوف درس يې له ده څخه لوستی و، د دوی په تصوف کي جهاد او عمل او د خلکو هدايت ډېره برخه درلوده، نو ځکه احمدشاه بابا يو مجاهد او مصلح او متشرع صوفي و، د ده په ديوان کي ډېري د تصوف خوږې بدلي سته، چي دلته يو څو بيته راوړو:

د انسان فطرت :

دا ځـــــما د صورت خټه
په څـــــلور عنــــصره پټه
که څلور عنـصره واخلې
پخپل ځېر ده دا کټ مټه

د انسان د اصلي وطن ياد :

چي د روح په رڼا ورك ســــــــــوم
ځــــــــکه مــــا لـــــــــــيدلی يار و
"احمدشاه" اوس که يك تنها سوې
ســـــــــــتا وطن د يار کـــــــــنار و

علم ته تشويق :

احمدشاه بابا عالم پاچا و، نو ځکه په خپله وينا کي ملت ته د علم ډېر تشويق ورکوي، مثلاً :

څو ډېوې د علم دي همېشه بلي دا يقين علم له ځانه سره مله کړه له څلور خوا به دُر درته ځليږي روح له علمه رڼا اخلي هله زده کړه علم گوره څه څرگنده لوی درياب دئ دا د علم درياب هر چيري محيط دئ		د غفلت په تياره څوگرزې عجوزه د همت په وزر الوزه، الوزه که د علم روڼ څراغ ته درته بل کړې "احمدشاهه" چي بدخوی په ښه بدل کړې بيا هم دی رابهېدلی په څو باب دئ علم زده کړه چي د علم لوړ جناب دئ

بديعي صنايع :

د احمدشاه بابا کلام بدیعي صنایع هم لري، چي یو دوې نمونې یې دا دي :

طباق :

زړه مي تورو زلـــــــفو بند کړ
اوس ارمان د سپین رخسار کړم

تجنیس تام :

ستا پر مخ ګوره اوربل دئ
ځکه اور بل په کــوګل دئ

د احمدشاه بابا یو خو بدلي :

ګوره بیا په سره ګلزار کي لونګین یې تل په غاړه هوسېږم ورته ګورم د وصال نوبت مي دا دئ یار مي ګل او ګلبدان دئ مخ یې لمر غوندي ځلېږي رنګا رنګ ګلونه ډېر دي تا چي حسن د ګل واخیست څه علاج یې څه طاقت دئ همېشه یې روزګار دا دئ لېندۍ وروځي باڼو غشی		لاله رنګ په سپین رخسار کي بلبل مست کا په چیغار کي خزان سوی په ناتار کي نن د ګلو په بهار کي لکه زرکه په رفتار کي زلفي مشك دي په تار تار کي د بلبل عشق په ګلنار کي زړه به څه وي په قرار کي چي شها سي په سینګار کي مین زړه نیسي په ښکار کي عاشق ولي په کنار کي

ناري وکړه "احـــــــمدشاهه"
د روغ خوی نسته بیمار کي

څه سوه زه که په ظاهر صورت زهیر یم بدایي هرګز پخپله لویي نه کړم که مي برق د سپیني توري بیا برېښنا کړي و بل لوري ته مي هیڅ مخ مخی نسته		چي د خپل یار نظر سته په زړه امیر یم همېش ستا د قدمونو دامنګیر یم ستا په مهر په هر لوري عالمګیر یم یاره زه چي ستا و ور ته تل فقیر یم

د رقیب له لاســـه نه ژاړم و تــــا ته
د بېلتون په توره شپه احمد په ویر یم

پیرمحمد کاکړ

دکندهار د خوا له پښتنو شاعرانو څخه و، چي په شعر کي یوه خاصه شېوه لري. پیرمحمد کاکړ دئ، چي د (۱۱۲۰ هـ) په حدودو کي په ږوب کي پیدا سوی او عمر یې په کندهار کي تېر کړی دئ.

پیرمحمد د احمدشاه بابا د دربار یو نامي او عالم او محترم سړی و د خپل اصلي ځای څخه یې دکندها ښار ته هجرت کړی او د شهزاده سلېمان د احمدشاه بابا د زوی استاد و، په (۱۱۹۶ هـ) د ده د شعر دېوان تمام سوی او یو د پښتو ژبې لنډه ګرامر یې د معرفةالافغاني په نامه هم په (۱۱۸۶ هـ) هغه وخت کښلی دئ، چي د ده د دغه شهزاده شاګرد په دغه کال د احمدشاه بابا تر مرګ وروسته په کندهار کي موقتاً پاچا سوی و.

وایي پیرمحمد کاکړ یو کتاب د پښتنو په تاریخ کي لیکلی و، مګر د دغه کتاب نسخه اوس نسته، اما دېوان یې چي تخمیناً (۵۰۰۰) بیته کیږي خوشبختانه پاته دئ او دا د پښتو ژبې د اولي درجې شاعرانو له آثارو څخه شمېرل کیږي، چي هم د معنی له رویه متین او قیمتي دئ او هم یې د یوه هنري اثر په حیث په پښتو آثارو کي لوړی مقام نیولی دئ، پیرمحمد ځان ته یو خاص سبك لري چي د خوشحال خان د کلام رواني او سلاست او د رحمان بابا د وینا معنوي ښېګڼې او روحانیت او د حمید موشګافي او نازکخیالي یې ټوله پخپل هنر کي سره یو ځای کړي دي، دی نازکخیال مبتکر شاعر دئ، مګر داسي نه دئ لکه شیدا خټك چي صناعتي او بدیعي ښېګڼې په فارسي یا هندي تعبیرونو کي پېچي او د پښتو ژبې د بیان خپل مزیت نه ساتي، بلکي پیرمحمد نوي فکرونه په داسي ساده او د پښتو ژبې له بیاني جوړښته سره سم بیانوي، چي د ژبې نوامیس ساتي، مثلاً د صوفیانو دا فکر و، چي انسان له یوه الهي مبدا څخه را جلا سوی او د بېلتانه یوه دوره تېروي څو بیرته هغه مبدا ته وصل سي، دا فکر په دري ادب کي مولوي بلخي ښه روزلی دئ، دی وایي چي (نی) کله چي له نیستانه جلا کیږي نو د شکایت نارې د بېلتانه په دنیا کي وهي، د ده د مثنوي لومړي بیتونه همدغه قصه بیانوي، لکه چي وایي :

بشـــنو از نی چون حـــــکایت می کـــند
وزجــــــدائیها شـــــــــکایت می کـــند
کـــز نیســـــتان تا مـــــــــرا ببریده اند
از نفـــــــیرم مـــرد و زن نالـــــــیده اند
هر کس که او دور ماند زاصل خویش
باز جـــــــوید روزګار وصـــل خـــویش

په پښتو او فارسي ادب که دغه فکر ډېر وسیع سوی او د ادب یوه مهمه برخه یې نیولې ده، پیرمحمد دغه مطلب په یوه داسي ژبه بیان کړی دئ، چي هم صوفیانه رنګ لري او هم اجتماعي خوا لري، دی وایي :

بېلتانه په غم شریك کړم د غمجنو
د هـــــــــر چا په غاړه ژاړم لــــکه نی

په دې بیت کي د نې د ژړا صوفیانه تعبیر هم موجود دئ، چي له اصلي مبداء څخه بېلتون او ژړا ده، مګر په دوهم مصرع کي شاعر د یوه همدرد انسان په ډول د ټولو غمجنو سره د دوی د درد د سکیندې له پاره ورسره ژاړي او په اجتماعي او انساني دردونو کي د همدردۍ پوره برخه اخلي، خو دغه دوه مطلبه په یوه بیت کي په ساده تعبیر ادا سوي دي، مګر بدیعي ښېګڼې هم لري او هغه دا دي، چي په پښتو کي غاړه دوې معناوي لري، حقیقي معنا یې حلقوم ده، مګر مجازاً د نل د وهلو خاصه طریقه هم ده، چي نی وهونکی وایي : "نل ته غاړه ور واچوه" دلته نو د نی وهونکي غاړه او د نل وهلو غاړه او د یوه ژړاند مهجور انسان غاړه چي ژړا ځني راوزي ټول په دغه یوه بیت کي ادا سوي دي، چي د شاعر د تعبیر او تخیل او ابتکار کمال ځني معلومیږي، د پیرمحمد شعري تعبیرونه اکثراً طبیعي او له یوه واقعیته څخه راوتلي دي، مثلاً د معشوقې خوب او پر پلنګ را اوښتل په داسي طبیعي تشبیه سره بیانوي :

محبوبا پر پلنګ واوښته له خوابه
که هوسۍ وه د بهار پر ګلو رغښته

د معشوقې والي په داسي لطیفه تشبیه سره ستایي :

دا شـــــبنم د ګل په پاڼو پوري یخ ســـــو
که په غوږ د ګلرخ پوري سپین والي دي

دلته د شبنم سپین والی او د محبوبا د باڼخو سوروالی د تجاهل عارف په ډول د ګل او د شبنم د یخي سره تشبیه سوي دي، دا تشبیه هنري ارزښت ښووي، مګر د پښتو بیان یې هم خوږ او د ژبې له اصلي جوړښته سره برابر دئ، یعني لفظ یې تر معنی نه دئ قربان کړی او معنی یې هم په ښه ډول ادا کړېده.

پیرمحمد د خپلې زمانې دمخه تېر سویو شعراو باندي دقیق نظر درلود، او داسي ښکاري چي ډېر د رحمن او خوشحال خان معتقد و، په یوه غزل کي وایي :

که هر څـــوك وایي نازك شاعران شعر
ولي دوی ګـــڼي معجز د رحــــمان شعر
هېڅ تر شعر د رحمان به څه کـــــم نه وي
و منصف ته د ختك خوشحال خان شعر

نو له دې جهته د پیرمحمد په دېوان کي ډېري غزلي سته، چي د رحمن یا خوشحال خان په پیروي ویلي سوي دي، مثلاً رحمن بابا وایي :

تا چي مخ د پري ســــترګي د آهـــو کړې
نه پوهـــېږم چي آهـــو یې که جـادو کړې

پیرمحمد وایي :

ته چي ښکار په برندو سترګو د آهو کړې
نه پوهــــــېږم دا هـــنر دئ که جادو کړې

د خوشحال خان د یوې غزلي مطلع دا ده :

که زه نه وای تا به ځـــان لره بلل څـــوك
په پلـــنګ به دي دا هسي درخـــتل څوك

پیرمحمد داسي وایي :

که زه نه وای عشـــق به تا لره بلل څـوك
پر بل اور به دي د حســـن کــــړول څوك

په لومړیو بیتو کي د رحمن او پیرمحمد د تخیل لار یوه ده، خو د پیرمحمد په بیت کي برندي سترګي یو ښتني خاص تعبیر دئ، چي د نظربازۍ له یو خاص حاله څخه حکایت کوي، اما په دوهمو بیتو کي د خوشحال خان تعبیر عریان او لوڅ او رندانه دئ، مګر د پیرمحمد تعبیر لږ څه اخوندي رنګ لري او د حیا مراتب په عشق کي ساتي، مګر که شعر د انسان د واقعي احساساتو نمایندګي کوي نو د خوشحال خان شعر په شاعرانه نظر ډېر ارزښت لري، د پیرمحمد اشعار کله کله د خپلي زمانې اجتماعي اوضاع هم څرګندوي او شاعر د دغو اوضاعو انتقاد هم لري، مثلاً د غریبانو حال په خپله زمانه کي په دې بیت کي د اشارې په ډول یادوي :

څو به سنګیندلو ته ژړا کړې پیرمحمد ه!
غـــــور چي هیڅ نه سي په دا دور د غریب

د ده په وخت کي هم لکه چي ځیني نالایق خلك لوړو مرتبو ته رسېدلي وو، چي په دې بیت کي ډېره نازکه اشاره ورته کیږي :

دا فلك که څه سفله عالي منصب کا

بیا هم رغړي پر شېوه لـــــکه کرکنړه

داسي معلومېږي چي پيرمحمد د خپلي زمانې د خلکو څخه يا دا چي له خپلو روزلو شاګردانو څخه ډېره جفا ليدلې وه تر دې اندازې چي په اخير کي و سختي ښرا ته مجبور سوی او وايي :

در پر در دي کړم غــــفاره در پر در سې
شرمنده هم تر همزولو په محـــــشر سې
نه مي حق و ته غوږ نيسې نه حق اورې
که به حــق د معلم وي کـــور وکــر سې

داسي معلومېږي چي پيرمحمد ډېر عمر درلود او سپين ږيري توب ته رسېدلی و، پخپله وايي :

ښه موسم د شباب تېر پر پيرمحمد سو
بوالـــــــهوس هــــــنوز هوا دګلو مل کا

د پيرمحمد د ژوند دوره له ۱۱۲۰ هـ څخه ټاکلای سو، ځکه چي دی د احمدشاه بابا د وفات په کال (۱۱۸٦ هـ) سپين ږيری و او تر (۱۱۹٦ هـ) دمخه وفات سوی دئ.

د پيرمحمد د اشعارو يو څو نمومې :

رباعي

مورږ له هيواده تنـــها راغلي يو
د بڼ توتيان يو په دام وتلي يو
غــــمازه ظلم راباندي بس کړه
د ښـــو يارانو فـــــراق نتلي يو

غزل

هسي کښېوتم د زلفو په کمند		چي خلاصی مي ځني نه سي په هيڅ پند
د جفا په تيغ مي قتل معلومېږي		خپلي ناړي راکوي د وينو خوند
ما به حال و يار ته وې که اغيار نه وای		ولي خار دګل له ښاخه سو پيوند
زه له درده همېشه پرله پېچه سم		مار د زلفو يم وهلی بند پر بند
مردمك مي د دلبر پر لبو ونښت		پر سکروټو دانه وسوه د سپند
د هجران خواري مي تل پر زړه تېرېږي		هيڅ په وصل د يار نه سوم ارجمند

حاصل دا چي مين خوار دئ پيرمحمده !
چي دلــــبر يې وي خـــــودرايه خودپســـند

محمدي صاحبزاده

محمدي صاحبزاده په کام ځمکنی د میا عمر صاحب زوی دئ، میا عمر صاحب د پېښور په څوکنو کلي کي ښخ دئ، محمدي په پښتو شاعرانو کي د لومړۍ درجې آخر مقام لري. د ښه فکر خاوند دئ، د ده اشعار او ادبي طبع ډېره خوږه او ښه ده، محمدي صاحبزاده له داسي کورنۍ څخه دئ، چي پخپله خوا کي روحاني مقام لري، او خلك يې د ارادت په سترګه ويني، د ده د پلار زيارت تر اوسه هم د خاصو او عامو مرجع دئ. محمدي د کاظم خان شيدا معاصر او د ده له ملګرو څخه شمېرل کېږي، چي پسله (۱۱۵۰ هـ) د ده د شاعرۍ او ادب ږغ لوړ سوی، او په پښتو اديبانو کي يې ښه مقام موندلی دئ.
کاظم خان شيدا د خپل دېوان په دېباچه کي دا زموږ شاعر داسي معرفي کوي: "او سبب د تاليف دا و چي مخدوم زاده عالي مقدار والاتبار محمدي سلمه الله خلف الصدق د شيخ الاجل ولي الاکمل ميا محمد عمر دام برکاته طبع جيده لري، او سليقه د سخن شناسی کامله، په دبدبه د سخن آرايي قصب السبق له همسرانو وړي، او په کوکبه د خوش سرايی مقدمة الجيش د همکارانو دئ، اکثر دواوين د اسلافو يې فراهم کړي دي او په مطالعه يې تفريح د قلب کوي".
په دې ډول محمدي صاحبزاده خپل معاصرين هم د قريحې په صفت او ادبي اقتدار مني.
اشعار:
د محمدي اشعار عموماً عشقي دي، د يوه ګرانبها او ډېر نادر دېوان خاوند دئ، چي نه موندل کېږي، فقط څو بدلي يې د مستر هيوز کليد افغاني موږ ته راساتلي دي. دا شاعر د خپل مبتکر فکر او ښې قريحې په زور، زاړه مضمون ته نوی رنګ ورکوي، لکه چي ده د زلفو يو زوړ مضمون چي د شاعرانو په ډېر استعمال بالکل مبتذل سوی دئ د يو فقهي تلازم په اثر دومره نوی کړی دئ، چي بالکل بکر او تازه ايسي، دی وايي :

ستا د زلفو درې ډېر ډېر کاره سم کړه
لا د سپي غــماز تعزير نه دئ نصيب

محمدي په شعر کي د حميد مهمند پر سبك ځي او اشعار يې سلاست لري، محمدي هم په هغه تاريخي مشاعره کي چي د عبدالقادر خان په برخه کي مو اشاره ورته وکړه شامل سوی او د خپلي روڼي طبعي قوت يې پکښې ښکاره کړی دئ، هغه بدله چي په دې مشاعره کي محمدي ويلې ده، دغه ده:

دا سور اور دئ که څه نور دئ اوکه تاو د ښېلتون هسي
لکه وړی چي مي وريت کړ په تڼاکو لړمون هسي
سپلني ځان سره لمبه کړ چي ترق وچاود په لوګي کي
زيست جدا له ياره څرنګ، څه په کار دئ ژوندون هسي
نه يوازي لاله ګل دئ، ډوب د سرو وينو په جام کي
ستا د غم وژلي واړه ځي ښخېږي ګلګون هسي
په لېندو د کږو ورځو، د ښو تېږ ويشتيو
هغه يار مي زړه غلبېل کړ، چي يې ونيو زنګون هسي
ستا د سرو شونډو په نوم اخيسته عقل له ما لاړ شو
دا مستي نه د شراب شته او نه کيف د معجون هسي
که پاچا د وخت اقليم وي د اسمان دوره يې خوار کا
لکه ما غوندي به نه وي سر د غم په زنګون هسي
نه يې حسن ستا په شان و نه يې عشق زيات و له ما نه
د ليلی کيسه که شته ده په عالم د مجنون هسي
خط پر مخ د نګار راغی ښايست خپل بار ولېښ لاړ شو
اوس يې څه په ملا لولم د دې خط دئ مضمون هسي
په لمبه د آه و نه شو شين په هغه شان مدام دئ
ستا د غم بوټي په زړه کي چي ځما شو زرغون هسي
ومړ ستا په ښېلتانه کي د ديدن په ارمان ګوره
"محمدي" غوندي لا بويه چي پيدا شو پښتون هسي

شمس الدين کاکړ

د (۱۱۸۰ هـ) په شاوخوا کي د کندهار په نزدو کلي کي زيږيدلی او د کندهار ښار په شرقي خوا کلچابات کي اوسېدی او هم هورې پس له (۱۲۳۸ هـ) وفات سوی او د دغه کلي په هديره کي ښخ دئ، چي قبر يې تر اوسه پوري خلك پېژني، شمس الدين يو پښتو دېوان لري، چي بيتونه يې (۵۰۰۰) پوري رسيږي او يو څو کتابونه يې هم ليکلي دي، چي يو له هغو څخه سراج الموتی نوميږي او په شعر کې غزل ډېر دئ، او مخمس، قصيده، رباعي، مثنوي او هر قسم بديعي اشعار هم لري، د شعر اکثره صنعتونه يې روزلي دي. داسي معلوميږي چي شمس الدين د خپلي زمانې مروج علوم لکه فقه، تفسير، حديث، رياضي او فلسفه او ادبي علوم لوستلي وو، ځکه چي دی په خپلو اشعارو کي د دغو علومو اصطلاحات يادوي، مثلاً د هندسې اصطلاحات په عشقي تعبير داسي ښيي :

نه يې ضـــلع قايمه نه زاويه سته
نو به څه سي رامعلوم د عشق حد

د شمس الدین دیوان په (۱۲۳۸ هـ) کال ختم سوی دئ، د شعر ژبه یې روانه، خوږه او ساده ده، مضامین یې عشقي او اخلاقي دي او ځکه چي دی ډېر عمر له وطنه په پنجاب او کشمیر کي پردېس سوی دئ نو د وطن په یاد کي ډېر موثر اشعار هم لري، دی اکثره شعري صنایع ادا کوي، مګر د ژبي رواني او خوږوالی له لاسه نه باسي او وطني اشعار یې ډېر خواږه او اغېزه ناك دي، مثلاً وايي :

مدام ژړا کـــــړم په ناري ناري
یار مي یادېږي وهم کوکاري
د هند ځنګلي راته قفس سوې
ورکي له ما سوې د وطن لاري
د هـــــند هوا کړم خوار و حزین زه
له حـــــــرارته یم اتشـــــین زه
ســـــــایه د زوزو د وطن غـــواړم
چي زړه ځنګ کړم په ترنجبین زه

کله چي په هندوستان کي مسلسل برساتونه راځي نو دی داسي خطاب ورته کوي :

د هـــــند بارانه آهســــته اوره !
یار مســــافر دئ درسرې ژغوره
د سایې ګل وي په ناز لوی سوی
وتلی نه دئ هـــرګـــز له کـــــوره

د شمس الدین په اشعارو کي عشق او احساسات ځای سوي دي، دی په خپل شعر کي د زړه ویني نغاړي او کله چي له یاره جلا کېږي داسي یو شعر وايي :

وخت د سحر دئ مرغان چغېږي
جـــرس آواز کا زړه مي ویلـــېږي
ســـترګي غورځـــېږي بانه رپېږي
د یار د تللو ـــبري کـــــــېږي

شمس الدین په هغه دوره کي ژوند کاوه، چي د پښتنو د امپراتورۍ انحطاط په هند کي شروع سوی و، هلته پر پښتنو باندي هندي قوه غالبه سوې وه، مګر کشمیر لا د پښتنو په لاس کي و، خو پنجاب سکانو نیولی و، شمس الدین دغه په غم لړلی منظر په خپلو سترګو لیدلی دئ او په یوه قصیده کې داسي شکوه کوي :

ربه ته پر پښتانه وکړې نظر		په عزت دي وي د خپل خیرالبشر
د اسلام غیرت یې هسي له زړه ووت		د کافر د لاسه ګرزي در پر در
فراري په دا شان کړې سره جمع		چي یو ځله سره سي شیر و شکر
اتفاق صلاحیت یې کور په کور کړې		چي به یو له بله بولي برادر
که ملتان و که ډېره وه که کشمیر و		ځني ونیول سکانو په لښکر
پاچاهي یې منحصر سوه په درې ښهره		دي کابل او کندهار او پښاور
د هرات عالم له وهمه په فرار دي		په هر کال باندي حمله وي د غجر
پېشینه خلکو ګټلي ځني ولاړل		ناخلفه مه سه لوی د چا پدر
یو له بله سره وژني ناقصان سول		صبح و شام یې دئ په کور کي شور و شر

شمس الدين په دې ډول د وطن پر خرابي او خانه جنگي باندي ژاړي، مگر د ده ژړا کوم اثر نه درلود، ځکه چي ټول هند نه بلکي پخپله د پښتنو سيمي هم د دوی د لاسه ولاړې.
د شمس الدين د کلام نمونه :

په ځير ځير چي مي و يار ته وکاته		په دغو کتو مي کسي وواته
له کتلو به مي ولي دلبر بد وړي		هر بلبل کوي و گل ته الواته
و عالم ته مي د ميني راز ښکرگند سو		که هر څو مي په خپل زړه کي پټ ساته
چي د وصل په نعمت سره معمور و		هغه کور مي نن ورځ هجر وناته
په خروړو سپيو سي د کور ساتنه		رقيبان ځکه د يار په ور پراته
د هغې کوټې روزن د عرش له لوري		چي پر کيږي د دلبر ننواته
مرگ د يار د څنگه ښه دئ نه بې ياره		ستی ځکه کړي و اور ته پرېواته
روح مي هلته قبول کړی د عشق رنځ و		چي زما غمگين قالب سره راته

شمس الدين صورت به څه نيستان نه وي
چي تر زړه يې دغـــــه غشی وخـــــاته

رحمت داوی

رحمت په قوم داوی او د پښتنو شاعرانو د لومړۍ ډلي څخه دئ، چي د شاه زمان په وخت کي په قندهار کي اوسېدی.
رحمت ډېر سفرونه کړي او ډېر په کوهستان او کشمير کي اوسېدلی دئ. په کشمير کي د سردار عبدالله خان پوپلزي ملگری و او تر (۱۲۱۰ هـ) کال پوري يې ژوندون يقيني دئ.
د رحمت له آثارو څخه موږ ته دوه کتابه پاته دي، چي يو د ده د شعر دېوان دئ چي تقريباً دوه زره بيته لري. بل کتاب يې د ليلی او مجنون قصه په پښتو لنډ مثنوي کي ده، چي د شاه زمان د سلطنت په دريم کال يې نظم کړې او په (۱۲۱۰ هـ) کال کې تمام کړی دئ، چي تر پنځه زره بيته زيات دئ، ده په کوهستان کي دا مثنوي شروع کړ او په کشمير کي يې د سردار عبدالله خان افغاني نائب الحکومه په نامه ختم کړ، د کتاب په سر کي داسي وايي :

غمو ملك راباندي تنګ کړ		زړه مي ځکه دا آهنګ کړ
چي پښتو ليلی مجنون کړم		ښايي غم له زړه بېرون کړم
په فارسي هر چا ويلې		پښتو نه ده چا ليدلې
ځکه زه په پښتو ژبه		دا قصه کړم عجايبه
پښتون هم خوښ باندي زړه کا		او دعا و ماته وکا
سلطنت د شاه زمان دئ		دی خاقان ابن الخاقان دئ
پلار نيکه يې پادشاهان وو		دويه تاج د هر افغان وو
شکر شکر شاه زمان		غنيمت دئ دا زمان
نن ورځ دی سيوری د خدای دئ		عدالت کا عالي رای دئ
چي يې پښه کړه په رکاب		نورې کفر کړ کرياب
بيا يې مخ په هندوستان کړ		ده برهمه کفرستان کړ
ښه عادل پاچا غازي دئ		سر د کفر په بازي دئ
سرداري د عبدالله ده		خلقه واړه آګاه ده
ښايسته نېکخويه ځوان دئ		ډېر هوښيار سخندان دئ
د کشمير ملك يې روښان کړ		ورك يې ظلم د جهان کړ

رحمت د پښتو يو بزمي شاعر دئ او په لومړنيو قصه ليکونکو شاعرانو کي ګڼل کيږي، کلام يې ډېر ساده او سليس او متين دئ، هر راز فکر په شعر کي ادا کولای سي او په دې سبب د پښتو شاعرانو په لومړۍ درجه کي حسابيږي.

رحمت د ليلی او مجنون قصه له نظامي ګنجوي څخه ترجمه کړې ده مګر دی وچ کلك ترجمه کوونکي نه دئ، بلکي ځيني نوي نوي فکرونه او اداګاني هم لري.

په پښتو شاعرانو کي يو بل متأخر شاعر نعمت الله هم دا قصه په پښتو کړې ده، مګر د دې دوو شاعرانو کتابونه هر يو ځان ته بېل قيمت لري.

نعمت الله خو په قصه کي ډېر تغير پېښ کړی او په متوسط بحر کې ويلې ده، مګر رحمت که څه هم د نظامي پر لاره تللی دئ بيا هم په ځينو ځينو ځايونو کي نوي نوي فکرونه لري او له هغو زړو مقدماتو څخه نوي نتيجې اخلي چي مثال يې دا دئ :

د ليلی پلار خبر سو، چي د مجنون د عشق افسانه رسوا سوېده، او د کوڅو او لويو په خولو کي لوېدلې ده، نو ده يو سړی ور واستاوه چي مجنون مړ کي، نظامي فقط دومره وايي، مګر مکتبي شيرازي کيسه اوږدوي، او وايي چي هغه قاتل مجنون ته راغی، وچ کلك بدن يې وليد، غشی او لېنده يې وغورځول او ويې ويل :

چون مرده جز استخوان ندارد
او را چه کشم که جان ندارد

مکتبي خو دا برخه ډېره خوږه زياته کړېده، مګر اوس وګورئ چي زموږ رحمت څه کړيدي؟ رحمت غواړي چي کيسه يوازي د عشق او بزم او ميني پر خبرو نه کي تمامه، بلکي ځای ځای ځيني اخلاقي افادې هم وکړي، او خپل پښتانه ويونکي د خوږې کيسې په منځ کي ځينو اخلاقي حقايقو ته هم ملتفت کړي، او په بل ډول يې د ادب هغه حقيقي پلو، او واقعي مخ هم وبرېښوي، زموږ پښتون اديب خو دا کار ډېر ښه کړی دئ، او د ادباوو له پاره د تقليد وړ دئ. وګورئ رحمت له دې حکايته د بد عمل جزاء او نتيجه په څه اديبانه ډول څرګندوي :

چي مجنون په عشق ابتر سو		کُل عالم باندي خبر سو
په هر ځای د ده کلام و		که خواص وو که عوام وو
چي مجنون نومی يوځوان دئ		دی په عشق کي ډېر اريان دئ
د ليلی په زلفو بند دئ		ډېر ډېر ژاړي او دردمند دئ
چي ژړا يې په وای وای سوه		افسانه يې په هر ځای سوه
ډېر مخلوق د ده دښمن سوه		ټول ګويا په دا سخن سوه
چي دوستان ښوك د ليلې وو		د ليلی له قبيلي وو
د ليلی و پلار ته راغله		هم د ده دربار ته راغله
واړو دا مذکور آغاز کړ		نه يو ځله په باز باز کړ
چي يو ځوان په مينه زېر دئ		د ليلی ذکر يې ډېر دئ
په فلاني بيابان کي اوسي		دی زموږ په زيان کي اوسي
بدنامي يې تر حد تېره		په عالم کړه زموږ ډېره
هره ورځ غزلخواني کا		دی په نام يې د فلاني کا
چي په موږ راسي افسوس کا		ګاهي رقص ګه زمين بوس کا
هر دم هسي غزل وايي		چي ليلی وريکښي ستايي
دی د غم له سوزه سازه		ډېر خوشخوان دئ خوش آوازه
په هر دم چي دی بلغاك کا		روغ تندرست زړونه چاك چاك کا
وايي دی خلك يې ياد کا		زموږ د ملك نامه برباد کا
ليلی هم وريسي داغ ده		دی پتنګ دئ دا يې څراغ ده
ته يې وترټه بسياره		چي لاس واخلي له دې کاره
د ليلی پلار چي خبر سو		په دا حال خوږ يې ځيګر سو
په خوله لال سو له حيرته		پيچ يې وخوړ له غيرته
ده ويل درومئ سر يې پرې کړئ		سپيني توري په ده سرې کړې
چي و چاته نصيحت سي		او بل چا وته عبرت سي
که يې ښوك دعوه د خون کا		بيا دی ځما احوال زبون کا
تاسو خلاص ياست همه واړه		د ده خون ځما په غاړه
نور ترې پورته يو ښه ځوان سو		د مجنون پر لور روان سو
همېشه يې په لار يون کړ		جستجو يې د مجنون کړ
ناګهان يې په بيابان		مجنون وليده عريان
د جهان ننګ يې پرې ايښی		تنها ناست له خلقه ګوښی
ور نژدې چي هغه ځوان سو		تېغ يې وکيښ ور روان سو
چي ګذار يې پرکاوونه		لاس يې هسك ودرېدونه
وچ سو هسي دی پر پاس		چي کوز نه سو هغه لاس
په دا لاس يې کله دربغ کړ		په بل لاس يې هغه تېغ کړ
چي يې بيا قصد په وهل کړ		دا بل لاس يې هم خدای شل کړ
کرامت چي ور ښرګند سو		د قاتل زړه په ګزند سو
ژر نسکور د ده پر پښو سو		په مخ سر د پښو په مښو سو
په بار بار زاري يې کړله		هم منت باري يې کړله

دلته که څه هم رحمت داسي یو حکایت راوړی دئ، چي ظاهراً په طبیعي حساب سره نه منل کیږي مګر نتیجه ښه ځني اخلي او داسي وایي :

و قاتل ته مجنون ویل :		ځما بزرګو ډېر دي ښه ویل
چي په بدو پسي ګرځي		عاقبت په څاه کي پرزي
چي د بدو طلب ګار سي		خود په بدو ګرفتار سي
چي نیکي بدي انسان کا		دواړه ځان لره عیان کا
چي نېکي کړي نېکي مومي		چي بدي کړي بدي مومي
څو دي لاس رسي نېکي کړه		پسله دې ترکه بدي کړه

اوس ورد رومه لاس دي جوړ سه !
او لـــه بدو دي زړه ســــوړ ســه !

د رحمت د غزلو دېوان په مردف ډول ترتیب سوی دئ، چي نسخي یې لږ پیدا کیږي. دی په غزل کي خاص ذوق لري چي په کلام کي یې اغلاق او اشکال نسته، په ساده ژبه پېچلي مضامین ادا کوي او د ده غزل باید بزمي وګڼله سي، ځکه چي ډېر لږ د تصوف یا اخلاقي شاعرۍ رنګ لري.

د ده د غزل نمونه دا ده :

هیڅ سو هیڅ سو و آشنای ته زما درد		ځکه پروت یم زړه کباب په ګونه زرد
ملاست د هجر په بستر یم خوب مي نسي		پر خاطر مي پرېوتلی د غم ګرد
د اشنای میني ضعیف کړم ګرم څه نه یم		زه چي کاږم و هر چا ته اه سرد
تاس د غم مي غورځوي په سینه باندي		لکه څوك چي شش و پنج کاندي پر نرد
لکه شمع کي مي سر په مقراض غوڅ کا		که خاموش سوم هله یمه زه نامرد
په جفا سره یې درست عالم تاراج کړ		له وفا یې هیڅوك نه سو بهره ورد

د رقیب نمرود له لاسه که اور بل سو
د خلیل په څېر دا اور ســـو پر ما برد

رحمت کله کله ځیني فارسي کلمات په خپل شعر کي هم استعمالوي او داسي معلومیږي، چي دی به د فارسي ژبو سره ډېر اوسېدلی وي، لکه چي وایي:

خود به خود مي مجـــروح که دریغه
په خـــندان سره بیا ووایي که کـــرد

کله کله د قافیې په سملو کي داسي جدي سي چي تذکیر او تانیث هم پرېږدي، مثلاً دی یوه غزل لري چي وایي :

یار چي هسي مـــخ پوټی کا
زمـــــا اوتیسي به ندی کا؟
که څه ظلم که ســـــــتم دئ
نور څوك نسته واړه دی کا
له هر څه یې ســــــــم فارغه
که یار را د شـــونډو می کا

په دې ډول د غزلي تر آخره پوري قافيه تعقيب کيږي، مګر په يوه بيت کي وايي :

د هـــــــجران تاريکي راغلل
چي تياره د مخ سپوږمۍ کا

په اول بيت کي ندی او په آخر بيت کي سپوږمۍ دواړه په پښتو کي مونثي کلمې دي، مګر رحمت په دې غزلي د مذکرو کلماتو په رديف کي راوړي دي او دا يو قسم سهل انګاري ده.

ميا نعيم متې زی

دی د شيخ محمد شعيب زوی او د محمد سعيد لمسی په کام خليل دئ، په شپږم پښت کي شيخ امام الدين ته رسيږي، چي هغه په پښتنو کي يو ستانه سړی او د پښتنو د تاريخ مؤلف دئ. د ده نسبت په نهم پښت کي شيخ متي ته رسيږي، چي هغه په کلات کي ښخ او د پښتو ژبي ډېر لوړ صوفي شاعر دئ، دې کورنۍ د پېښور په خليلو کي ډېر روحاني نفوذ درلود، او ميا نعيم په هغه ځای کي زېږېدلی او وروسته د شاه زمان سدوزي په زمانه کي کندهار ته راغلی او د ناکودك په کلي کي مېشت سوی او په (۱۲۳۰ هـ) کال يې د اشعارو دېوان ترتيب کړی دئ.

داسي معلومېږي چي ميا نعيم د پېښوره د شخصي مخالفانو د لاسه کندهار ته هجرت کړی و او پخپله وايي :

چي شاړه دی غمازانو له وطنه
نعيم ځکه کندهار او کابل ونيو

په کندهار کي ميا نعيم روحاني مقام درلود او اولاده يې تر اوسه پوري هم ستانه بلل کيږي، دی خپل معاصرتوب د شاه زمانه سره په دې بيت کي ښکاره کوي:

نوکري کوم د يار په عاشـــــقي کي
منت بار د سدوزي شاه زمان نه يم

د ميا نعيم پښتو دېوان تقريباً درې زره بيته دئ، د شعر مضامين يې عشقي او تصوفي دي، دېوان يې غزلي او رباعيات او مخمس او قصايد لري، نازکي تشبيه او استعارې لري او د پښتو شاعرانو د لومړۍ ډلي په پای کي درېږي، دی د تصوف سره عملاً آشنا دئ او لکه رحمن بابا پخپلو اشعارو کي صوفيانه مضامين ځايوي. په پښتو شعر کي د پښتو ډېر نادر لغات راوړي، په وينا کې متانت او سلاست دواړه سته، او ځيني بدلي يې په رواني او خوږوالي کي د لوړو استادانو د بدلو خوند لري، په دې بيت کي د معشوق کلك زړه او د خپلو اوښکو ډېروالی داسي تمثيل کوي :

چي دي زړه زمـا په اوښو نه نرمـــــيږي
د درياب په منځ کي پروت حجر دئ دا

د زلفو او رخسار تشبيه داسي کوي :

خيال د زلفو د رخسار زما په زړه کي
زرغونه کړه تور سنبل او سره ګلاب

په دې بيت کي زرغون او تور او سور صفتونه سره يو ځای سوي دي، مګر زرغون کول د پښتو يو خاص تعبير دئ او بيا د اولي او دوهمي مسرۍ تر منځ مرتب لف و نشر دئ :

چي مي ستا د ميني داغ په خاطر يووړ
زرغـــــــــونه به مي لالـــه سي له تربته

دلته د داغ رنګ په دې ډول بیان سوی دئ، چې تصریح نه دئ، مګر د لاله کلمه دلالت کوي چې دغه د وینو سور رنګ لري. د شکرلبانو د اختلاط نتایج داسې ښیي :

زر به ګاڼی لــــکه ګنی سي د غمونو
چا سره چې ډېر شکر لبان کا اختلاط

ګل په اوربل کې داسې تصویر کوي :

زانګې پکښې زړونه د عاشقو سره په وینو
ته چې چیرې کښیږدې سره ګلونه په اوربل

د فلك له ظلمه داسې شکایت کوي :

رباعي

فلــــکه څرنګ دې ناقـــــرار کړم
چې نیمه خوا دې جدا له یار کړم
لــکه کب پرېوزې پر وچه باندې
زه دې له ژونده هسې بېزار کړم

دلته نیمه خوا دوې معناوې لري، یوه معنی یې دا ده چې په نیمه لاره دې د یاره جدا کړم، بله دا چې نیمه خوا محروم او ناکام ته وایي.
د غزل نمونه :

په وصال کې مې زیاتیږي شر و شور لا		ستا بېلتون راباندې ولګوی اور لا
د ابروی متاع که غواړم په یارۍ کې		په سودا کې ستا د میني شم سر تور لا
که په مینه کې تهمت په ما وایه شي		د عشق کار مې پخته کیږي په پېغور لا
که هر څو یې په امید ورشم تر زلفو		لګوي مې خوله پر زړه باندې منګور لا
په ژړا مې هیڅ پروا د ښکلیو نه شي		په باران د باغ ګلونه شي سمسور لا
لکه موم یې ویلې کیږم د مخ لمر ته		په وصال کې راښکاره کا هسې زور لا
چې یې خیال د زنخدان و زړه ته تېر کړم		په کوهي کې مې غوزار کاندې نسکور لا

که "نعیم" ته ځان ښکاره لکه آفتاب کړې
لــــــکه ګل هسې یې زړه شي ورته خپور لا

سپينه

سپينه يوه پښتنه شاعره ده، چي د وزير يارمحمد خان الكوزي د حكومت په وخت د هرات په شاوخوا كي اوسېدله. دا پښتنه د نورمحمد خان الكوزي لور وه، او هغه وختي ايرانيانو په ۱۲۵۵ هـ كال هرات كلابند كړ او د هرات پښتنو د دوی د مېړاني مقابله وكړه، زموږ پښتنه شاعره ژوندۍ وه، د هرات محاصره خو يو كال او اته مياشتي اوږده سوه مگر پښتنو ځان تسليم نه كړ، او هرات يې نه پرېښو[4].
په دې جگړو او مېړانو كي د پښتنو سرداران شاه كامران سدوزی او وزير يارمحمد خان الكوزي وو، دوی د پښتنوالي ټينگ او راسخ عزم په دې مقاومت كي څرگند كړ.
زموږ پښتنه شاعره سپينه هم په دې ملي جگړه او د آزادۍ ساتني په محارباتو كي ژوندۍ وه، او ډېر خواږه اشعار يې په ملي لهجه د پښتنو د توري او ننگياليتوب په ستاينه كي ويلي دي، چي د پښتنو ښځو حماسي افكار ښه ځني څرگندېږي.
سپينه د دغي محاصرې او جنگ په ټولو واقعاتو خبره ده، ا ودا ښكارېږي چي دا او خپلوان يې د دغي ننگي په لاركي ولاړ وه او ټوله وقايع يې په سترگو ليدلي دي.
كه موږ تخمين او اټكل وكړو، چي په دغه وخت كي دا پخه ښځه وه، ځكه چي افكار و احساسات يې هم پاخه دي، نو به په دغه محاصره كي د دې عمر له ٤٠ تر ٤٥ تخمين كړو او د تولد كال به يې هم پسله ۱۲۰۰ هـ وبولو، د سپيني د اشعارو له مضامينو دا هم را ايستل كېږي، چي د دې كورنۍ د وزير يارمحمد خان له كورنۍ سره خپلوي يا نژدې تماس درلود، ځكه چي د محاصرې او جگړې ډېر خصوصي وقايع يې راوړي او نظم كړي دي.

د پښتني حماسيات :
دې شاعري په خپله ملي ژبه موږ ته يوه مفصله كيسه په څو سوه بيته كي پرې ايښې ده، چي د هرات د محاصرې منظوم تاريخ گڼل كېږي، په دې كيسه كي پښتنه شاعره، د خپلو ورونو مېړاني ستايي، او په خورا ساده او سپېڅلو الفاظو د دې جگړې مختلف مناظر تصوير كوي.
د كيسې په ابتدا كي په يو څو بيته د كامران او وزير يارمحمد خان ستاينه او وروسته بيا نو په كيسه شروع كوي.
د سپيني پښتني شاعري حماسي احساسات ډېر پياوړي او ننگيالي دي، په شعر او كملاتو كې تاثير او اغېزه سته، وينا يې د حماست يوه ټوټه ده، او د پښتنوالي او مېړاني نمايندگي كولای سي، د سپيني پښتنې شاعري نور څه اشعار موږ ته نه دي را رسېدلي، فقط د دغي محاصرې منظوم تاريخ چي د مثنوي په ډول دئ ځيني برخي زموږ څخه سته، او هغه هم بشپړي نه دي، د دې مثنوي په سر كي پښتنه شاعره په حمد او نعت ابتداء كوي، وروسته نو د شاهزاده كامران او وزير يارمحمد خان په ستاينه شروع كوي.
د دې له مضامينو داسي ښكاري چي سپينه يوه عالمه او فاضله په تاريخ او د پښتنو په حال خبره ښځه ده، كه څه هم اشعار يې ټوله تاريخي دي، وقايع او حوادث بيانوي، مگر د حماسته هم ډك دي، ځكه چي دا اشعار خورا سليس او روان او خواږه دي نو موږ لاندي ټوله هغه برخي چي لاس ته راغلي دي ليكو يې، پښتنه سپينه په خپله كيسه داسي پيل كوي :

[4] تتمة البيان د سيد جمال الدين.

لومړی څښتن د ټول عالم ستایمه		بیا محمد رسول اکرم ستایمه
درود پر واړو اصحابانو دي وي		د پاك نبي پر ښو یارانو دي وي
دی و استازی د کونینو بادار		په دوه جهانو د نبیانو سردار
د ګنهکارو شفاعت کوینه		رحم پر خپل خسته امت کوینه
بیا منقبت د ابوبکر وایم		صدیق یې نوم په صداقت یې ستایم
دی لومړی یار و د خاوند د رسول		په لوی دربار په دوه جهانه مقبول
په یار غار د پاك نبی دئ مشهور		توره تیاره یې په انوار وه د نور
دوهم فاروق عمر و خدای ته نژدې		د عدالت یې پر جهان نندارې
شور و د نیل له پرتمه کښته		مړه کافران د ده له ډېره هیبته
د عدالت دُره یې هسي کاري		چي رپېدی به څني زړه د مزري
درېیم عثمان ذی النورین و نمر		هم و جامع د پاك قرآن د اکبر
حلم و حیا کي و بادار د امت		ابن عفان مو سو سردار د امت
څلورم یار و شېر د خدای و کرار		علی حیدر و تل په لاس ذوالفقار
د خیبر ور یې ذوالفقار ته و مات		په بریښ د توري یې تل ورك ظلمات
بیا نو کومه په خوښۍ په عزت		د پاك نبي د اصحابانو صفت
چي دوی وه ستوري د آسمان ځلېده		تل وه خوشحاله پاك رسول یې لیده

د خدای رحمت دي وي پر دوی تر ابد
خـــــالق دې عفو کي په روی زموږ بد

د پاچا او وزير په ستاينه کي

اوس نو شروع کړم د پاچا په صفت		ځمونږ شاهزاده دی ننګيالی په غيرت
دی دئ ډېوه د سدوزو د ټبر		په ځړبنو کي نن دئ دی لکه لمر
د احمدشاه غازي پښتون له کوره		نن ده کامران شاهزاده کښلې توره
غليم له ده نه پر حذر دئ جانه		د ده له توري نه ابتر دئ جانه
په ننګياليو توريالی شهزاده		په غيرتمنو بريالی شهزاده
د درانو ناموس په ده دئ خوندی		د پښتنو ټبر په ده دئ قوي
په درانه سيوري يې هرات سو آرام		له دښمنانو يې وکښو انتقام
دی په رشتيا نعم الخلف د محمود		خالق دې کاندي په دارينو مسعود
د پښتنو په ننګه کلك دئ ولاړ		ټول غليمان د ده له توري لټار
بل يې وزير يارمحمد خان توريالی		په سپين ميدان کي ځني ريږدي زمري
دی په تدبير آصف نظام د هرات		ښه يې سنبال کړ انتظام د هرات
دی ننګيالی د الکو د ټبر		د غني خان د سترګو تور د زړه سر
ده سپينه توره يې له تيکي بدر		د شهزاده دی مړنی برادر
پښتون پر ده راټول د جنګ پر ميدان		سټ يې په توره کړ غليم دښمنان
خالقه دا د پښتنو توريالی		وي د هرات پر سيمه تل دي ژوندی
څو چي شينکی آسمان ولاړ پر مځکه		څو چي سپوږمۍ او نمر خاته لوېده که
د پښتنو سر دي په دوی وي بلند		هم په عزت و ټول جهان ته ځرګند
وروسته تر مدح د کامران شاه شهزاده		واوره چي کاندم د جنګو ښه قصه

[5]له "سپـــيني" ځــــــخه به نه وي آثار
دا به وي خاوري پاته سي به يادګار

[5] وايي چي آصف د سليمان E وزير و، او له نظامه مطلب نظام الملك د ملکشاه سلجوقي وزير دی، چي د دوی په نومو په دې بيت کي تلميح ده.

په هرات او کندهار کې د سدوزو پاچهي

راسه چي تاته حکایت کومه — د سدوزو د سلطنت کومه
پخوا تر دې و د هرات پادشاهان — د سدوزو و ذوالفقار، زمان خان
دوی سرداران د پښتنو د هرات — غلیم یې تل له تېرې توري و مات
د پښتنو توري به تل ځلېدې — د دښمن سترګې له برېښنا وې ړندې
دوی وو مېړونه پښتانه توریالي — پر ننګه ټینګ وه د وطن ننګیالي
په جنګ کې هر یو غښ شین مزری — د سدوزو هر ځلمی بریالی
چي به یې توره له نیامه وکښه — غچ اوکینه بې له ایامه وکښه
د هرات خوا وه له غلیمه خالي — دلته خپره وه هوسایي خوشحالي
ټول پښتانه په اتفاق وه ولاړ — کار د دښمن د دوی له لاسه ویجاړ
چي به پښتون ځلمی په خوب کې دښمن — ولید له وېرې به یې رېږدید بدن

متاسفانه تر دې وروسته اشعار له دغي کیسې څخه زموږ لاس ته نه راغله، له دغو څخه هم ویونکی زموږ د پښتنې افکار او د طبع رواني او نور علمي او تاریخي معلومات پرتله کولای سي. دغه بیتونه هم له دغې کیسې څخه لاس ته راغلي دي چي د محاصرې د یوه جنګ حال ښیي.

غلیم په ښهر بیا هجوم راوړی		مخ تې ولاړ دئ یارمحمد پیاوړی
زموږ پښتانه لکه زمري جنګیري		ولې د وینو پر حصار بهیري
هرات په وینو د پښتون سو ګلرنګ		پښتون زخمي دئ د غلیم پر خدنګ
یارمحمد وایي پښتنو زما زمرو		ټوله راووزئ وسله دار له کورو
پر غلیم وکړئ یو هجوم ګړندی		هرات له لاسه په ژوندون مه باسی
دا زموږ کور دئ زموږ وطن دینه		دا زموږ ټاټوبی زموږ مامن دینه
کفن په غاړه دا وطن وساتئ		زموږ د پلرو ښکلی مدفن وساتئ
دلته پراته دي ننګیالي نیکه ګان		دلته بهیږي ویني تل د افغان
هرات زموږ دئ زموږ کور دینه		زموږ نغری دئ زموږ کور دینه
دښمن راغلی تر دېواله د کور		ولاړ سئ دا دئ د پښتون لوی پېغور
کامران نارې کړې چي پښتونه قامه		توره راباسه مره پر ننګ و نامه
مه بایله ځان اوسه ولاړ پر حصار		د پښتانه پر ننګه ځان کړه ایثار
بویه غیرت چي مو ناموس خوندي سي		نوم د پښتون نوم د اولس خوندي سي
ځلمو چي واورېدې نارې غلبلې		له یارمحمد له کامرانه دلې
له کلا وواته زمریانو په څېر		پر دښمنانو یې جوړ کړ لټېر
سرونه یې غوڅ کړه د دښمن په توره		....
دښمن سو مات راغی دوران د کامران		د یارمحمد د بري ستوری ځلان

میرزا حنان

د محمدحسن زوی او د (۱۲۰۰ هـ) په حدودو کي د کندهار په مرت کلا کي زېږېدلی او پس له (۱۲۷۱ هـ) کاله هم په دغه ځای کي وفات سوی دئ، میرزا حنان د خپل عصر مشهور شاعر دئ، چي د پښتو دېوان یې تر (۴۰۰۰) زرو بیتو پوري رسېږي.
د ټول دېوان غزلي یې اووه اووه بیته دي، د کتاب په آخر کي ترجیع بند او مخمس او مثمن او څو رباعیات او یو مثنوي لري.
حنان په خپل شعر کي د حمید پیروي ډېره کوي، پخپله وایي :

د حمـــــید د شعر بحر ته حـــــــــــنانه
یو څو ځاځکي دي لوېدلي ستا ابیات

د حنان شاعرانه تخیل ډېر لوړ او د نوو مضامینو میندونکی او بداعت خوښوونکی دئ، دی هم لکه حمید نوي تلازمات او نوي استعارې او ښکلي تشبیهات لري، مثلاً د غافل زړه جزا داسي بیانوي :

دا غــفلت نیولی زړه به رېز مـــرېز کـــړم
ماتېده د زنګ وهـــلي کلپ کـــیلي ده

حنان د حمید په نازکخیالۍ کي پوره پیرو دئ، پخپله هم دغه خبره مني، مثلاً حمید ویلي وه :

دا شرف د عاشـــقۍ نه دئ نور څه دئ
چي سینه سوه د حمید دوکان د مشکو

حنان دغه مضمون داسي ادا کړی دئ :

د حـــــنان سینه نوخطو تور سکاره کړه
که ســــینه وه د حمید دوکان د مشکو

د حنان په کلام کي نوي نوي مضامین او شعري تلازمات په هغه ډول میندل کېږي لکه چي د حمید او شیدا په شاعري کي د فارسي ادب د هندي سبك په پیروي موجود و، مګر فرق یې دا دئ چي د شیدا د بیان طرز ډېر د پارسي ژبي تر اثر لاندي او د حمید بیان هم ډېر عالمانه او د لږ تکلفه سره ښکاري، مګر حنان دا صفت لري چي هغسي د سبك هندي غوندي شاعرانه تلازمات په داسي ژبه بیانوي، چي هم ساده ګي لري او هم خوږوالی، مثلاً د معشوقې خیال چي کله د ده زړه ته راځي نو دی په شاعرانه هنر سره دغه موضوع داسي بیانوي :

چي دي خیال راتی زړه مخ لره ور ووت
کورنۍ وزي مېــــــلمه لره له ســـــــرایه

کله چي د عاشقۍ په دنیا کي حنان خطاوزي او رویبار ته د زړه حال وایي بیا نو داسي پښېماني کوي :

تر ما دی پر یار عاشــق و خـــــــبر نه وم
د زړه حـــال مي خوشي ووایه رویبار ته

کله کله د عاشق تند تندکاته هم په معشوق باندي نه پېرزو کېږي، او دا ډول خلك له تندوکتو منع کوي :

شــوخ کاته یې ډېر ډېر مـــه کوه و مخ ته
نازك تن یې زخــــمي کــــــېږي په کتو

په دې لاندي بیت کي د معشوق د مېلمستیا اسباب داسي بیانوي :

زړه کباب او تروې اوښکي د اه اور مي
دا اسباب د یار د خیال د مهـــــمانۍ وو

حنان پخپل شعر کي کله کله شعري صنايع هم راوړي، مثلاً په دې بيت کي د تقابل صفت موجود دئ :

په ګلشن کي ګل تر تا خوشـحاله نسته
نه په مينه کي بلـبل تر ما حـــــــزين سته

په دې لاندي بيت کي تجنيس دئ :

د جبين په چين يې زړونه واړه چين کړل
وايې خيست په دغه چين له چـــينه چين

شاعران کله د لاله ګل د زړه له داغه سره تشبيه کوي يا يې د رخسار د سره رنګه سره مګر دا مضامين شاعرانو ډېر استعمال کړي دي، خو ميرزا حنان دغه مضمون په نوي ډول د يوه ادبي برهانه سره داسي ادا کړی دئ :

په رخسار کي دي لاله دعوه کا څه سو
تل نصيب د صـــــحراشينو جاهـلي ده

د حنان د غزلو يوه نمونه :

ناچاری کړم له آشنايه څخه ليري		چي تل اروم د رقيب سرې خبري
موږ په سوي يو زاهده ته پرهېز کړه		عاشقي نه ده تحقيق دئ اور د سري
د ګلرخو په وصال هغه خورسند وي		چي همېش د يار د غم سکروټې نغري
د جنت معامله ته کړه زاهده		عاشق نه ګوري په عشق کي نژدې ليري
د عشق درد و هغه چاته معلومېږي		چي پوخ سوی وي يو وار له دغه شري
چي تعريف د شکر لب د خولې په کاږم		د قلم تر نی مي توی سولې شکري

حنان بيا څه دُر له ژبي څخه توی کړه
ولي نې رانيسي هيڅوک په کودري

د پښتو ادب په تاریخ کي قصیده[٦]
قصیده څنګه او چیري پیدا سوه؟

قصیده د شرقي ادب یوه ډېره مهمه اوګرانبها برخه ده، چي د عربي او فارسي او پښتو او اردو ادب یوه غوره او ښکلې ذخیره هم دغه قصیده ده.
قصیده په عربي اصطلاح هغه جید او منقح او متصل شعر و، چي د بیتو شمېر به یې تر (١٦ یا ١٧) کم نه و، دا نوم د قصد له مصدره جوړ سو، چي معنی یې استقامت او اتصال او سموالی او برابري او سوچه توب و، (وګورئ المنجد ترجمان اللغة لسان العرب).
قصیده په عربي ادب کي تر اسلام دمخه لا موجوده وه او داسي ښکاري چي قصیده په دغه موجوده شکل او تعریف عجمي ملتو له عربو څخه اخیستې ده.
د عربو له جاهلي ادبه اوس موږ ته هغه اوږدې او خورا فصیحي قصیدې د نمونې په ډول پاته دي، چي معلقات سبعه یې بولي او د دغو شاعران تر اسلام دمخه په عربو کي تېر سوي وه.
عربي قصیده د رېګستان د قبایلي ژوند یو ښکلی تصویر و. شاعر به د کلو کنډوالې، د معشوقې پر بانډه د هوسیو خرام او د اوښانو پر شا سفر او د خپل قبایلي ژوندون مناظر او د محبوبا ساده حیات او عشق په عربي فصیحو او بلیغو ابیاتو کي تصویر کول او هره قصیده به هم له (١٦) تر سلو بیتو پوري رسېده.
په قصیده کي به حماسي مناظر هم تصویر کېده او قبایلي مفاخر به ستایل کېده او د عربو قصیده د بني امیه تر خلافته پوري هم په دغه بدوي او خاص عشیروي رنګ او فصاحت کي وه، څو چي د خلافت مرکز له دمشقه بغداد ته رانقل سو او د عجمو د مدنیت او کلتور او ثقافت اثر په عربي ادب کي ښکاره سو، نو دلته قصیده هم په عجمي فکر او رنګ ورنګېدله او مخصوصاً د خراسان او افغانستان عربي ویونکو شاعرانو په عربي قصیده او ادب خپل خاص کالي واغوستله.
دا خبره د تحقیق وړ ده، چي د خراسان خلکو تر اسلام دمخه قصیده درلوده که یه؟ او د دوی په ژبو یعني اوستا او پښتو او پهلوي کي دغه ډول اشعار موجود وه که یه؟
د اروپا ځینو محققانو چي پر دې خبره باندي تحقیقات کړي دي له دوی څخه کریستن مین او هینینګ داسي وایي :
"چي د فارسي ژبي د نظم قواعد له عربي څخه نه دي اخیستل سوي، بلکي تر اسلام دمخه دوی داسي قواعد لرله او ښایي چي عربو هم د جبره(؟) دولت په وخت کي دا شاعري صنعتونه هم له دوی څخه زده کړي وي".
البیروني د غزني مشهور عالم او محقق پخپل کتاب الهند کي د خلیل بن احمد د عروضي قواعدو او د سنسکریت د قدیمو اوزانو د شعر د لارو چارو تر منځ ډېر مطابقت او شباهت بیانوي او بیا نو وایي چي ښایي خلیل بن احمد به د عربي عروضو په ترتیب کي د سنسکریت اوزانو قواعد اروېدلي و.
له دغو روایاتو څخه ښکاري چي په خراسان کي تر اسلام دمخه شعري اوزان موجود وه، او لکه د اروپا پوهانو چي تحقیق کړی دئ د پهلوي منظومات او اشعار هم یوازي پر هجایي اساس ولاړ نه وو، بلکي نور اوزان او اقسام یې درلودل او لکه ځینو پوهانو چي لیکلي دي د پهلوي یو زوړ نظم (شه وهرام ور ژاوند) قصیده ده، چي هره مسرۍ یې (١٢) هجاوي او قافیه

[٦] د **علامه** حبیبي مرحوم د پښتو ادب لنډ تاریخ په پای کي د پښتو قصیدې په باب څېړنه سوېده چي سرلیک یې (قصیده په شرقي ادب او پښتو کي) دئ، خو د هغه مرحوم د دغي څېړني بشپړ شکل په ١٣٥٧ ش کال په کتابي ډول د افغانستان د علومو اکاډیمۍ لخوا په (١٥٦) مخونو کي (د پښتو ادب په تاریخ کي قصیده) تر سرلیک لاندي خپور سو، دلته ما د هغه کتاب بشپړ شکل را اخیستی دئ، چي البته د پښتو ادب د لنډ تاریخ د څېړني څخه زیات اضافات پکښې سوي دي خو په کوم ځای کي چي د لنډ تاریخ څېړنه تر نوموړي کتاب اضافه توب لري هغه مي هم ورسره یو ځای کړي دي. (م. روهیال)

لري، (د مهر مجله ۳ شماره پنځم کال).
دغسي هم د پهلوي هغه قدیم متن چي جاماسب اسانا چاپ کړی دئ قصیده ده چي مطلع يې دا دئ :

دارم اندرزی از داناگان
ازگفت پیشـــینگان ...

د دې قصیدې بیتونه ټوله په آخر کي د ان قافیې لري، (وزن شعر فارسی، ص ۳۵). له دې پخوانو اسنادو څخه ښکاري چي تر اسلام دمخه خراسانیانو او پارسیانو قصیده درلوده اوکوم وخت چي دوی په دري خپل قصاید نظم کړه نو دوی په دې فن کي قدیمه تجربه او مهارت درلود او پاخه وو، په دري کي هم لومړي قصاید په سیستان کي ویل سوي دي، چي د افغانستان د پخواني ثقافت او ادب په غیږ کي پرورښت کېدی.
د هجري (۲۵۰) کال په شاوخوا کي یقعوب لیث په سیستان کي د افغانستان د آزادۍ بیرغ ودراوه او ځان يې د بغداد د خلافت له تسلطه خلاص کی، ده غوښته چي د خپل وطن استقلال او عظمت او پخوانی کلتور وساتي، یوه شاعر د ده په ستاینه کي عربي قصیده نظم کړه، یعقوب هغه ته وویل :
"داسي خبري ولي کوې چي زه نه په پوهیږم".
دلته نو د یعقوب د دربار لوی منشي ولاړ سو او په دري يې یوه قصیده وویله او پس له دې به نو شاعرانو په عربي قصیدې نه ویلې، بلکي د دوی پخپله ژبه به وې.
د سیستان تاریخ دغه ابتدایي قصاید په تفصیل لیکي او موږ ته راښیي چي د قصیدې د پرورښت ځای دغه زموږ افغانستان دئ.

د شرقي قصیدې موضوع :

قصیده په دري ادب کي د ستاینې او مدح له پاره لکه د عربو قصیده استعمال سوه. په ساماني او غزنوي دوروکي د درباري شاعرانو په خوله او قلم داسي د لویانو او پاچهانو په ستاینه کي ومروړله سوه، چي په دغو دوروکي بې له مدح او ستاینې بل څه لږ پکښې لیدل کیږي، د رودکي او فرخي او عنصري او منوچهري او منجیك او غضایري او نورو مشهورو شاعرانو قصاید چي وینو په سل کي نهه نوي د مقتدرانو ستاینې دي.
مگر په همدغه غزنوي عهد کي حکیم ناصر خسرو د قصیدې مخ له تشي مداحۍ څخه د حکمت او موعظت خوا ته وگرزاوه او قصیده يې د اخلاقي تبلیغ او اجتماعي او دیني اصلاح او فلسفې او حکمت په گرانبها مرغلرو جړاوکړه.
ناصر د دې مهم کار اساس کښېښود او حضرت حکیم سنایي په غزني کي پسې تکمیل کړ، ده هم له مداحۍ څخه ځان وژغوره او قصیده يې د اخلاقو او موعظت او حکمت او تصوف او انساني ښېگڼو په ستاینه ښایسته کړه او دا ښکلې محبوبا يې له درباره راوایسته او د دروېشانو په خانقاه، د دردمندانو په کوډله، د عارفانو په درسگاه او د رندانو په بزم کې ودروله، دلته نو موږ گورو چي هغه درباري قصیده اوس روحاني ښکلې نغمه سوه.
په هغه غزني کي چي فرخي قصیده د سلطان محمود په ستاینه کي داسي په مبالغه آمېزه وینا ډکوله :

شهنشاهی که شاهان را زدیده خواب بر باید
زبیم نه منی گـــرزش به جا بلـــقا و جـا بلــسا
دل خــــار از بین تیغ او خون گـشت پنداری
که آتش رنگ خون دارد چو بیرن آید از خارا

سنایي په دغه قصیده داسي ښکلي روحاني کالي واغوستل :

ازین مشت ریاست جـوی رعـــنا هـــیچ نکــــشاید
مســــلمانی زسلمان جـــــوی، و درد دین زبودردا
به صــــاحب دولتی پیوند، اگـر نامی همی جویی
که از یك چا کری عیسی چنان مصروف شد یلدا

قصيدې په عربي ادب کي خاص تکنيك درلود، او د قصيدې ويلو آداب او فني چاري ببلي او ټاکلي وې، قصيده به په يوه تشبيب يا نسيب شروکېده، دا تشبيب د معشوقې د ميني او شوق او عشق ستاينه يا به د شاعر د احوال بيان و. نسيب په عربي لغت کي هم د معشوقې د ښکلا وصف او د محبت او ميني بيان دئ، (المعجم في معايير اشعار العجم، ٤٠٦ مخ). د اغاني په روايت په اسلامي دوره کي د نسيب ګويانو امام جميل بن محمد هغه عاشق شاعر دئ، چي د عبدالملك بن مروان معاصر و او خلکو به هغه په دغه سبب امام المحبين باله، (الاغاني ٧ – ٨). ځينو شاعرانو به د خپلو قصيدو په تشبيب کي د ځينو ښکلو پيغلو توصيف کاوه او هغه به داسي خوښي سوې، چي شاعر به يې مېره کی، لکه نصيب چي د عبدالعزيز بن مروان مريی و په تشبيب کي يې يوه ښکلې نجلۍ (هند) وستايله او هغې دی په خپله مړوښۍ ومانه، (آداب اللغه).
دا نسيب په دري قصايدو کي هم دغه ډول ليدل کيږي، خو فرق يې دوني دئ چي د عربي ادب د نسيب موضوع د معشوقو ښکلا او جمال وي مګر د غزنوي دورې د قصايدو تشبيب د شاهد يا نګار يا صنم په وصف جړاو کيږي. مثلاً دغه نصيب وايي :

اروني قبا انظر اليه فانني
احب قبا اني رايت به هندا

يعني ما ته قبا (غر) راوښيئ، دا غر پر ما ځکه ګران دئ چي ما هلته هند (خپله معشوقه) ليدلې وه. فرخي سيستاني د سلطان محمود د يوه وزير په مدح کي د قصيدې تشبيب داسي شروع کوي :

بردم اين ماه به تسبـــــيح و تراويح بسر
من و سيکی و سماع خوش و آن ماه پسر

مګر د فارسي قصيدې تشبيب پر دغه حال محسور نه سو پاته، چاپېر او ثقافت او زمانې پر هغه باندي اغېزه وکړه او دا ځکه چي د خراساني شاعر په مخ کي د طبيعت ښکلي مناظر او د کوهسار ښايسته لمني، د ګلشن او چمن تازه هواوي او د بلبلانو خواږه ږغونه او د اوبو ډك بهانده سيندونه او داسي نور ښکلي منظرې پرتې وې. له دغو ليدنو او کتنو څخه هم شاعر د قصيدې په تشبيب کي کار واخيست او د خپلو قصيدو پيل يې په پسرلنيو نندارو وکی، مثلاً د فرخي د يوې قصيدې تشبيب داسي شروع کيږي :

بر آمـــد نيلـــګون ابری زروی نيلـــګون دريا
چو رای عاشقان ګردان چو طبع بيدلان شيدا

د ابوالفرج روني د يو تشبيب مطلع دغه ده :

نوروز جوان کرد بدل پير جوان را
ايام جوانيست زمين را و زمان را

د شرقي ادب د قصيدې دغه خاصر رنګ و، چي شاعر به په نسيب يا تشبيب قصيده شروع کړه او پسله دغه به يې د خپل شعر آهنګ او مضمون داسي ترتيب کړ، چي د خپل ممدوح ستايني ته يوه د ګرېز لار ومومي. دلته د شاعر وظيفه درنېده ځکه دا ګرېز بايد په داسي ډول سوی وای، چي ډېر ښايسته او مناسب او په زړه پوري وای. دغه حال ته يې په ادبي اصطلاح (حسن تخلص) هم وايه، چي کله کله به دغه ګرېز او تخلص پر (حسن طلب) او دعا ختمېده او قصيده به هم ورسره تمامېده.
دا ټول مراحل يعني تشبيب او تخلص، حسن طلب او دعا د شاعر په مهارت او استادۍ اړه درلوده، چي څنګه يې ادا کوي او کوم الفاظ او مناسب او په زړه پوري مضامين پکښې ځايوي. داسي قصيده په ادبي اصطلاح مشبه بلله کېده چي بې تشبيبه قصيده به يې مقتضيه بلله.

پښتو قصیده هم پخوانۍ ده

تر ډېره وخته د پوهانو دا خیال و، چې په پښتو ادب کې د قصیدې آغاز له خوشحال خان خټکه دئ، مګر کوم وخت چې د محمد هوتك پټه خزانه زما لاس ته راغله نو ښکاره سوه، چې تر خوشحال خان دمخه هم د پښتو قصیدې خپل ځلانده مراتب تېر کړي دي.
د قصیدې د نشو نما او پیدایښت زانګو خو ما وویل چې دغه زموږ وطن و، پهلوي او دري او فارسي قصیدې ټوله په دغه ادبخېزه مځکه کې روزلې سوي وې، نو پښتو قصیده هم په دغه مځکه کې پالل سوې او دا ښکلې او ګلالۍ غوټۍ په همدغه بڼ کې غوړېدلې ده.
د پښتو تر ټولو قدیمه قصیده، چې د محمد هوتك په همت موږ ته را رسېدلې ده د سلطان محمود په عصر اړه لري، او د دې قصیدې له براعت او بلاغته داسې ښکاري، چې په پښتو ادب کې تر دې دمخه قصیدې ډېر پخواني مراحل تېر کړي وه، چې د (٤٠٠ هـ) په شاوخوا کې و دې پخوالي او براعت او فني اعتلا ته ورسېده.
محمد هوتك دا قصیده د شیخ کټه له (لرغوني پښتانه) کتابه څخه رانقلوي چې دغه شیخ هم له تاریخ سوري څخه را اخیستې وه. دا قصیده په پښتو بولله یاده سوې ده او داسې ښکاري، چې په پخوانۍ پښتو کې قصیده (بولله) بلله.
د غور سوري پاچهان خو تر اسلام دمخه لا هم په غور کې د برم خاوندان وو، کوم وخت چې د سبکتګین کهول پر غزني مسلط سو نو د سلطان محمود او د دې غوري کورنۍ اختلاف پیدا سو او په دغه وخت کې د غور ټولواك امیر محمد سوري و، چې د مؤرخینو په قول په (٤٠١ هـ یا ٤٠٥ هـ) کال سلطان محمود دی په آهنګران کې ونیوی او هغه له ډېره غیرته زهر وخواړه او ځان یې مړ کی، (طبقات ناصری ج ١، ١٧٢ بیهقی، ج ١، ١١٧ و الکامل ٩ – ٩٩).
د دې غوري امیر په دربار کې یو پښتون شاعر اوسېدی، چې نوم یې شیخ اسعد بن محمد سوري و او محمد هوتك د پخوانو کتابو لرغوني پښتانه او تاریخ سوري په حواله د ده مړګ د زمین داور په بغني کې په (٤٢٥ هـ) کال ښودلی دئ.
شیخ اسعد د امیر محمد سوري په ویرنه یعني رثا کې یوه اوږده بولله یعني قصیده وویله، چې (٤٤) بیته ده او تر اوسه چې موږ په پښتو ادب کې معلومات لرو نو دغه قصیده تر ټولو زړه او پخوانۍ بولله ګڼله کېږي او د ژبې ډېره لرغونې پنګه او ادبي تومنه راښیي.

د مضمون له پلوه د قصیدې اقسام

قصیده د مضمون له پلوه ډېر اقسام لري، د عربو قصیدې خو په جاهلیت کې پر حماسي ویاړونو او قبیلوي افتخاراتو او عشقي احساساتو بنا کېدې، مګر په اسلامي دوره کې خاص بیا د عباسي دربار او امیرانو په مخ کې قصیده د مدح او ستاینې او انعام ګټنې ذریعه سوه.
په دري کې هم مدح تر هر څه دمخه د قصیدې غایه او هدف وه او عاشقانه تشبیبونه صرف د قصیدې د ښکلي کېدو له پاره و او د مینې له خلوصه او تودو جذباتو څخه تر هغه خالي وه، چې سنايي په قصیده کې د روحي او ملکوتي جذباتو اور او حرارت پیدا کاوه.
دمخه مو ویلي و : چې کوم وخت په افغانستان کې یعقوب لیث د آزادۍ ښکلی بیرغ د سیستان د زرنج پر شاهي ماڼیو

ورپاوه، هم په دغه وخت کي پارسي قصيده د دربار همدمه سوه او په خوښۍ او نشاط، په جنګ او روغه او ستاينه او وېرنه کي د شاعر د لاس ډېر کارآمده او په زړه پوري متاع و. کله به يې د عيش او نشاط او جمال دوستۍ بزمونه په قصيده تودول کله به يې زلمي د جنګ پر ډګر په قصيده پارول اوکله به يې په ټوکو او هزالۍ د همدې قصيدې په وسيله خلک خندول، خو کله کله به د بډايانو او اميرانو د مړيني پر وخت د وير او اعزا او رثا په ټولنو کي هم قصيده اورېدله کېده.
مګر د رثايي قصيدې او وېرني رنګ ښېل و دلته به شاعر خپل هنر او د وينا کمال او قوت هسي په کار اچاوه چي هغه د مرګ واقعه به يې ډېره هولناکه او غمجنه او د وير او ژړا وړ ښووله. د خلکو د ژړا او وير او ساندو اوکړو مناظر به يې تصوير کول.
ښايي چي په دري ادب کي هم دغسي وېرني دمخه لا وې، خو اوس موږ ته فقط له رودکي څخه د رثا ځيني شعرونه پاته دي او تر ده وروسته نو مرثيه ويل عام سوي دي.
د رودکي مراثي اوس د قطعاتو په شکل کي پاته دي، خو ممکنه ده چي په اصل کي به قصايد وه او نور بيتونه به يې ورک سوي وي. دا بيتونه له هغي وېرني څخه دي چي رودکي د يوه هم عصر شاعر مرادي په مرګ د (۳۰۰ هـ) په حدودو کي ويلې وه :

مرد مرادی نه همانا که مرد		مرگ چنان خواجه نه کاريست خرد
جان گرامی پدر باز داد		کالبد تيره به ما در سپرد
آن ملك باملکی رفت باز		زنده کنون شد که توگويی بمرد
کاه نبد اوکه به بادی پريد		آب نبد اوکه به سرما فشرد
شانه نبد اوکه به مويی شکست		دانه نبد اوکه زمينش فشرد
گنج زری بود درين خاکدان		کود و جهان را به جوی می شمرد
قالب خاکی سوی خاکی فگند		جان و خرد سوی سموات برد
صاف بد آميخته تا در دمی		بر سر خم رفت و جدا شد ز درد
در سفر افتند به هم ای عزيز !		مروزی ورازی و رومی کرد
خانۀ خود را بازر و دهر يکی		اطلس کی باشد همتای برد
"خامش"کن چون نقط ايرا ملك		نام تو از دفترگفتن سترد

دا د پارسي مرثيې يوه لومړنۍ نمونه ده، چي بې ځايه تکلف او تصنع نه لري، وينا يې صافه او روښانه او سپيڅلې ده او شاعر خپل احساسات په زړه سوي او صميميت پکښې ځای کړي دي.
په رثايي قصيده کي تشبيب نه ځايېده او نه د تغزل وخت و. نو پخوانو شاعرانو به لومړی پلا پخپل مقصد او د وير په څرګندولو پيل وکړ. خو وروسته چي رثا هم درباري او تشريفاتي سوه، نو د رثايي قصيدې آغاز او انجام هم ځيني خاص صفتونه وموندل، مثلاً فرخي د سلطان محمود پر مرګ باندي د غزني د ښار مناظر او د وېرني مراتب په دې قصيده کي تصويرکوي :

شـــهر غزنين نه هـــمانست که من ديدم پار
چي فتاده است که امسال دګرګون شد کار؟
خان ها بينم پر نوحـــه و پر بانګ و خـــروش
نوحه و بانګ و خروش که کـــند روح فګار

پښتو پخواني قصايد

د امير محمد سوري په وير کي د شيخ اسعد سوري بولله

په تېر بحث کي پر پارسي رثا خبري وسوې، او دا دئ اوس په پښتو ادب کي پر رثايي قصيدې خبري کېږي :
د شيخ اسعد سوري قصيده هم يو راز خاص فني آغاز او ترتيب لري. دی خپله وېرنه د فلك په شكوه پيل كوي او د آسمان د گردش اثرونه په كايناتو كي ښيي.
د قصيدې اوله برخه دغه تمهيد دئ، چي د قصيدي د تشبيب ځای یې نیولی دئ. دلته شاعر د خپل مقصد په څرگندولو او ادا کي ډېر قدرت ښكاره كوي، (۱۹) بيته وايي او د فلك د تېري او ظلم مناظر ښيي او دا تمهيد په استادي داسي يېدي:

د فلك له چارو څه وكړم كوكار
زمولوي هر گل چي خاندي په بهار

هر غټول چي پر ښېديا غوړېده وكا
رژوي يې پاڼي كاندي نار په نار

ډېر مخونه د فلك څپېړه شنه كا
ډېر سرونه كا تر خاورو لاندي زار

د واكمن له سره خول پربباسي مړ سي
د بېوزلو ويني توی كاندي خونخوار

چي له برمه يې زمری رپي زنگلوكي
له اوكوبه يې ډاري تېر و جبار

هم يې غشی سكڼي ډال د ژوبلورو
رستمان ځني ځغلا كاندي په ډار

چي يې ملاوي نه كړېږي په غښتليو
دا فلك پر وكا څه كاري گذار

۷

په يوه گــــردښت يې پرېباسي له برمه
نه يې غشی نه لېندۍ وي نه يې سپار

تر دې ځايه د قصيدې تمهيد په تدريجي ډول تر مطلبه پوري را رسېږي او اوس نو شاعر غواړي، چي د دغو تېريو او ظلمونو تر بيان وروسته پخپله د فلكه سره وينا وكي، په دغو تېرو بيتوكي خو شاعر له يوه غائبه حكايت او شكايت كاوه، مگر وروسته له غائبه مخاطب ته التفات كوي او دا هم يو فني ترتيب دئ، چي لومړی د گيلې او شكوې آغاز له غايبه وسي او داسي فرض كړای سي، چي گويا هغه هلته نسته او نه اروي او شاعر هم نه غواړي چي خپله شكوه د هغه غوږ ته ورسوي. مگر وروسته چي د ده تأثر ډېرېږي او حوصله يې هم تنگېږي نو لكه په غشي ويشتلی زخمي پر اصلي ويشتونكي باندي حمله كوي او فلك له غيابه حضور ته راولي او له هغه سره خپلي گيلې او ماڼې حضوراً وايي. دا التفات په صنعتي لحاظ دلته ډېر خوږ او مفيد دئ. چي پسله يوه تمهيده له غايبه مخاطب ته التفات كوي، دلته فلك ته په يوه احتجاجي مخاطبه داسي پيل كېږي :

څه تېری څه ظـــــلم كاندې اې فلــــكه
ســـتا له لاســـه نه دئ هيځ گل بېله خار

په ويرژلو لور[۸] نه كړې په زړه كراړيه
پر نتلــــــيو اوروې د غــــــــــم ناتار

---

[۷] اوكوب :- عظمت.

[۸] لور : مهرباني

دا مخاطبه هم یوولس بیته ده، او په ډول ډول د فلك تېرى او جفا څرګندوي او په پای کي په ډېره استادي او مهارت خپل مقصد ته ګرېز او تخلص کوي، او دا مرحله د ادبي معاییرو سره بالکل سمه ده او په ادبي اصطلاح (حسن تخلص) ورته ویلای سو.

کله غــــورځــــــوې واکــــمن له پلازونو[9]
کله کښېــــــــــنوي په خــــــــاوروکي بادار
زموږ پر زړونو دي نن بيا يو غشي وويشت
ودي ژوبلـــــــــه په دې غشي هـــــــــــــزار
پر ســــوريو باندي وير پرېووت له پاســــه
محـــــــمد واکــــــــمن چي ولاړى په بل دار

دلته اسعد د امير محمد عدالت اوكردار ښيي او بيا نو د ده پر اسارت او مرګ افسوسونه کوي او په دې ويركي د غوريانو د درد او الم ترجماني داسي کوي :

په دې وير د غور وګړي تور نمري سول
په دې وير رڼا تياره ســـــــــوله د ښـــــار
ګوره څاڅي روڼې اوښي له دې غـــرونو
داکړونګی[10] ساندي لي په شــــــورهار

شاعر دلته طبيعت ته رجوع کوي او د غور ښکلي مناظر په دې ويرجنه پېښه کي هم نه ځني هېرېږي او چاپېر د شاعر په طبيعت کي داسي جلوه ګري کوي :

نه هغه زرغا د غرونو د بېديا ده		نه د زرکيو په مسا دئ کټهار
نه غټول بيا زرغونېږي په لاښونو		نه بامي بيا مسېده کا په کهسار
نه له غرجه بيا راځي کاروان د مشکو		نه رادرومي غور ته بيا جوپې د شار
د پسرلي اوره تودې اوښي تويوينه		مرغلري به نيسان نه کړي نثار
دا په څه چي محمد ولاړ له نړيه		په وېرنه يې سو غور ټول سوګوار

وګورئ ! دلته د طبيعي شعر ښکځني ښې څرګندېږي، د شاعر تکيه ټوله پر طبيعت ده او خپل نظر پر طبيعي مناظرو باندي ځغلوي او په درد او ويرکي هم خپل محيط او چاپېر نه هېروي، د ساندو اوکوکارو په وخت کي هم د غور غرونه او دښتونه، د سرو غاټولو فرشونه، د مښکوکاروانونه او د پسرلي د بارانو مرغلري شيندنه او د زرکوکټهار او د ګلونو مسا يادوي او دا ټوله د ميحط او طبيعت يوه ښکلې ترجماني ده.
دلته تاسي د فرخي هغه قصيده هم ولولئ چي د سلطان محمود پر مرګ يې ويلې ده. دا شاعر د خپل محيط ترجمان او د ښاروالو د احساساتو او احوال مصور دئ او داسي وايي :

---

[9] پلاز : تخت.
[10] کړونګی : آبشار.

شهر غزنین نه همانست که من دیدم پار خانه ها بینم پر نوحه و پر بانگ خروش کویها بینم بر روی زنان همچو رمان حاجبان بینم خسته دل و پوشیده سیه مطربان بینم گریان و ده انگشت گران		چه فتاده است که امسال دگرگون شده نوحه و بانگ و خروشی که کند روح فگار چشمها کرده زخونابه برنگ گلنار کله افگنده یکی از سرو دیگر دستار رودها بر سر و بر روی زده شیفته وار

فرخي يو ښاري او درباري شاعر و، د ده د تفکر او تخيل مجرا هيله وه. په کوم ځای کي چي احمد د غرو ښکلا او ښايسته مناظر په ساندو کي هم تصوير کول، دلته فرخي د غزني د کوڅو او کورو حال ځرگندوي چي خلکو په ژړا ژړا دلته او هلته ځغستل او مهترانو خپل مخونه په څاپېړو وېرسول، حاجبانو خولۍ او لنگوټې ورکي کړې او ډمانو سرناوي او ډومبکي پر خپلو سرو او مخو باندي د لېونو په څېر ووهل.

د دواړو قصيدو دغه فرق ته ځير سئ، چي دغه خصايص په ټول ادب کي ښکاره کېږي. د قصيدې دغه آخر بيتونه هم ښکلا او ښايست او ځانته رنگ لري :

نه ښکارېږي هغه سور د سور په لتو	نه ځلېږي هغه لمر پر دې ديار
چي به نجليو په نڅا پکې خندله	چي به پېغلو کا اتڼ قطار قطار
هغه غور په وير ناتار د واکمن کښېنوست	هغه غور سو د جاندم غوندي سوراړ[11]

دلته نو شاعر د قصيدې مخ گرځوي او بيا له فلکه سره داسي د زړه له درده وينا کوي :

لاس دي مات سه اې فلکه ! چي دي وکا
محـمد غوندي زمری د مــــــېيني ښکار

په وروستنيو بيتو کي شاعر خورا تندېږي او د وير اورني او تند احساسات په مهارت ښکاره کوي :

شين زړگی فلکه ! ولي لا ولاړ يې مځکي ولي په رپېردلو نه پرېوزې چي زمري غوندي واکمن ځي له جهانه		اې د غور غرونو په څه نه سوئ غبار لاندي باندي سه چي ورك سي دا شعار چي څوك نه کړي پر نړۍ باندي قرار

د فرخي د قصيدې پای د سلطان محمود سره په ويناوو کي داسي دئ:

زينت و قيمت و مـــــقدار جهـــان را بتو بود
تا تو رفتی زجهان اين سه برون شد يکبار
شــــــعرا را بتو بازار بر افـــروخـــــــــته بود
رفتی و با تو بيـــــــکبار شـکست آن بازار

دلته خو هم فرخي خپله استادي ږغوي او قصيده په مهارت تماموي، مگر د لوړ بيته څخه لږ څه توزنه هيله هم ښکاري، چي ښايي شاعر په دغه وير کي د خپل بازارکوټه والي هم نه وه هېره کړې او دا يو ډول ځاني او طبقاتي شعور دئ، چي په يوه

[11] سوراړ : گرم دښت.

عمومي ماتم کي نه ښايي. اما اسعد خپله قصيده په بل ډول پای ته رسوي او بله نتيجه څني اخلي، چي يو ډول ملي غرور او ننګ او اجتماعي شعور څني ښکاري.
دلته د پښتنو عنعنوي ننګه بيانيږي، او د سوري ټبر وياړنه پر بنا کيږي، چي په اجتماعي او اخلاقي لحاظ مهمه ده، دی وايي :

سخ په تا اې محمده ! د غور لمر وې ته پر ننګه وې ولاړ په ننګ کي مړ سوې که سوري دي په مرګ ويرکاندي ويرمن سول		په نړۍ به نه وي ستا د عدل سار هم پر ننګه دي پر ننګه کا ځان جار هم به وياړي ستا په نوم ستا په ټبار

دا د پښتو د هغي پخوانۍ قصيدې تحليل و، چي تر دغي دمخه موږ اوس بله زړه قصيده په لاس کي نه لرو.

په غوري دوره کي
د ښکارندوی قصیده

د پښتو قصیده خو د زماني په رنګ ورنګېدله او له خپل چاپېر څخه يې ډېر څه په ځان کي ومنله، د عربي او پارسي ادب اغېزې هم پکښې ښکاره سوې، مګر بيا يې هم خپل سبك او آهنګ او خصوصيات خوندي کړل.

د شيخ اسعد د غزنوي دورې تر پخوانۍ قصيدې وروسته موږ ته د غوري ښکارندوی يوه د ستايني بولله بيا هم په هغه پټه خزانه کي د رڼو مرغلرو په څېر راپاته سوې او خوندي سوې ده او دا ښکارندوی هغه پښتون ستايوال او پياوړی شاعر دئ، چي د (۵۸۰ هـ) کال په شاوخوا کي د غور په دربار کي اوسېدی او محمد بن علي د تاريخ سوري ليکوال د ده د بوللو يو غټ دېوان په بُست کي ليدلی و (پټه خزانه).

د غور له تاريخي لوړتيا او عظمته او د سور د درنې شاهنشاهي کورنۍ څخه اوس موږ ته تشي د ښاروکنډوالې او د فېروزکوه يو جګ منار پاته دئ، چي د دغو پښتنو صنعتي ذوق او د عمران لياقت ځني څرګندېږي.

خو د دغو پاتو آثارو سره سره د شيخ اسعد او د ښکارندوی ادبي مرغلري هم د بليغو او غرا قصايدو په لړ کي د پښتو ادب پر خول باندي په ډېره ځلا او رڼا برېښي.

د سوريانو د درنې کورنۍ نامتو بريالی او د هند فاتح سلطان معزالدين يا شهاب الدين خو د سلطان محمود په څېر په واور وارو د هند پر لور لښکري بېولي او هلته يې د اسلام او عدالت او د اخلاقو او تهذيب رڼا خپره کړې ده[12].

داسي ښکاري چي ښکارندوی د ده د دربار ستايوال شاعر هم په دغو جنګي سفرو کي ورسره ملګری و، او کله چي شهنشاه پر اباسين باندي تېرېدی، نو ښکارندوی د ده په ستاينه کي يوه قصيده ويلې وه.

دا قصيده په پوره فني دود په يوه پسرلني تشبيب شروع کيږي او شاعر خپل نهايي قدرت د پسرلي د مناظرو په تصوير کي ښکاره کوي، کوم حيات، کوم حرکت، کوم نشاط او ښورښت چي د پښتونخوا په پسرلي کي سته او د پارسي شعر د قصايدو د تشبيب يو ښکلی او په زړه پوري زېور دئ په دغه قصيده کي هم پروت دئ، لکه چي وايي :

د پسرلي ښکلونکي بيا کـــړه سينګارونه
بيا يې ولـــــــونل په غــــــرونو کي لالونه
مځکه شنه، لاښونه شنه لمنې شنې سوې
طـــيلسان زمـــــردي واغوســـته غـــرونه

د نسيب ادبي او فني لوازم او ښېګنې خو دا دي چي شاعر خپل مقصد ته يوه ډېره مناسبه او سمه لار پيدا کي او خپل اروېدونکی په خوږو الفاظو او په زړه پوري مضمون داسي راکښېباسي، چي د ده هغه اصلي مقصد په پوره زړه او مطمئن نفس واروي. د قصيدې مضامين سره پوري او متناسب وي استحالت عقلي ونه لري[13].

درانه او خواتوري کلمات پکښې نه وي او که ستاينه کوي هغه هم په داسي ډول وي چي ادب، نزاکت او د مادح او ممدوح مقام پکښې خوندي سوی وي. د ښکارندوی د قصيدې نسيب خو يو د ښکلا بهېر او د جمال انځور او د ښايست ښېخي ښه منظر دئ، هر بيت يې پر خپل ځای ښه ښکاري او د ښکلا ترجماني کوي، مثلاً د ګلو ښه بوی خو هر څوك ستايي، مګر دغه مقصد په فني ډول او لطيف تشبيه سره ادا کول د پياوړي شاعر کار دئ، وايي:

هـــر پلو د ګلو وږم دئ لـــونلی
ته وا راغله له ختنه کاروانونه

---

[12] طبقات ناصري.

[13] المعجم في معايير اشعار العجم.

دلته د پښتو د تشبيه له نازکو اداتو څخه ته وا داسي لطافت لري چي د ختن د کاروانو وږمې ډېري خوندوري کوي او مضمون د حقيقت خوا ته نزدې کوي، له اغراقه يې پاکوي، ځکه چي اصلاً خو د ختن کاروانونه او هغه هم په مشکونډېو بار نه دي راغلي، مگر شاعر په خپل ادبي اعجاز د پسرلي له گلو څخه دغسي وږم تون جوړوي.

د قصيدې خورا دقيق او ځيرتابه ځای هغه دئ، چي شاعر خپل مقصد ته هڅه کوي او غواړي چي ستايني يا وېرني يا کوم بل مقصد ته مخه کي. په فني ژبه دغه تخلص يا گرېز د شاعر په مهارت اړه لري، چي رکيك او سپك نه سي. منوچهري د يوه نوروزي او بهاري نسيب په پای کي د خپل ممدوح ابوسهل زوزني ستايني ته داسي دگرېز لاره مومي :

شاخ بنفشه بر سر زانو نهاده سر

مانندۀ مخـالف بوسـهل زوزنی

دا تخلص خو ظاهراً ډېر ښه او ماهرانه ښکاري، مگر په انتقادي نظر خو لږ څه سپکي هم لري، ځکه که دلته د بوسهل زوزني مدح مطلب وي نو د ده د مخالف تشبيه له شاخ بنفشه سره چي ډېر دلچسپ او ښکلي او لطيف شی دئ ناوړه خبره ده.

خو د ښکارندوی تخلص د حسن ادا او صنعتي لطافته ډك دئ او دلته د بلبل ستايني چي د پسرلي دگلونو په مدح کي خواږه بږغونه راباسي يادوي او په يوه خوږه تشبيه داسي دگرېز لاره ځان ته پيدا کوي :

نه به چونې په ستاينو د جنډيو موږ سي

نه به مــــــوږ سم د سلــطان په صفتونه

د شــــنسب دکـــهاله خـــتلی لـــمر دئ

د پسرلي په دود ودان لـــه ده رغــــــونه

تر دې وروسته شاعر د ستايني ډگر ته وردانگي او دا ستاينه ټوله رزمي رنگ لري او د غوري سلطان مړاني، لښکرکشۍ، بريالتياوي، زغلونه او يونونه يادوي. د تورو ځلا، د زمريو يرغل، د مځکي فتوحات، د زلمو جنگي کارنامې، د هند د تورو مځکو لوټونه، د جگړنو بهېرونه د ده د ستايني موضوعونه دي، مگر د ستايني دا ټول شاعرانه زيار او هڅه پر داسي خوا روانه ده، چي کوم فني عيب نه لري، تشبيهونه او استعارې او کله کله اغراق خو د شاعرۍ ښکلي پلوونه دي، مگر د ښکارندوی په دغو صنعتي تخليقاتو کي کوم عقلي استحالت نسته او دا د ده کمال دئ، چي د شعوري صنايعو په پېچوموکي داسي گرزي راگرزي چي د انساني تصور او تعقل له دايرې څخه نه وزي، چي سبا فني نقادان د ده شعر ته گوته ونيسي او ووايي چي شاعر د مداحۍ په ځپوکي هسي لاهو سوی دئ، چي د تعقل تر خند دباندي وتلی دئ.

مثلا شمس الدين محمد بن قيس رازي د اووم هجري قرن نقاد د انوري دا بيت د عقلي استحالت له پلوه غندي او دا د ده د شعر ناوليتوب بولي، چي خپل ممدوح په داسي ډول ستايي چي عقل يې نه مني، انوري وايي:

اگـــــر فـــنا در هســـتی بگل براند ايد

ترا چه باك نه ذات تو مستعد فناست

داسي فني عيوب د لويو او مشهورو شاعرانو په آثاروکي هم ليدل کېږي، د عربو متنبي غوندي شاعر هم د مداحۍ په زغل کي داسي ټکرونه خوري، چي وروستني کره کتونکي د ده دا بيت ډېر غندي او هغه رازي وايي چي په دې بيت کي متنبي د خپلي مور پر اوږو سپرېږي او د ممدوح مخي ته ځي :

لواستطعت رکبت الناس کلهم

الی ســـعيد بن عــــبدالله بعرانا

يعني که ماکولای سوای ټوله خلك به مي اوښان کړي وای او پر هغو باندي به سپور د سعيد حضور ته تللی وای.

رشتيا هم دا ده، چي د شاعر دغه مضمون آفريني او ستاينه ډېره بارده او رکيکه ده او د انتقادگوته ورته نيوله کېږي.

اوس نو تاسي د ښکارندوی دغه طبيعي او معقوله ستاينه چي له عقلي استحالته تشه ده او هيڅ رکاکت نه لري هم لوستلای سوای، چي څو بيتونه يې را اخلم :

په جــــوپو جوپو جـــگړن يې هـــند ته يون کا

چي د غــــــور بادار همت کــــا په زغــــلونه

ځـــپان ســــیند یې هـــــــم له ډاره ایلایي کا
پر اوږدو وږي د غــــــوریانو ښـــــه اېږونه[14]
په هـــــر کال اټك د ده ښـه راغـــلی کاندي
غـــوړوي په څـنډو خـــپل پاســـته سالونه
پښـــتونخوا ښکلي زلمي چې ځغلي هند ته
نو آغلـــــیه پېـــــغله کانـــدي اتڼـــــونه

دلته به موږ د تاریخ هغه وقوعي او رشتیاني مناظر را په یاد کو، چې د غوریانو کاروانونه هند ته روان دي او د اباسین پر ځپانو اوبو باندي د دوی بېړۍ نڅا کوي او د سیند غاړي په پستو رېګو فرش دي او په دې خوښي کي ښکلي پېغلي د اټك پر ګذرګاه خاندي او ناځي.
ښایي چي ځیني ښاغلي لوستونکي به دلته دا غواړي چي د پښتو قصیدې فکري ذخیره او د ستاینې د دغي قصیدو اجتماعي او ادبي اړخونه او د شاعر د فکر قدر او قیمت په ټولني تطور کي په انتقادي نظر او کره کتني سره واروي.
خو زه به دغه مباحث د دې څېړني اخیرنیو برخو ته پرېږدم، مګر دا نکته به اوس هم ووایم چي د پښتو شاعر د تفکر او تخیل جولانګاه هم د پښتو او پښتونوالي ښکلی او واقعي غولی دئ او دغه پښتانه زلمي چي د جګړې مهیب ډګر ته په خندا او نڅا راغلي او د یوه لوی ملي مقصد له پاره سرونه بایلي دوی له کانړو بوټو ځخه نه دي پیدا سوي.
دغه ښایسته او آغلي پېغلي د دوی خوندي مېندي او خپلي دي، پر دوی خپل زلمي ګران دي خو بیا هم دوی د فراق او بېلتانه پر وخت له خوښۍ او نشاطه اتڼونه کوي او خپله خوښي د اتڼ او نڅا په زړه وړونکو نندارو کي ښکاره کوي.
دا ولي ؟ ځکه دلته یو ملي لوړ هدف او لوړه غایه مخي ته ده او دغه هم د پښتانه شاعر او پښتو ادب هغه امتیازي ټکی دئ.

قصیده د روښانیانو په مکتب کي

تر غوري دورې وروسته د پښتو ادب په تسلسل کي یوه ناوړه تشه سته، ځکه چي له (٦٠٠ هـ ځخه تر ٩٠٠ هـ) پوري موږ ډېر لږ آثار اوس په لاس کي لرو او په خاصه توګه بیا په دغو درو سوو کالو کي د قصیدې نمونه تر هغه وخته نه لرو، چي د پیر روښان پیاوړي شاګردان لکه دولت او انصاري او ارزاني او مخلص او نور تر (٩٥٠ هـ) وروسته په قصیده خوانۍ پیل کوي.
دا رکود او انفصال طبیعي هم دئ، ځکه چي تر (٦١٨ هـ) وروسته د چنګېز وحشي یرغلونه پر پښتونخوا راغله، دوی د غزنویانو او د غوریانو د عظمت مانۍ په غزني او بامیان او فېروزکوه او هرات او بلخ کي ونړولې او بیا هم ګوډ تېمور دا هیواد پسي سپېره کی، په دغو تاړاکو او یرغلو کي چي غټ غټ ښارونه په سپېرو ډاګو بدلېدل او یو متنفس هم نه پاتېدی نو هلته علم او ادب او پوهنه هم پوپناه کېدل او پښتانه هم د لویو غرو سرو ته ختل چي له دې وحشیانه تاړاکه ځانونه وژغوري.
دلته نو د دوی سلسله له غوره سره وشلېدله او کوم وخت چي ابن بطوطه عربي سیاح تر پښتونخوا د هند خوا ته تېرېږي د ده په قول افغانان د سلیمان د غرو په سلسلو کي خپاره او مېشته وو او هم له دغه سببه د قصیدې تسلسل دغه درې پېړۍ له خپله لرغوني کانون سره پرې کړی ښکاري.
مګر کله چي د لسمي هجري پېړۍ په نیمایي کي بیا د پیر روښان په فکري او ادبي مکتب کي قصیده نه په هغه قوت او

[14] ایر : کښتۍ.

انجام ښکاره کیږي نو موږ ته دا خبره زباتیږي، چې په دغه تشه دوره کې به هم قصیده په ادب کې وه خو که تر اوسه د دې دورې د قصیدې نمونې زموږ لاس ته نه وي راغلي له سابق او لاحقه دا معلوملای سو، چې دا طلایي مزې بالکل نه وو شلېدلي او د غورې دربار د قصیده سرایانو لرغوني روایات د لسمي او یوولسمي پېړۍ د شاعرانو په مخ کې پراته او موجود وه.

په دغو وختو کې پښتو قصیده د پیر روښان او بیا د خوشحال خان په مکتب کې وروزله سوه، مګر پس له غوري درباره درې پېړۍ د قصیدې نمونې اوس موږ نه لرو، خو بیا چې د پیر روښان په روحاني بزم کې وځلېدله نو رنګ او جوله یې بالکل بېله وه، یعني هغه قصیده چې په غوري دربار کې په فني او ادبي ګڼو ښکلې د مدح او رثا له پاره ویله کېده د پیر روښان په بزم کې خاص د تصوف او الهي تفکر په رنګ رنګېدلې راووته. د روښانیانو قصیدې خو د وحدت او تصوف په افکارو ډکې او غني دي، مګر د صنعت او ادب او بیان له پلوه وچې کلکې او بې خونده او تشې تورې دي او د دوی د شاعرۍ او فني کمال او صنعتي جمال خوا سپېره ښکاري.

د ارزاني او میرزا قصاید :

د دولت او ارزاني او انصاري کوم قصاید چې اوس موږ ته پاته دي د مضمون او انسجام له پلوه بالکل نوي کړه وړه لري او داسي ښکاري چې د سنايي تر فکري تحول وروسته د تصوف او حکمت او موعظت قصاید او بیا فخرالدین عراقي د جذبې او حاله ډکې ویناوې په دغو اوقاتو کې دوني مقبولې سوې وې، چې د رندانو او زړو د خاوندانو بزمونه هم په دغو خبرو تاوده وه او د پیر روښان د مکتب شاګردان هم ټوله په دغو مردافګنو میو مست وه.

د سنايي وجد او حال، د عراقي درد او سوز، د مولانا جلال الدین بلخي مستي او نشاط او د وحدت په متلاطم دریاب کې د دوی لاهو کېدل، د روښانیانو د قصیدو اصله شمزۍ ده، مګر فرق دوني دئ چې د روښان په مکتب کې ادبي قدرت او د شاعریت حقیقي جلوې ډېرې کمې دي. نه هغه شاعرانه اقتدار او طمطراق سته، کوم چې د غزنوي او غوري دورو په قصایدو کې لیدل کیږي، او نه هغه مترنم او د انګازو او خوند او ښکلا ډک کیف سته چې موږ دمخه د اسعد او ښکارندوی په قصیدو کې ولید.

که څوك د روښانیانو دواوین په انتقادي نظر وګوري او د صنعتي ښکلا تجلیات هلته نه مومي او د دوی په بیان او کلام کې د خوند او ذوق کمی حس کوي نو باید چې د روښانیانو ادب او خاص بیا قصیده وچه او له صنعتي او ادبي ښکلاوو څخه تشه وبولي او دا د پښتو ادب یوه خاصه دوره ده، چې موږ یې په ادبي انحطاط قایل یو او ښایي چې دا هم د هغه خاص کیف اثر وي، چې دغه پښتانه روښانیان په هند کې له محیط څخه لیرې پاته سوي او له پخوانو ادبي روایاتو او ښکلاوو څخه بیرته سوي وه. نو ځکه د دوی په کلام کې هغه خوږوالی او هغه پیاوړتوب نه و، چې موږ یې د اسلافو په آثارو کې په ښکاره ډول وینو.

ښایي چې ځیني پوهان به د دغه ادبي رکود او تیارې علت دا وګڼي، چې روښانیانو په پښتو ادب او قصیده کې د تصوف او عرفان او الهیت روح پو کړی دئ او دغه مضامین د دوی غایي مقصد او هدف و، نو ځکه د شعر په ښکلا او د ادب په ذهني تخلیقاتو پسې نه ګرځېدل.

مګر دا خبره هم د دوی عذر نه پر ځای کوي، ځکه چې تصوف او عرفاني مضامین خو د شرقي ادب او فارسي قصیدې چاشني وه او د خوند او خوږوالي او مستۍ او نشاط سبب یې سول او په دغه رنګ کې ځیني ادبي شهکارونه لکه حدیقه او مثنوي لرو، چې تصوف په هیڅ ډول د هغو آثارو ادبي مقام او صنعتي او هنري قیمت نه دئ ورکښته کړی.

نو ځکه د روښانیانو د دورې ادبي انحطاط پخپله د دوی د هنري لیاقت لږوالي ته منسوبوو او دا وایو، چې تر دوی وروسته د خوشحال خان له ادبي نهضته سره بیرته قصیده په هغه پخواني آب و تاب ژوندۍ سوېده.

میرزا انصاري چې په (۱۰۴۰ هـ) د دکن په یوه جګړه کې وژل سوی او د روښان پیر لمسي دئ په یوه قصیده کې عرفاني معروفي خبرې په داسي ډول کوي، چې هیڅ ادبي خوند یا صنعتي ښکلا نه لري، دی وایي :

معشوقه چي حجاب واخلي آواز ښه واړه د يو دئ چي په زمکه په آسمان دي په هر صورت سامع پوهيږي عارفان به پرې خوښيږي هر واصل چي يګانه شي په يوه کي دويم نشته		ترو عاشق به نزدېکت کا ګهي قهرګه رحمت کا د يوه مولا صفت کا او سرود يې زيات لذت کا کم دليل ځني وحشت کا نندا‌ره به د وحدت کا نه زياتی نه کمامت کا

اوس نزدې دغه مضمون ته د حضرت سنايي له ملکوتي ارغنونه دا نغمه واورئ، چي په څه قوت او سلاست او پوخوالي په فضا کي انګازې اچوي :

ممقدسی که قديمست از صفات کمال هر آنکه شربت سبحانی و اناالحق خورد زآهوان طريقت هر آنکه شير آمد زما زم ملکوتش کند دلم چون خون بنغمه های مز امير عشق او مستم		نزهی که جليلست بر نعوت جلال به تيغ غيرت اوکشته در هزار قتال نهاده است به پايش هزارگونه شکال مراست جام وصالش هميشه مالامال شراب وصلش دايم مرا شدست حلال

(ديوان سنايی ۱۹۲ مخ)

اوس دغه مطالب د روښان پير د بل شاګرد يعني ارزاني خويشکي څخه هم واورئ، چي د زرم هجري کال په شاوخوا کي ژوندی دئ، دی وايي:

د اثبات په کور دننه ستا زړه جام جهان نما دئ يو څراغ دئ چي بليږي د دغه څراغ رڼا ده چي منصور په سر د دار دئ بايزيد سبحاني ولوست د ملا پر کتاب نشته د کامل تخته ده پاکه		د احد ډېوه کړه بله او وې کاږه له بغله پوشيده دئ له احوله تر اعلی هم تر اسفله د انا لول يې ښيله د خپل زړه له هيکله؟ د رندانو له عمله د دې غير له امله

همدغه مضمون ته ورته مضمون دمخه عراقي په داسي ښکلو او خوږو الفاظو په شاعرانه مهارت بيان کړی و :

روشنان آئینه دل چون مصفا بینند از پس آئینه دزدیده برویش نگرند عارفان چونکه زانوار یقین سرمه کشد در حقیقت دو جهان آئینه ایشانست		روی دلدار در آن آئینه پیدا بینند جان فشانند بروکانرخ زیبا بینند دوست را هر نفس اندر همه اشیا بینند که بدو دررخ زیباش هویدا بینند

(دیوان عراقی ص ۷۵)

دلته نو اوس پخپله ښاغلي لوستونکي اټکل کولای سي، چي په غزنوي او غوري دوروکي خو پښتو قصیده اوړه پر اوړه له پارسي قصیدې سره تله او په ځینو خصایصوکي لا ځني دمخه کېده هم، مګر د روښانیانو په مکتب کي خو قصیده ژوندۍ وه، اما جوله او بڼه یې کوږ اوښتې وه او هغه لرغوني ښېګني او خوږتیاوي او د جړاو او سینګارګېڼي یې نه درلودې. مګر دغه وچه کلکه او توره تیاره دوره اوږده نه سوه او خوشحال خان بیا د قصیدې دلربا ناوې په هغه سینګار او ښایست راوایسته چي په لفظي او معنوي خصایصو او فني معیارکي هغه لرغوني قصیدې ته ورته ده.

قادر داد :

هم له دغي ډلي څخه قادر داد د محمد زمان زوی د روښان پیر له کورنۍ څخه تر (۱۱۱۸ ق) پوري ژوندی و، چي پلار یې هند ته فرار سوی او هلته به مړ وي، دی هم اوږدې عرفاني غزلي لري، چي کله کله یې دغه غزلي د قصیدې درشل ته هم قدم ږدي.

د ورکي خزانې مؤلف (۱۳۹۵/) د ده څه نظمونه راخوندي کړي دي، چي د روښان پیر د ادبي مکتب یو ورك پلو را روښانه کوي.

قادر داد د روښانیانو په صف کي د کریمداد بنګښ تر څنګ

(مګر وروسته) د دربېدلو حق لري. ځکه چي په کلام کي یې شعریت تر واصل، دروند ښکاري. عمومي موضوع خو یوه ده، مګر کله کله هنر

هم پکښې ځایېږي او سړی ویلای سي، چي غزل یې د شعر ښکلاوي لري، لکه :

چي مدام په زړه کي خــــیال لري و جــنګ ته
څوك به څه وایي دې مست شوخ و شنګ ته
چي پرې اه د عـــــــــاجــــــزانو اثــر نه کـــه
د نرمۍ خـــــوی به څه ســـتایي و ســنګ ته
لـــکه زه چي د هجـــــران په اورګـذار شـــوم
خدای دي هسي ساعت پېښ نه که نهنګ ته
اندېښـــــني لـــکه خــــــــارونه رالګـــــېږي
په آرام مي اېرخ نه لـــــــــګي پالــــــــنګ ته
عـــاقبت به ســــتا د غـــم حـــصار ته پرېوزم
چي ارتاو دي کـــــــړم د میني وکـــــړنګ ته
د تهمت درســـته رقیب کړه په مـــا تشه
د غضب توره په لاس ګرځي و څنګ ته
رقیبان دکوڅې سپي شوه قـــادر داده !
مـــــدام غـــاپي د دین وږي ملـــنګ ته

(ورکه خزانه ۱/۱۱۳)

د قادر داد د کلام په نمونو کې یوه اوږده قصیده هم سته، چې په دې ډول شروع کېږي :

ابتدا چې د حمل په درست جهان شي
زمکه سبزه زرغونه هم کوهستان شي
رنګا رنګ ګلونه ګل شي په چمن کې
ډېر عالـــم یې و دیدن ته نګـــران شي
چې زېلي د خـزان ښایست بیا مـومي
آه سـرد بیرون له جس په ســـندان شي
(الخ)

د تشبیب په سینګارولو کې د ده قدرت دغوني دئ، مګر په تخلص او ګرېز کې څه له شاعرانه مهارته کار اخلي او په هنر ځان خپل عرفاني او تلقیني مطلب ته نزدې کوي :

عـــندلیب په ډېر هـــوس تر ګلو ګرځي
مړاوی ګل په پرېشاني کې خـــندان شي
له مـــاضي فـــراقه ژاړي و چـــمن ته
ترس مي نه له مستقبل غم د هجران شي
دا اتکل یې هـــومره نه دئ په خاطر کې
چې به بیا دا زمـــا جـمع زړه پرېشان شي
نه به زه تر تله اوســـم په جـــــهان کې
نه به پاته جـــوړ دا هسي ګلســـتان شي
یا به زه وړاندي لـــه ګلـــــه جدا کـــېږم
یا به وړاندي تر ما پېښ پر ګل خزان شي

په دې ډول دی ورو ورو ځان مقصد ته څرمه کوي او د خزان مناظر، د ګلو مړاوتوب، د پاڼو رژېدنګ، د سمسورو باغونو خمسوري تصویر کوي، خو ښه په پای کې وایي :

بې وفا دنیا به پاتې شي له واړو
په ارمان به ځني ولاړ شیفتګان شي
له دارا له سکندر یې وفا نکړه
څه امید په دغه بې وفا دوران شي
اورنګزېب ولي پادشاه تر دنیا تېر شو
چې د عدل یې تعریف په هندوستان شي
چې دا هومره نصیحت کړم باور وکړه
ځان ته وایم تش مذکور د دیګران شي
همه واړه عیب وینم پخپل ځان کې
که بهانه په خوله دا نور نور آدمیان شي
هیڅ سړی به غلط نه ځي قادرداده !
که پیرو د انصاري بایزید روښان شي

د کریمداد بنګښ په دېوان کي قصاید :

د پښتو ادب د قصیدې په اوږده تاریخ کي چي کله موږ د غوري دورې تر لوړو او ښکلو قصیدو راتېر سو نو د روښاني مکتب له بې خوندو منظوماتو سره مخامخ کېږو او داسي وینو، چي تر (۸۰۰ ق) را په دې خوا پر پښتو ادب باندي د هنري رکود او د ښکلا د فقر دوره راغلې ده. مګر کله کله پخپله په دغه ډله کي ځیني د ذوق خاوندان او د هنر او ښکلا روزونکي شاعران هم پیدا سوي دي، چي له هغو څخه یو کریمداد دئ، چي په دري شعر کي ځان "عیشي" بولي.

د روښاني ډلي د منظوماتو په لړ کي د کریمداد ځیني قصیده وشمه منظومې د هېرولو وړ نه دي. د ده دېوان اکثر په هغو اوږدو تغزلاتو ډك دئ، چي سړی یې غزل نه سي بللای، خو د قصیدې ټول خصوصیات او تعریفونه هم نه لري.

کریمداد هم عمر په هندوستان کي تېراوه، په قوم بنګښ و، ځیني فارسي غزلي هم د دېوان په پای کي لري، چي ادبي ارزښت یې متوسط دئ، مګر د پښتو وینا یې تر نورو روښانیانو قوي ښکاري او سړی ویلای سي، چي کریمداد یو ناظم و، چي د شعر درشل ته ور نژدې سوی و.

د کریمداد د زوکړې ځای د هند شمس آباد او د استوګني ځای رشید آباد و، او دا ځای هغه رشید خان آباد کړی دئ چي د روښان پیر له لمسیانو څخه و، او د هندوستان کورګاني پاچهانو هلته فراره کړی او په (۱۰۲۹ هـ ق) کال یې د اورنګ آباد په صوبه کي مځکي او کروندې د جاګیر په ډول ورکړي وې، دی وایي :

زما ځای د قــــــناعت رشید آباد دئ
که هر څو ښهرونه ډېر دي بې شماره

د ماثر الامراء خاوند لیکي :

"رشید خان در سنهٔ ۱۰۵۸ ق در صوبه داری نادیر بساط هستی در نورد، در شمس آباد دیهي آباد کرده، باغ طرح انداخته، نعش او را برده همانجا مدفون ساختند"، (مآثر دوهم ټوك، ۱۸۹۰ م)

نو کریمداد هم په شمس آباد کي د رشید خان په دغه کلي کي اوسېدی، چي وروسته رشید آباد سو، دی وایي :

دریغا سیر گلگشت رشــــــید آباد مــیـــخواهم
تماشای پری رویان شـــمس آباد مـیــــــخواهم
می و معشوق گلرخسار و آواز خوش مطرب
کنار گنگ و سرو ســــــوسن آزاد مـــیخواهم

(د کریمداد دېوان، ص ۹۸)

کریمداد چي په دري ژبه کوم خواږه اشعار ویلي دي، خپل تخلص (عیشی) او قوم بنګښ داسي ښیي :

عیشی ام بنگشی ام خاك رهم
دین و دل باخـــــــته در راه تو ام

په هر صورت د کریمداد ژوند تر (۱۰۵۸ ق) پوري چي رشید خان مري یقیني دئ، پس له دې نه ده معلومه چي په هند کي و، که بیرته خپل وطن تیرا او بنګښو ته راغلی وي که یه؟

کریمداد په روښاني مکتب کي لوړ ځای لري، ځکه چي د ده د بیان قوت په دواړو ژبو پښتو او دري کي ځلېږي، او داسي ښکاري چي د عرفان په څرګندولو او بیانولو کي خپل هنري استعداد هم لري، او د ده ویناوي تشي بې خوندي منظومې نه دي.

تاسي وګورئ چي هنري استعداد څنګه د یوه هنرمن په تخلیقاتو کي اثر کوي، او خپله اغېزه ښکاره کوي. خبري هغه خبري دي چي دولت او میرزا انصاري یا پخپله روښان پیر په خیرالبیان کي کړي دي. مګر کله چي د عرفان هغه زر د یوه ماهر زرګر په لاس ورغلي دي نو ده پخپل هنري مهارت هغه داسي سینګار او جړاو کړي دي، چي د ښکلا یوه دلکشه نمونه ده، او سړی چي یې لولي نو خوند ځني اخلي :

د عاشق په نظر ګورئ		د محبوب د مخ جمال دئ
توري زلفي يې خورې کړې		پر سپين مخ يې ايښى خال دئ
ګهي سرو د چمن شي		بيا جنبش يې پر خپل حال دئ
ګه بلبل خوش الحان شي		ګه طوطي شېرين مقال دئ
توري سترګي يې مکحولي		هم يې قد په اعتدال دئ
بيا عجب يې کړې وروځي		چي تشبيه يې په هلال دئ
درست مجلس يې په مى مست که		څه عجب ساقي کلال (؟) دئ
موجودات يې برګ بر شه		د وحدت د باغ نهال دئ
ګهي ساز ګهي يې مات کا		دى د کل بانډو کلال دئ
ساتندوى د زنده سرو		د جمله حيوانو ګوال دئ
د اسلام په لوړه وخوت		بانګ يې وو ايه بلال دئ
مقلد پکښې بندي شو		دا تقليد بې مثله جال دئ
چي له دې دامه بېرون شو		پر هغه ديدن حلال دئ
دا ديدن به هغه کاندي		هر چي تېر تر سر و مال دئ
چي يې آئينه شوه رنګه		پر هغه ديدن محال دئ
ذميمه اوصاف به څوکه		هر چي حميده خصال دئ
له بدئ به تل پرهېز که		چي پسنديده افعال دئ
کريمداد دا بيان کښلى		په زر شپږ پنځوسم کال دئ
يادګاري يې ده پرې ايښې		بيان کړى يې خپل حال دئ
هر چي راشي پر دا دنيا		عاقبت يې ارتحال دئ

د کريمداد بنګښ د قصايدو هنري خوا :

کريمداد که د قصيده سرايانو پر سنت برابر اول د بهار د مناظرو تشبيب لري، او بيا خپلو عرفاني او تلقيني مطالبو ته تخلص او ګرېز کوي، او دلته نو سړى دا مني چي زموږ د پښتو ادبياتو کړى د لوى افغانستان په سلسلة الذهب پوري نښلي، او هغه رنګه مطالب چي سنايي پخپلو عرفاني او اخلاقي قصيدو کي ځاى کړي وو، دکريمداد په کلام کي هم هغسي ښکاري، لکه دا قصيده :

تشبيب

ښه نسيم چي زېرى راوړى له بهاره		عندليب مي په فغان شه تر ګلزاره
په وصال يې د ګل ډېره خوښي وشوه		چي په ځان يې محنت وڅکاو له خاره
په چمن يې له ګلبانګه شراشور که		په هر هر نفس يې ذوق دئ له دلداره
د نيسان او رو مدد ورسره وکه		په هر لور ګلونو وتړل قطاره
مست بلبل لکه خليل پکي جاروزي		د نمرود اور شه څرګند له لاله زاره
د لاله پياله له سرو شرابو پر شوه		نرګس سترګي کړې ور پورته له خماره
څه راحت به له ژوندونه که په بخره		چي په هسي ښه موسم ګرزي بې ياره

د تخلص بیتونه

په جهان کې تفرج په تجربه کړې دغه زمکه لګدکوبه د هر چا شوه		لا څونه یې مقیم شوې له رفتاره چې مقیمه پخپل ځای وې نه د واره

اصل مطلب ته ګرېز

له طلبه یو زمان فراغت مه کړه حماقت به دې بدل په پوهه نه شي افرینش واړه پر تا دئ نثار شوی قافله دې د همت اوده په خوب ده سرو ځان د آزادۍ و ملك ته ویوست قلپ زر به دې قبول پر صراف نشي په تحقیق به تر انجامه ورسېږي د ربنتیني میني قیاس کړه له پتنګه د اشنا میني مي زړه هسي دوه نیم که خشك و تر به یې یکباره سره بل که شراشور به د دیدن په اهل ګډ که توري زلفي تاریکي دي لکه لیله څوك له شوقه بې تسبیح که تل تر تله له عاشق سره یکتا شو بې پیونده له صوفي سره کلام د تصوف که که ګذر یې د قبور په عالم وشي چې هر ښهر دي معدن دئ د حورانو ښایسته یې په هر لوري په څو لونه په خوبۍ دي هیڅ د یار برابر نه دئ د ما ځای د قناعت رشید آباد دئ د "کریم" په دود به ژاړي د زړه ویني		خبر ته شه له هر ملکه له دیاره څو له کوره دي سفر وي تر بازاره د خسیس په دود لاس مه وړه تر سناره ته په بانګ د استغنا یې کړه بیداره مېوه داري ونې لاندې وي تر باره څو یې ور نه وړې د عقل تر معیاره هره چار چې په اخلاص کړې اختیاره چې یې خپله هستي ځار کړه تر نګاره چې تشبیه یې په څه نشي بې اناره په هر زړه چې شي د عشق شعله حراره که یو ځل په جلوه ګا شي غمګساره تجلی یې د مخ زیاته له نهاره او د ځینو سریکار شه له زناره په حجاب کې یې مخ پټ که له اغیاره او له رنده میخواره سره میخواره شهیدان به ژوندي پاڅي له مزاره تر بهښته دي کم نه وینم هندوباره آراسته یې په انهار او په اشجاره تجربه ده ډېره کړې په ډېر واره که هر څو ښهرونه ډېر دي بې شماره هر چې بېل شو د دوستانو له قطاره

یو زمان له درد و غمه نه خلاصېږي
بېلـــتانه مي رڼا ورځ کـــــړه شب تاره
(دېوان، ص ٤٠)

دکریمداد ادبي او هنري استعداد په دواړو ژبوکي سره برابر دئ، او هغه دا چې ده د روښاني مکتب قصیده له رکوده او بې خوندۍ څخه را ایستلې او بیا یې د هنر پر ښکلي تخت کښېنولې ده. علت یې هم دا دئ چې ده په دري ژبه کي هم دغوني غښتلی لاس درلودی، چې دلته یې یوه غزل رانقلوم :

چو بلبل هر زمان آشفته گرد چمن گریم
بیاد قامت رویش بسر و یاسمن گریم
چو میرم در غمت ای جان ! بیا بعد از وفاتم بین
که از سوز، درون پنهان زمردم در کفن گریم
دلم خون شد، زحسرت تا بکی چون پیر کنعانی
جدا از یوسف خود مانده در بیت الحزن گریم
چنان در محنت راه و بلای منزل افتادم
که گاه از هجر یار و گاه بر یاد وطن گریم
گهی بر شورش و افغان مجنون نغمه یی گریم
گهی در بیستون با ناله های کوهکن گریم
ندارم همدمی اندر همه گیتی، مرا آن به که
در پیغوله غم، بعد ازین با خویشتن گریم
کجا از محرمان بزم وصل او شوم "عیشی" !
پس این کز شوق او چون شمع در هر انجمن گریم

(دېوان، ص ۹۰)

واصل :

د ده نوم پخوا موږ اروېدلی و، خو ښه مو نه پېژاند. په (۱۳۵۳ ش) کال ښاغلي پوهاند رشاد د ده څو نظمونه خپاره کړل، چې د ارزاني او دولت او انصاري غوندي يې سړی په فکري لحاظ د روښاني فکر يوه کړۍ ګڼلای سي. خو په کلام کي يې هنري او شاعرانه ارزښتونه لږ دي.

په دغو خپرو سوو نظمونو کي يو څو اوږدې غزلي سته، چي د قصيدې تر تعريف لاندي نه راځي، خو په (۳۵) مخ کي :

هر چي يو سړی افګار شي ځيني دی غواړي ارمان کا		عيال درست پسې بيمار شي څوك د خپل صورت په ډار شي

قصيده ده چي (۳۵) بيته لري او په پای کي يې داسي ختموي :

نصيحت د کاملانو په اسلام باندي اقرار که هيڅ حيوان په لاري نه ځي وجود ونه د چندڼ ده		د نادان علاج په ډار شي چي يې سر په ذوالفقار شي څو علاج يې په اوسار شي نوس يې عين تور د ښامار شي

"واصـــل" واړه اجـــاره کړه
تر حضور ديدن يې جار شي

دا سړی که څه هم د خوشحال خان معاصر او د لسم قرن ژوندی ښکاري، مګر په کلام کي يې کټ مټ د روښانيانو د نظم

کړو قصیدو خصایص لیدل کیږي، او په هغه ژبه کښ دئ، چي میرزا او دولت او ارزاني مو دمخه ولیدل.
اورکزی :
د ده نوم نه دئ معلوم، د قادر داد او د هند د روښانیانو سره محشور او معاصر و. داسي ښکاري چي د قادر داد تر مرګ وروسته هم ژوندی پاته سوی دئ (حدود ۱۱۷۵ ق). په غزل کي یې څه هنري ښکلا ځلیږي، خو په قصیده کي یې خوند نسته او نه په بحث او کره کتنه ارزي. خو دوني به ووایو، چي د روښان په مکتب کي د ذوق خاوندان او ځیني ښه شاعران هم لرو، چي د دوی قصیدې د پښتو ادب د تاریخ په تندي کي ځای نیسي او سړی ویلای سي، چي دا شعر دئ او تش بې خونده نظم نه دئ.

میر خان روښاني :
د دولت لواڼي په دېوان کي (ص ۲۵۲ د کابل طبع) یوه اوږده قصیده د میر خان په نامه سته، چي تر (۱۰۰) بیتو زیاته ده. دا سړی هم د روښاني مکتب شاګرد ښکاري، مګر کله چي دولت ژوندی و (۱۰٦۸ ق) ښایي دا روښاني ناظم به مړ و. دولت د ګنج عارفین تر بیان وروسته چي د رسول) معجزات دي دا قصیده د دغي اصطلاح په شرحه کي راوړې ده، چي داسي شروع کیږي :

نن مي زړه له خفي ګنج که څو وینا		مخفي ګنج دئ بې شریکه بې همتا
یو عجیب ښایسته نور و بې مثاله		منزه له سبزو سرخه هم بیضا
نه یې رنګ نه یې مثال شته نه یې لوری		پاك ساده او منزه و تعالی
هم کامل هم مکمل او هم غني و		پاك له فقره له نقصانه له فنا
د غفلت او د نیسان اثر پرې نه و		دی علیم او خبیر و توانا
لوی علیم چي و خپل ذات و ته نظر که		یکباره شو پر خپل ذات باندي شیدا
چي دغه رڼا څرګنده شوه صبا شو		هر چي و له ده رڼا شوه هویدا
لوح، قلم، بهشت دوزخ له ده څرګند شو		عرش، کرسي، آفتاب و ماه ارض و سما

دا د ځینو صوفیانو هغه عقیده ده چي د (الله نورالسموات والارض) پر اساس یې دغه نور د کایناتو منبع ګڼي او بیا په دغه رڼا کي د رسالت او امامت مقام ښیي، او د رسول او اصحابو ستاینې کوي. خو په پای کي وایي :

اطاعت د حقي لاري پر تا فـــرض و
که عاقل یې اعتراض کړه له جهلا

وروسته څو بیته لري، ګمان کوم چي غلط به چاپ سوي وي، خو په دې بیتو کي خلك د روښان پیر لاري منلو ته راغواړي :

هر چي لار یې وي له خدای څخه موندلې		که نېکبخت یې ورپسې کړه اقتدا
رسالت د عارفانو که و حق ته		مشتاقان له خپله یاره که اشنا
ګماني سحاب یې درست له دلدار واخیست		له شها سره تل راز د عرفا

اې میرخانه ! قسمت شوی په ازل دئ
انتها راجـــــــــع همــــــېش د ابتدا
(ص ۱۵۲ د دولت دېوان)

نو په دغه ډول میر خان هم د روښاني ډلي په ناظمانو کي د قصیدې خاوند ګڼل کیږي. مګر څنګه قصیده؟ چي شعر خو نه دئ مګر نظم به وي.

د دولت لوڼ قصیده سرایي :

د پښتو ادب د روښاني ډلي په شاعرانو کي دولت لوڼ د داداو زوی هم نه سو هېرولای، دی پخپله ځان داسي ښيي :

اې دولته روښـــاني
حسن خېله نوحاني

بل ځای هم وایي :

د کمکوټي ثنا مـــکړه
د داداو نوحاني زویه

نوحاني خو د پښتو لوڼ یا لوانې یو هندی سوی شکل ښکاري، او په دې بیت کي خپل ځان ښه راښيي :

شیخ دولت مي نوم دئ هـــاتف ایښی
پر زبان د خلکو یاد "فقیر دولت" یم

دولت خو په پښتو د غوڼډ دېوان خاوند دئ، او د پښتو نور شاعران يې هم په شاعري مني. خوشحال خان غوندي لوی شخصیت هم د ده وزن په پښتو شاعري کي داسي اټکلوي :

بل دولت فقـــیر درې پاوه
زه ترې څو شېرشاهي تېر
(دېوان، ص ۳۸٦)

نور شاعران يې هم داسي ستایي :

د فقیر پښتو خـــبري
لکه سپیني مرغلري
(ارزاني)

دولت ځان د میا روښان لاس په لاس مرید او شاګردګڼي :

زه فقیر دولت مرید د میا روښان یم
له فتراکه به يې نه کاږم آســان لاس

له دې څخه ښکاري چي دی د روښان معاصر، ارادتمن او د (۹۸۰ هـ) کال د شاوخوا سړی دئ چي باید د (۹٦۰ هـ) په حدودو کي زوکړی وي، او ژوندون يې تر (۱۰٦۸ هـ ق) پوري یقیني دئ، ځکه چي په همدغه کال يې د الهداد انصاري ویرنه (مرثیه) ویلې ده.

د دولت ژوند هم اکثر په هند کي تېر سوی او د رشید آباد او دکن په سیمو کي روږد دئ، او پخپل دېوان کي هغه افکار او عقاید ځایوي، چي د پیر روښان د مکتب شاګردان يې لري. دی د قرآن او سنت او شریعت او سني مذهب تابع دئ او د خپلي شاعرۍ باغ د عرفان او دیني افکارو په ګلونو سمسوروي.

دېوان يې په (۱۳۵۳ ش) کال د پښتو ټولني په همت په (۲۷۹) مخه کي له کابله خپور سوی دئ.

د دولت شعرونه خو د عرفاني او دیني قالب په محدودو لړګیو کي راګیر سوي او ډېري اوږدې قصیدې لري، او هغه چي د غزل په قالب کي اچول سوي دي هغه هم د غزل تر محدود قالب کله کله وزي او د تغزل شکل مومي. ښاغلي پوهاند رشاد هڅه کړې ده، چي د ده ځیني شعرونه د خلیل بن احمد په عروضي قالب کي کښېباسي، او د عروضي تقطیع په کړاو يې اخته کي، (وګورئ د ده د مطبوع دېوان مقدمه، تر ۱۹ مخ وروسته). دغه هڅه خو د علمي پلوه ښه او په زړه پوري ده، مګر د پښتو ژبې له طبیعته او جوړښته سره سمه نه ښکاري مثلاً دا بیت :

ای چي دایم يې جاجا ځرګند
نه وینم غیر بې له تا څــــرګند

دا خو سپك بحر (فاعلاتن – مفاعلن – فع لان) دئ، مګر زه داسي ګمان کوم چي د پښتو عروضي طبیعت د آریایي ژبو له وزمونو سره نښلي، او د دولت ګرده شعرونه به په عربي قالبونو کي اچول مشکل وي.

که موږ په روښاني ډله کي دولت ته کومه درجه ټاکو نو باید چي د شاعرۍ پر ډګر دی تر کریمداد وروسته د ارزاني او مخلص تر څنګ ودروو. خو په فکري لحاظ محقق ښکاري، او توحید له اتحاد او حلوله بیانوي :

د توحید وینا يې شوه پر زړه نزوله
مــــبرا له اتحـــــــاده هم حـــلوله

بل ځای وایي :

د یقـــــــین په نظر یو راته ښـــکاره شو
له اوله چي مي څوك په نظر سل کوت

قرآن وایي :

(چیري چي مخ کئ، هلته د خدای نندارہ ده "اینما تولوا فثم وجه الله").

د روښان د مکتب مفکران له کثرته بیرته وحدت ته ځي او د اسلامي عارفانو په هغه ډله ننوزي چي د دويي له ډګره یکۍ ته ور تېر سوي وي :

چون یکی باشد همین نبود دویی
هم منی بر خیزد این جـــا هم تویی

خواجه عبدالله انصاري ویلي و :

"از خود فروتر آی ورسیدی" (طبقات الصوفیه، ص ۹۱).

دا مرتبه چي سړی له خودۍ څخه وزي، او سل یو ویني د اسلامي عارفانو په کلام کي داسي شرح کېږي، چي نېستي سوي خلك د هستۍ پر ور درېږي.

نیستانی که بر در هستند		نه کمر بر درش کنون بستند
کز ازل پیش عشق و همت و زور		خود کمر بسته زاده اند چو مور
جهد کن، تا چو مرگ بشتابد		بوی جانت پکوی او یابد
برګذر ! زین جهان پر او باش		ګر بدي یانه، بر در او باش

(د سنایي حدیقه)

دغه نیستان چي ځانونه يې د هستۍ له ډګره وړي وي او د وحدت په څپان سیند کي فاني سوي وي، د دولت په ژبه داسي وایي :

په قوت دریاب چي ګډ شي یو یادېږي
په جهان کي هر څـــو ډېر دي دریابونه

د دولت لوڼ په قصایدو کي عرفاني مضامین:

د دولت په تغزلاتو او قصیدو کي عرفان، اخلاق او شرعیات سره ګډ دي، او سړی يې په پښتو کي د سنایي د قصایدو پیرو ګڼلای سي. مګر د سنایي د شعریت قوت نه لري.

د ده د فکر او ادبي قوت د ښکاره کولو له پاره دغه تغزل ولولئ، چي ټول یو ګڼي :

په ظاهر باطن چي ګورې سبحان يو دئ
صورتونه ډېر ليده شي جانان يو دئ
د کثرت په حسابونه غلط مه شه
مومنان هر خوا نيوه دي ايمان يو دئ
په صدف کي در خالص په مار کي زهر
بارنده پر هر ځای ابر نيسان يو دئ
پر اغزي پر ګل يې نور يو شان وېشلی
تابنده پر جهان لمر درخشان يو دئ
رنګ رنګ ګل ځني پيدا شي په پټي کي
چي ګياه پرې زرغونېږي باران يو دئ
که لښکر حشم يې ډېر ليده شي څه شو
چي په حکم يې عمل شي سلطان يو دئ
د دنيا بازار يې جوړ کا په څو شاني
د معنی په سترګو ګوري هر شان يو دئ
د احول سترګي کږې دي يو دوهويني
جلوه ګر، په عرش، کرسي کان مکان يو دئ
د شاهد لباس اغوستی دلبري کا
ذات واحد، بصير، عليم، څو الوان يو دئ
چي د عاشقانو زړه په زلفو خال وړي
دلربای د زړونو ژر په جهان يو دئ
د معشوق عاشق جامه واغوندي راشي
عشق باقي، شاهد، مشهود بې ګومان يو دئ
پرې مومن، کافر، ماهی، چونګښه زيست کا
پاك درياب بېحده لوی، بې پايان يو دئ
د مجاز په څو ځادرکي يې مخ پټ کا
د "دولت" د زړه انيس پټ عيان يو دئ

(د دولت دېوان، ص ۱۷٦)

په دې ډول تاسي د دولت د بيان هغه اصلي جوهر او پر کلماتو او الفاظو د ده راځرمه توب اټکولای سئ چي يوازي د عرفان فکري پانګه نه لري بلکي د بياني هنر لږ څه ذوق او ذخيره هم ورسره ده.

ځان جهان په لا اله نېست کړه "دولته" !
د جــانان په سترګو ګوره خپل جانان ته

د دولت قصيدې چي عرفاني او اخلاقي مضامين لري لکه د سنايي عرفاني قصيدې، اوږدې دي، او د ده کلام په پښتو ادب کي د عرفاني پانګي يوه غوره ذخيره ګڼلای سو. د ده شعر د شعر له پاره نه و، هدف يې د روښاني عرفان څرګندول و. د دې کار له پاره چي ده کوم هنري استعداد او د کلماتو ذخيره درلوده، هغه يې ټوله په دې لار کي کښېښووه. که څه هم ده لکه سنايي يو لطيف ادب جوړ نه کئ، مګر بيا هم په پښتو ادب کي د ده وينا تر ډېرو ناظمانو غوره ده، او کله کله د لطيف ادب پر پولو هم پل ږدي، او کله د تغزل ميدان ته رادانګي لکه يو تکړه غزل سرا داسي مضمون آفريني کولای سي :

شېرین یار چي ما د زړه په سترګو تل کوت
هر ساعت به مي د میني د دهګل کوت
د دیدن شراب یې راکړه هسي مست شوم
چي هر جز مي د معنی په قوت کُل کوت
ځان جهان راڅخه هېر شو په مستۍ کي
لور په لور به مي دلبر جلوهګر کوت
چي په لا اله مي غیر وجود نفي کا
روحاني پادشاه مي ناست پر تخت د دل کوت
که نظر مي د صفات پر عالم وکا
بې آشنا مي نه جهان، نه ځان، نه بل کوت
د یقین په نظر یو راته ښکاره شو
چي اول مي د ګومان په سترګو سل کوت
د وحدت په باغ څره بې سره ګډ شوم
ګل او خار مي یو لیده، زاغ مي بلبل کوت
که د زړه ارسۍ صفا کړې و به وینې
هغه مخ چي پاك ولي، نبي مرسل کوت
زه "فقیر دولت" هرګز په میان کي نه وم
دلبر خپل جمال پخپلو سترګو تل کوت

(دېوان، ص ۸۲)

اوس د دولت یوه قصیده را اخلو، چي دا هم د مضمون تسلسل لري او هم د تخیل سره نښتون پکښې ښکاري، مګر موضوع یې هغه عرفان او هغه د روښاني مکتب د افکارو څرګندونه ده :

هر چي نوش د توحيد می کا		د خودئ مرکب به پی کا
يو ديدن به د دوست ويني		هر نظر چي پر څه شی کا
دا هغه زه، ته پرده يم		په پرده کي بازي دی کا
وايي نه يم، نوازه شي		څه عجب اشارت نی کا
چي د شك گومان مچ وخوري		د توحيد نعمت په قی کا
کامل ځکه غلط نه ځي		تګ د پيغمبر په پی کا
هغه نه مري تل باقي شي		چي مړ زړه په ذکر حی کا
د خير ساج په شان به		په رضا د ده مرگی کا
درست بدن د ذاکر ذکر		گوشت پوست، هډ مغز رګ و پی کا
پر بيابان مجنون جاروزي		ليلی سيل د خپل حی کا
يو صفت په خپله ژبه		چين، ختن په هند، روم ری کا
په قدرت له يوې خاوري		سوار، پياده، شتر، مزری کا
دېګ، طباخ، سرپوښ، ججری		خم، پياله، بدنه، گړی کا
بېل د غوښي له صورته		پی، شودې، شړومبې، غوړی کا
بادشاهان يې خدمت هسي		لکه ښه عاجز مريی کا
اوليا په يوه دم کي		تر مشرق مغرب لار طی کا

د دې قصيدې د تخلص په برخه کي داسي نتيجه اخلي او خپل مطلب ته گرېز کوي :

غير مه گوره دولته!		خير، شر سبب کل دی کا
په ساعت کي نېست نفي شي		د هستئ لافي لوګی کا
مراد هاله مومي مريد چي		سر د پېښې تلی کا
عاشقان د ده له شوقه		تنن، تن، تنا له لی کا
په بهشت کي گفت کم دئ		بې سلا مه بې عليکا

(دېوان، ص ۲۲ – ۲۵)

د دولت د قصيدو موضوعونه د عرفان په ارت چاپېرکي متنوع دي، او ډېر داسي څه پکښې سته چي سړی يې د اسلامي عرفان او د شرقي صوفيانه ادب نخوړ بللای سي. که يو څوك دغه افکار او ښکلي مضامين سره بېل او تر خپل عنوان لاندي کښېږدي، د عرفان او تصوف يوه ښکلې او گلالۍ باغچه به وي، لکه:

د دلـــــبر ديدن په هر لــــوري عــــيان وينم
هر نظر يې په هر څه کي په څــــــو شان وينم
چي مي سترگي د باطن کړې پير کامل رڼې
په هر څه کي يو ديدن د پاك سبـــحان وينم

(دېوان، ص ۲۱۲)

د سالك څه زده؟

نن هغه سالك د دې لارې ادب زده
چې له دم سره يې ذكر د پاك رب زده
مرده دل د دل له سره خبر نه دئ
په تقليد يې په زبان د خداى لقب زده
غير دېوال به يې حجاب په ميان كې نه وي
چې يې سهل پر فلك لكه كوكب زده
زه "فقير دولت" به روغ په نور څه نه شم
كل زما درد و دارو د دلبر لب زده

(د دېوان ۹۹ مخ)

بې الحاده او حلوله خالص توحيد:

د توحيد وينا مې شوه په زړه نزوله
مبرا ده له الحاد هم له حلوله
يو الله دئ بې جهته تجلى كا
پوشيده دئ له دوبين، ظالم، جهوله

(دېوان ص ٤٣)

يو حق دئ !

په ظاهر، باطن، اول، آخر يو حق دئ
نصيحت په زړه كې ونغوړه زما دا
د احد په ملك كې بې احده نشته
تل دا حال په ژبه وايې كل اشيا دا

(دېوان، ص ١٨٦)

د وحدت د باغ مرغه د كثرت په ننداره كې

د وحدت د باغ مرغه بلند پروازه
ننداري لره راغلى د كثرت يم
روحاني وطن مې نه هېرېږي هيڅ وخت
د صورت په ملك كې بند په ضرورت يم

(دېوان، ص ١٤٩)

د خوشال خان خټک
په ادبي مکتب کي قصيده

اوس نو بيا د قصيدې سمسور موسم راغی او د پښتو پلار خوشحال خان خټك په خپل ادبي زيار او مېنود کي قصيده هم تر لاس ونيوله، او د روښانيانو له خانقاه يې بيرته بزم او د رندانو ټولۍ ته راوسته.
پخپله خوشحال خان او تر ده وروسته د ده دکورنۍ ډېرو شاعرانو پښتو قصيده په صنعتي او فني لحاظ هم وپالله، او د مضمون د تنوع له پلوه يې داسي غني کړه چي اوس هغه د غوريانو او روښانيانو قصيده چي پرته له ستايني او تصوفه يې نور رنګونه، نه لرل په دوه ډوله مضامينو وپسولله سوه، او هر راز ادبي ښکلا يې بيا مونده.
اخلاق، حماست، افتخار، شکوه، غندنه، ستاينه، ښېګڼه او تلقين خو کله کله تصوف او توحيد او نور ډېر مضامين هم د قصيدې په ښکلولو کي داخل سوه.
په حقيقت کي خوشحال خان د نوي قصيدې ژوندی کوونکی دئ، پخپله دی د روښانيانو ادبي ضعف او کمزورۍ ته متلفت دئ او په يوه خوږه او ښکلې قصيده کي خپلي ادبي کارنامې او د سابقينو احوال داسي بيانوي :

په پښتو شعر چي ما علم بلند کړ		د خبرو ملك مي فتح په سمند کړ
مدعي د توري شپې اور اورکی و		د سهيل غوندي مي ځان باندي ځرګند کړ
يو په حال او په ماضي کي هسي نه و		چي ښکاره يې د خبرو راته خوند کړ
د ميرزا دېوان مي ومانده په ګوډې		مسخره مي ارزاني خويشکی زمند کړ
که دولت و که واصل و که دا نور وه		په خبرو مي د هر يوه ريشخند کړ
کتلمې مي ورته سازي کړې د قندو		د اوربشو په ډوډيو چي چا شخوند کړ
لعل و دُر مي ورته وپېيل د نظم		د مشکنو بنجاره مي مستمند کړ
هر کلام مي واردات دي يا الهام دئ		چي موزون مي په تقطيع د بحر بند کړ
په تشبيه او په تمثيل او نزاکت کي		عذوبت مي د خبري چند در چند کړ
په تازه تازه مضمون د پښتو شعر		په معنی مي د شيراز او د خجند کړ
د بوستان وني مي واړه پيوندي دي		حقيقت مي د مجاز سره پيوند کړ

رشيتا هم دا ده چي تر خوشحال خان دمخه د پښتو قصيده د روښانيانو په دورکي داسي وه لکه چي سړی اوربشينه ډوډۍ خوري، خو اوس په خوږتيا او خوند او کيف کي په الهامي ډول او تازګي د خواجه حافظ او کمال خجندي د کلامه سره سياله سوه.
د خوشحال خان په قصيده کي د چا غندنه يا ستاينه يا کومه صله او ګټه مقصد نه وه، د ده کلام د زړه الهام او د محبت کمند و.

نه مي سود نه مي مقصود شته په دا کار کي
محبت زمـــــا پــه غـــــــاړه دا کـــــــمند کړ
عشـــــقه ته تر اورنګزېب پاچا بهـــــــتر يې
چي خوشحال دي په عالم کي سربلـــــند کړ

د خوشحال خان د قصايدو دېوان ټول تر دوه زره بيته پوري رسيږي، چي ما په ۱۳۱۷ ش کال له کندهار په بشپړ ډول خپور کړی و. په دې قصيدو کي د پند او موعظت ګټوره ذخيره، د پښتني اخلاقو او محسناتو ښېګڼه، د تعليم او روزني نکات او د

وطني سندرو خوندوره برخه، حمد او نعت، د جنګ او حماست خبري، د خپلې کورنۍ او قوم څخه ګیلې مانې، د معیشت او طب او حفظ صحت لارښووني، پسرلني ښکلي تشبیبونه، منظر نګارۍ او غندنه او کله کله هزل او ملنډې هم سته.
نو په لنډو الفاظو باید داسي ووایو، چي:
د خوشحال خان قصیده د ده د شعر یوه جامعه برخه ده، چي د شاعر پیاوړتوب او فني اقتدار او ادبي مهارت ښه ښکاره کوي. هم د فرخي او منوچهري د قصایدو صنعتي ښېګڼې لري او هم د سنایي د حکمت او موعظت معنوي مزایا پکښې پراته دي او هم د پښتو او پښتونوالي یوه رڼه هینداره ده.
د خپل زوی نظام په وېرني بولله کي وایي :

څه داغونه ږدې پر زړه باندي فلکه		چي نظام دي له ما بېل کړ خوا یې ډکه
خدایه ته خو ستمګر نه یې دا څه کړې		خلقه دي په دا کار کړه هکه پکه
په لحد کي هغه مخ خورې په چنجیو		چي د هیچا پرې پېرزو نه وه څوانکه
کشکي ځوان د پښتانه په ننګ کي مړ وای		نه چي ګور لره روان شو له تلتکه
چي د قام په ننګ کي ومړ هغه زویه		په عالم کي د خپل پلار غاړه کا لکه

په شرقي شاعري کي خو تل شاعر تش ستایونکی وي، دی د دلاورانو او جنګیالیو مېړو جنګي کارنامې او بهادرۍ ستایي اما پخپله د جنګ ډګر ته نه ورځي. خوشحال خان د شاعرۍ سره سره یو جنګي سردار او د جګړې د میدان توریالی سپاهي هم دئ. نو ځکه د ده وینا په جنګي مناظرو او د توریالیو په ستاینه کي پر یوه واقعي او حقیقي کیف بنا ده او تل له ځانه حکایت کوي نه له نورو، او که کوم وخت د کوم توریالي ستاینه کوي هغه هم هغه څوک وي چي د ده تر مشرتابه لاندي توري وهي، په یوه قصیده کي خپل زوی بهرام ته وایي :

څو دي توان توفیق رسېږي بېرون مه شه		په هر دم د پښتانه له ننګ و نامه
ته د چا و جام ته هیله امید مه کړه		حریفان دي باده نوش وي ستا له جامه
یا تکیه د یوه خدای ده یا د توري		په جرګو مرکو نه شي کار تمامه
که دي نفش د توري کښېني راته غوړ کړه		کامروا به شې هاله له هره کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېږدي له لاسه		که یې سر شي د خوني مزري تر ژامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنګ وړي		مرد به سوړ نه شي په زړه له انتقامه

په یوه بله قصیده کي خپل وروستنی ارمان او د فلك د ناوړو سره ډغري وهل داسي ښکاره کوي، چي د شاعر لوړ همت او پر ځان ویسا ځني څرګندېږي :

مرګه ! هومره مهلت راکړه په جـــهان کي
چي جــــمدر د مـــدعي په وینو ســـور کړم
که یې درست د مېږو زور راته ښـــکاره کړ
بیا فلك سره کشتي په خپل دستور کړم

د خوشحال خان د قصیدو د منظرنګارۍ او د بهاري تشبیبونو د ګرېز او تخلص ځای بیرته هم هغه د پښتونوالي ښکلې دنیا او د ننګ او ناموس تودکانون دئ. په یوه غرا قصیده کي په تشبیب داسي پیل کوي :

د نوروز منت پر باغ دئ پر صحرا هم
نوراني یې شي له فـــیضه هغه دا هم

دا بهاري تشبیب خو ډېر ښکلی دئ، اما داسي ښکاري چي شاعر د بند او له وطنه د لیري تابه په حال کي ویلی دئ نو ځکه

د قصیدې په تخلص لهجه داسي وراړوي :

د قفس بلبلي ژاړي ګرياني کا په هغو زما سلام ما دي هم يادکا څو بهاره مي بې ميو معشوقو ځي			چي به چيري په ګلګشت والوزو بيا هم په ګلزارکي چي نګار لري صهبا هم دا خودرای فلك څه چاري کا په ما هم

دلته د شاعر لوړ همت او د پښتونوالي غرور بيا ښکاره کيږي، پخپل ارت زړه کي د جهان غمونه ځايوي او له دنيا او مافيها څخه استغنا مومي، وايي :

چي و خپلي کامرانۍ ته مي شاکړه د منت داروکه مرم په کار مي نه دي د پرښتو امين منت دئ په دعا کي د جهان غمونه واړه پکښې ځای شول			غم اندوه د فلك نه لرم پروا هم که علاج لره مي راشي مسيحا هم لا جرم ورځني پټه کړم دعا هم شکر دا چي زړه يې لوی راکړ و ما هم

په دې دوني جنګي او حماسي تاو او د پښتونوالي په شورماشورکي خوشحال خان د سنايي په دود د حکمت او موعظت ويناوي هم لري، چي سړی له دې مادي دنيا څخه د يوې بلې معنوي نړۍ په يادکي هم اچوي، لکه چي په يوه اوږده قصيده کي وايي :

مخ د هغو تور شه چي يې ميني نفساني دي
يوه مينه باقي ده نوري کل ميني فــاني دي
مه کړه د نس نغوته د هوا په لوري مـــه ځه
واړه د نس چاري شيطاني نه رحماني دي

د قصيدې په پای کي شاعر خاصه روحاني جوله ښکاره کوي، او د خپل زړه د مقاصدو د پوهولو له پاره کوم ترجمان ته هم اړتيا مومي، وايي :

چا و ته ويل کړم ترجمان نشته په منځ کي
زه سمرقندي يم ياران واړه ملـــتاني دي

خوشحال خان او د ده زامن او لمسي لکه د پښتو ادب په نورو څانګوکي چي د استادۍ لاس لري او زموږ ژبه د دوی د ادبي تخليقاتو مرهونه ده، قصيده هم د دوی په ادبي مکتب کي په ښه ډول روزل سوېده، او د ادب دې څانګې ته هيڅا دوني پرورښت نه دئ ورکړی لکه د خټکو درنې کورنۍ چي په دې ښکلي بڼ کي رنګي او مسوونکي ګلونه زرغونه کړيدي.
اشرف خان هجري او عبدالقادر خان اوګوهرخان زامن او شيدا د ده لمسی د قصيدې پياوړي روزونکي دي، چي له دوی څخه د پلار په شان ډېر غرا و بليغ قصايد په پښتو ادب کي پاته دي اوکه د دوی دغه زېبا او خوندور آثار نه وای نو به د پښتو ځولۍ د قصيدې له ښکلو ګلونو څخه هم تشه وای. د دوی په زمانه کي د هند د بابري کورنۍ تاړاکونه پر پښتنو جاري وه.
د مغولو دا تېری او ناتار خو د دوی له پاره تريخ و مګر د پښتو په ادب کې يو خاص باب پرانيتی دئ، ځکه دا سرداران شاعران چي به له وطنه ليري سول دوی به د احساساتو رقت او د قريحې حساسيت او د زړه نرمي بيا مونده او دغه صفات د ښه او مؤثر شعر په تخليق کي ډېر اغېزه ور دي.

اشرف خان هجري :

اشرف خان هجري چي کله کله ځان روهي هم بولي د خټکو د کهول یو پوخ او پیاوړی قصیده سرا دئ. د ده په قصیدو کي د وطن د بېلتانه درد او سوی پټ پروت دئ او دي بېلتون د ده کلام ته خاص اثر او رقت او د آتشینو احساساتو تودوالی او د وطني اشعارو خاص رنګ و آهنګ ور بخښلی دئ. د دکن په منفا کي د روه دغه شېرین نوا بلبل هسي درافشاني کا :

ما هجري ته یې هجران دکن لمبه کړ

ځکه تل د یار له غـــمه در افشان یم

هجري د هنر دوست او د فنان ذوق خاوند و په یوه اوږده قصیده کي د هنر لوړ مقام او د پښتنو شاعرانو هنري منزلت ټاکي او په انتقادي نظر د دوی هنر تجزیه کوي، دا قصیده داسي شروع کېږي چي په ادبي اصطلاح یې مقتضیه یا محدوده بولله ګڼلای سوای، ځکه چي کوم نسیب یا تشبیب نه لري :

د مردانو بډایي علم و هنر دئ د هنر پېشه زېور د زیرکانو		آرایش د ګلرخانو په زېور دئ هر چي فخر په دولت کاندي بقر دئ

د هجري په نظر کي آرټ او صنعت په دې نړۍ کي یوه لایزاله پدیده ده او په داسي حال کي چي نور اعتبارات نېستي کېدونکي دي فقط هم دغه صنعت د نړۍ ښکلا ساتي او خپل اثر جاویدان پرېږدي، دی وایي :

په اقبال د دهر ځای د غرور نشته په هغه یار فرزانه کله نازېږي مهین یار تر علم نشته په دنیا کي که عالم په علم جوړ ملك یې بوله		د بقا زوال یې ژر لکه دیګر دئ چي یې نن په غېږ کي یو سبا دګر دئ په دوه داره مدعا لره رهبر دئ بلکي لا تر پرښتو نه نېکوتر دئ

دلته هجري د شاعرۍ فن ته ورګرځي او داسي یې ستایي :

هر صفت چي خالق اېښی په بنده کي هیڅ تمیز به یې ونه شي له حیوانه ګویایي اګر چه کسب د انسان ده که سبب یې ګویایي د زبان نه ده		تر همه وګویایي والا ګهر دئ خو په ژبه آل ممتاز دیو البشر دئ ولي هر چي سخنور هغه بهتر دئ سکه په څه بلبل په طیرو کي سرور دئ

دلته هجري د خپل قوم د هنري فعالیت لږوالي ته ملتفت کېږي او پر دغه تریخ حقیقت په داسي ډول اعتراف کوي چي د ده نقاد نظر ځني ښکاري :

دانایي حکمت نصیب د سرو مغولو پښتون ذات چي رب پیدا کړ له ازله که همه قوم پره کړي سر له سره		پښتانه ته جهل خوږ لکه شکر دئ دود د علم و د هنر پکښې کمتر دئ دا حکمت په څو مکانه مقرر دئ

هجري د خپل پلار په استادۍ او فني مهارت وياړي او ځان یې مستقیماً خلف او شاګرد ګڼي او وایي :

اولاً به د استاد له حاله وایم	چي يې شعر جهانګير لکه قمر دئ
په پښتو ژبه چي شعر چا بيان کړ	د همه وو نظم ستوري دي دی نمر دئ
څه خوبي د هغه نمر وايې مهجوره	چي يې نوم دهر نيولی سر په سر دئ
ټول يې وسپاره په ما سرير د نظم	هغه نمر چي نن د خاورو په بستر دئ
نن حريف د ځواب نه وينم په دور	نه مي يو له مړو په شعر برابر دئ
زه محتاج د شاهد نه يم په دا قول	په راستي مي دا غرا شعر محضر دئ
که څوك خيال د جدل کا زما له نظمه	دغه ګوی دغه ميدان دغه احقر دئ

زېبا شعر هسي زړه د هـجري يووړ
لکه زړه د سفله وړی سيم و زر دئ

د هجري په کلام کي د پخوانو قصيده ګويانو اغېزې لفظاً او معناً ښې ښکاري، تاسي دمخه ولوستل چي شيخ اسعد سوري د پښتو پخوانی بولونکی يعني قصيده سرا د امير محمد سوري پر مرګ څنګه له فلکه سره ګيلې مانې کولې، او څنګه يې د هغه وېرنه يعني رثا په مهارت او غني لياقت سره ويلې وه، اوس د هجري يوه شکوه هم وګورئ، چي د هغه زاړه فکر او بلاغت بځرکي ښه پکښې ځلېږي او د منظرنګارۍ او استعارې کمال ځني ښکاري :

هسي چاري په انسان ولي سما کا	چي يې کار همه په څټ د مدعا کا
کيفيت يې مشابه له بازيګرو	نوی نوی مخ له غيبه هويدا کا
ماه و نمر جوړه مهرې د حقه بازو	په ماښام يوه په خوله بله پيدا کا
توره شپه ګويا پر ده د نېرنګيو	و هر چا ته روزانه بازي نما کا
سره مهره په لپو ونيسي تياره شي	بيا عطسه د شپې مصدره د سبا کا
زمکه سره لکه شهپر شي د مورانو	چي پيدا له فمه زاغ د زرو ها کا
د مراد باده څرګنده کا سرې ته	بيا يې ژر ور ځني پټه په جفا کا
نه به يار و يار ته وبخښې قسم دئ	نه به څوك ځني حاصله تمنا کا
بيا به کله درخو وکا سينګارونه	چي لېمه د حسن سترګي پې جلا کا
نه به بيا آدم شمله په څېره کېږدي	چي درخو يې سينه يخ په تماشا کا
دګردون هسي روش دئ له ازله	دوه مين په زجر تل سره سوا کا
هر زمان چي خنجر وکاږي د قهر	له ګدايه برابر لوی امرا کا
د فاضل په فضيلت يې رقت نشته	نه يې توره لږ ادب له اوليا کا
دا ويل به ارمان کېږي په وګړي	که قرائت يې په منبر باندي ملا کا
چي آخر وفا له مرده مونده نه شي	مرد هغه چي په حيات همه تر شا کا

هجري دُر دي پيوسته د حقيقت کړه
کيفيت يې کاڼي زړه هـــــم په ژړا کا

وګورئ د شاعر په فکري چاپېر کي تل د زمانې سياسي او اجتماعي اوضاع اغېزه من وي. د اسعد سوري او د خوشحال خان د زوي رثايي قصيدې هم وېرني او شکوې دي خو هغه وخت د پښتنو سياسي عظمت د فکري استقلال او پر ځان ويسا او د روحي ټينګار او صلابت مويد و، په وير او ماتم کي هم شاعر له دنيا څخه فرار نه کاوه او د يأس او قنوطيت څپو نه لاهو کاوه، مګر د هجري عصر خو د مغولو د پردۍ سلطې او اقتدار د لوړتيا وخت و، دلته د پښتنو ملي مرکزيت د دوو غښتلو

شاهنشاهیو تر منځ تري تم او خوشحال خان غوندي پیاوړی سردار او د آزادۍ د جنګ نومیالی مبارز او اور ژبی شاعر تر خاورو لاندي سوی و، نو ځکه د هجري په کلام کي یو د یأس او نا امیدۍ رنګ ښکاري په کوم ځای کي چي اسعد سوري او خوشحال له خپلي وېرني او شکوې څخه هم د ژوند او قومي افتخار له پاره نتیجه راباسي هجري د ملي مړیني په ګروم او ویرکي دنیا و مافیها ته شاکوي او وایي :

مرد هغه چي په حیات همه تر شاکا

دا دئ د بلواکۍ او بدبختۍ لوی نښان، چي زموږ په قومي شاعري کي د مغولو د مظالمو او جفاوو څخه پیدا سوی و او پښتنو پوره درې سوه کاله د دغه اجنبي تاړاکه سره مبارزه کوله، مګر سره د دې چي د پښتو ادب د دغي دورې په آثاروکي ډېري المیې او د ګرومه ډکي انګازې پاته دي، بیا هم پښتون مهجور شاعر خپل وطن او د خپل ملي ژوند او افتخار مرکز نه دئ هېر کړی، لکه چي هجري وایي :

کــه نصیب بنده بندي کړ په دکـــن کي
دامنګیر یې همېشه عشق د وطـــن دئ
د زړه باز یې د روه په زمـــکه ګـــــرزي
که هجري په دکن ناست خالي بدن دئ

عبدالقادر خان ختټک :

د خوشحال خان بل زوی عبدالقادر خان چي د (۱۱۰۰ هـ) کال په شاوخوا کي ژوندی و او د پښتو له ښو قصیده سرایانو څخه و، دی د خوشحال خان د مکتب پیاوړی شاګرد دئ، او د شعر په ښېګڼو او ادبي مزایاوو کي پس له پلاره دی استاد ګڼل کېږي.

د ده ورونه هم د پښتو مقتدر شاعران دي خو پخپله اشرف خان هجري هم عبدالقادر پس له پلاره په لومړي پوړ شاګردانو کي ګڼي او وایي :

اوس یې وایه حقیقت د شــــــاګردانو
چي هـــــر یو له دې هـــنره بهره ور دئ
قادر خان که بحـــــر بولم دروغ نه دي
چي یې فکر د اصلي دُرو مصدر دئ

د عبدالقادر خان له قصیدو څخه اوس موږ فقط نه قصیدې د ده په چاپي دېوان کي مومو، چي ما په (۱۳۱۸ ش) کال له کندهاره چاپ او خپور کړی دئ.

په دغو قصیدو کي ثنا، عرفان، حکمت، موعظت، رثاه، شکوه، انتقاد او منظرنګاري تړوله سته، او ځیني قصاید یې ښکلي تشبیبونه هم لري.

عبدالقادر خان د وینا په رواني او خوږتابه کي خپل پلار ته ورته دئ او په لفظ او معنی کي هغسي پیاوړتوب لري او غزل یې ډېره مستانه ده، مګر په قصیده کي یې روحاني رنګ غالب دئ او هغه مطالب وایي چي سنایي پس له خپلي فکري اوښتني پخپلو عرفاني قصیدو کي ویلي وه.

ښایي دا به د هغه څه اثر وي، چي عبدالقادر د خپل سیاسي کړاو او بېلتانه په وخت کي د نقشبندي طریقې د یوه مشهور عارف شیخ سعدي لاهوري لاسنیوی کړی و او دغه طریقت به د ده فکر خاص هغو معناوو ته ګرځولی وي چي د یوه مطیع مرید سره ښایي.

د عبدالقادر خان په غزلو کي شور او مستي او د تغزل ښکلی آهنګ او د شاعریت مظاهر ډېر سته خو په قصیده کي دغه مزایا لږ دي، که څه هم پر الفاظو بشپړ سلطه لري خو د فني تخلیقاتو اندازه یې په قصیده کي لږ ده او په واعظانه ډول خپل مطلب سِده اداکوي. مثلاً د جهانداری او سیاست د ښېګڼو په تلقین کي د ده له قصیدو څخه دغسي بیتونه راوزي :

چي د ظلم اور يې بل کړ په عالم کي		ظالمان به ځان سوخته په دغه نارکا
پخپل ځان باندي ستم کا نه پوهيږي		چي ستم پر بېوزلانو ستمګارکا
چي پر تله تر پلي لا د سپاره سخت دي		بډايي پر پلي ولي شهسوارکا
لايزال دئ سلطنت د ګدايانو		د زوال وېره يې نشته نه يې ډارکا

د پښتو شاعرانو په وينا د مېړه او مېړنتوب د صفاتو په څرګندونه کي ښه ذخيره سته او دا د پښتو د اخلاقي شاعرۍ يوه غوره برخه ده. خو هر شاعر د خپل فکري استعداد سره د دغو صفاتو څرګندونه او څېړنه کړې ده او خپل نظر يې د مېړه د لازمي صفاتو په شرح کي ښکاره کړی دئ، چي موږ له دغه ډول اشعارو څخه د هغه شاعر فکري سويه او د ده د تخيل مجاري معلومولای سو، مثلاً خوشحال خان د مرد په ستاينه کي د ده له پاره دغه صفات ضروري ګڼي :

مرد هغه چي همتناك برکتناك		د عالمه سره خوږ په زيست و ژواك
مخ يې مخ قول يې قول عهد يې عهد		نه دروغ، نه يې فرېب، نه تش تپاك
چي خبره د پستۍ د بلندۍ شي		په لويي لکه آسمان په پستي خاك
په تمکين کي لکه سبر په پستۍ کي		په هر لور يې ځانګي ږنګري له تاك
لکه ګل شګفته روی تازه په باغ کي		همېشه د ښو بلبلو پر بلغاك

د خوشحال خان د تصور او تخيل نيلی د مېړنتابه په څرګندونه او توضيح کي تل د پښتونوالي او مادي نړۍ پر ډګر ځغلي، له ژوندانه سره اړه لري او د ژوندانه خبري کوي.
مګر د ده د زوی د تخيل چاپېريال بېل دئ، عبدالقادر په تصويرکي د ملائيت ځيني نخښي ښکاري او داسي څرګنديږي چي د مدرسې او خانقاه ماحول د ده په قصيده کي اوښار اثرونه پرې ايښي دي او هغه څه چي خوشحال خان د مېړنتابه په لوازموکي نه ګڼل، د ده زوی هغه هم پکښې داخل کړي دي، او دا هم د عصر د هغي خاصي ديني روحيې اغېزه ده، چي د شرق اکثر اخلاقي شعر همدغه رنګ لري، حتی چي حضرت سنايي شاعر ته هم د دغي لاري تلقين کوي، او وايي:

تو ای مرد سخـــــــن پيشه ! که بهر دام مشـــتی دون
زدين حــــــــــق بما ندســتی، به نيروی سخـــــــندانی
چه سستی ديدی از سنت، که رفتنی سوی بيدينان
چه تقصير آمد از قرآن ! که گشـــتی گـــــرد لامـــــانی

عبدالقادر خان د مېړه په ستاينه کي دغسي مادي او ديني صفات سره ګډوي، د ده يوه قصيده داسي شروع کيږي :

مرد هغه چي په بخشش لکه درياب وي		په ښه بد باندي مشفق لکه آفتاب وي
لکه مځکه هسي پست په تواضع وي		د واړه عالم مرجع وي هم ماب وي
په ثبات کي تر غره لا ثابت قدم وي		په صفات او په نرمي کي لکه آب وي
تل يې وچولی د مياشتي غوندي ويل وي		دوست دښمن يې له ديداره کامياب وي
قناعت لکه همای په استخوان کا		نه ظالم نه حرصناك لکه عقاب وي
چي د ظلم لمبې بلي په عالم شي		پرې بريان د ده خاطر لکه کباب وي

تر دې وروسته زموږ د شاعر په تصورکي د خانقاهي تلقيناتو اثر داسي ښکاري:

په نعمت کي شکر کا په محنت صبر په قضا د حق راضي خرم خورسند وي یو زمان یې زړه خالي نه وي له یادو اوامر لکه سنت ادا کوینه که اشیا ورته ښکاره کماهي شي عام عالم ته ناست ښکارېږي په رفتار کي لاتاثیره یې بد ښه لکه سره زر شي څو چي ګرزي د دنیا په خرابات کي د ډك سیند غوندي آواز نکا بهېږي د دانا سوال ځواب په ادب ورکا د ښو بوی یې په همه د یار پرېشان وي په ظاهر جامه له خلقه سره خلق		زړه یې ټینګ په مسبب نه په اسباب وي ورته یو جنت دوږخ ثواب عقاب وي که په ناستي که په تللو که په خواب وي پټ څرګند له نواهي په اجتناب وي مناجات یې زدني علماً یا وهاب وي د وصال تر شپې لا تله د ده شتاب وي په لمبو د عشق سوخته لکه سیماب وي په باطن کي آبادان ظاهر خراب وي نه پر شوره، پر غوغا لکه سېلاب وي و احمق ته یې په پټه خوله ځواب وي درست وجود یې په معنا د مشك ناب وي په باطن کي تابعین وي یا اصحاب وي

هغه مرد ولي ګڼه عـــــــبدالــــــقادره
چي عمل یې په سنت او په کتاب وي

وګورئ د فکري تحول آثار چي له پلاره تر زویه پوري یې څوني فرق کړی دئ، د خوشحال ایډیل مېړه یو عالي همت او پر خپل بول ولاړ، رښتین او درونډ او د ورین تندي خاوند پښتون دئ، چي وسله یې پسول او تکیه ګاه یې فقط خپل همت او خپل مړوند دئ. مګر عبدالقادر خان مېړه یو شاعر او صبور او له خدایه وېرېدونکی ذاکر او پر کتاب او سنت ټینګ او خاموش غوندي خانقاهي زاهد دئ، چي تلقین یې هم هغه له دنیا څخه فرار او د نفس او ژوندانه او د هوا او د هوس د کوډغلي وراني ده.

عبدالقادر خان په یوه قصیده کي وایي :

د بقا بهبود یې هیڅ نشته فاني ده د دنیا د خلقو کار راته ښکاره شو دا چي ته یې وداني ګڼې ناپوهه		په دنیا چي مینه کاندي ناداني ده د سېلاب په مخ یې کړې وداني ده د عاقل تر فهم عین ویراني ده

عبدالقادر د خپل پلار خوشحال خان او خپل ورور معظم پر مرګ رثایي قصاید هم لري، مګر د دغو قصیدو فکري جوله هم هغسي خانقاهي او ملایي ده، د کوم خاص او نوي فکر پرورښت نه پکښې ښکاري. خو سره د دې هم ځیني ادبي، د ویلو وړ معاني لري چي د خوشحال خان په وېرنه کي یې دغه بیتونه په ادبي لحاظ ښه دي :

اوښکي هم د وچېدو له وېري ولاړې د فراق په اور دي وسو نو مي وچ سو په بهانه د آه خپل دم راځني درومي		له تودې تبغني مي ګرمه تېر لا ده اوس مي تل په وچو سترګو ستا ژړا ده له همدغو بېهوده ګیله ځما ده

د خپل ورور د ځوانیمرګۍ او ښکلا تصویر داسي کوي :

پر هــــغو رخســـارو پرېوتلې خـــاوري
شـــماتت يې چې په ګلـــو د ګلاب شـــو
چې دا هسي رنګ ځوانان پکښې پراته دي
په آســـمان باندي ډېر فـــــخر د تراب شو
غـــواصي کـــوم د اوښـــــيو په درياب کي
نه يې مــومـــم معـــظم دُر ناياب شـــو[15]

له دې لنډې څېړني څخه په پای کي مونږ دا نتيجه اخلو، چي عبدالقادر شاعر دئ، خو مفکر نه دئ، پر الفاظو او ادبي تعابيرو قدرت لري، مګر د فکر غولی يې تنګ او محدود او په خانقاهي تلقيناتو کي نغښتلی دئ. له ځانه سره د فکر کوم خاص اسلوب او جوړښت نه لري، او لکه خپل پلار مونږ ته د يوې خاصې فکري دنيا نمايندګي نه سي کولای. خو که د عبدالقادر خان په شاعرۍ کي کوم کمال او ښکلا وي هغه نو د ده په غزل کي ده، چي د پښتو غزلي په څېړنه کي به مونږ ده ته بيا پوره برخه ورکوو.

سکندر خان خټك :

د خوشحال خان د درنې کورنۍ يو بل ستوری د ده زوی سکندر خان د دېوان خاوند ښه شاعر دئ. د ده له خپله کلامه ښکاري چي په (۱۰۹۰ هـ) کال د (۲۲) کالو ځوان و، نو يې د زېږېدو کال د (۱۰۶۸ هـ) کال په شاوخوا کي ټاکلای سوای. کله چي د (۱۰۷٤ هـ) کال په دريمه خورکي لوی خان د کورګاني پاچا نوکرانو ونيو او ډهلي ته يې واستاوه نو د ده کډې او زامن لکه جلال خان او سکندر خان او ګوهر خان او عجب خان چي کوچنوټي وو، د خپلو مندو سره له اکوړې څخه د يوسفزو په سيمه کي بائيزو ته ولاړل، دا مطلب خان په خپله فراقنامه کي داسي وايي :

هغه ملـــــــك واړه ثمر دئ
چي پکښې زما سکندر دئ

تر دې وروسته چي سکندر ځوانېږي، نو په اکثرو هغو واقعو کي چي د ده پلار او کورنۍ ته ور پېښېږي د ده نوم هم يادېږي، او په (۱۰۸۸ هـ) کال د امير خان صوبدار (حکمران) سره د خپل پلار په امر کابل ته ولاړ او تر (۱۱۰۰ هـ) او د خوشحال خان تر مرګه وروسته چي اشرف خان د ده مشر ورور د ډهلي پاچا اورنګزېب اته کاله بندي کی، د خټکو د خانۍ له پاره د خوشحال خان د ښيلي ښويېدلي زوی بهرام خان او د افضل خان د اشرف خان د زوی تر منځ شخړې رواني وې، سکندر خان د خپل وراره پر خوا و، دی پخپله وايي :

د پېښې وار اوس پر سکندر راوړه فلکه
رقص دي وکړ د منحوس بهرام په کام
په شلمه د رمضان په جان کړ کي
افضل خان سره يکرنګ په اهتمام
که تاريخ د سن و سال غواړې له مانه
د ابجد په حروف عين غين، لام

جانه کړ له پېښوره شرقي پلو ته د چراټ په جنوب کي د آدمخېلو اپرېدو ځای دئ او دغه واقعه د (ع ۷۰ + غ ۱۰۰۰ + ل ۳۰ = ۱۱۰۰ هـ ق) ده. د ده د مړيني کال مونږ ته نه دئ معلوم، خو دوني پوهېږو چي تر شعبان (۱۱۱٦ هـ ق) پوري ژوندی و، چي په همدغه تاريخ يې د خپلو زامنو ويرنه (مرثيه) ويلې ده او د افضل خان په تاريخ مرصع کي هم د ده احوال لږ و ډېر راغلي

[15] دغه بيتونه (د پښتو ادب په تاريخ کي قصيده) نومي کتاب کي نسته.

دي.
د سکندر خان د شعر دېوان د پېښور ادارهٔ اشاعت چاپ کړی او دوهم ځل په (۱۹۶۲ م) کال خپور سوی دئ، چي د ښاغلي دوست محمد کامل په اهتمام او مقدمه ښکلی دئ، او غزل، قطعه، رباعي او قصايد لري.
د ده غزل لطافت او خوږوالی او پر مضمون آفرينۍ باندي قدرت ښيي، تعقيد او ابهام نه لري، په ساده الفاظو او ترکيبونو کي مضامين ځايوي، دا غزل يې د نمونې په ډول زه انتخابوم :

غوږ کاږه کړه د غمازو و پېغور ته		مزري نه ګوري د سپيو شر و شور ته
د يار خيال راغی و سترګو ته شرمېږم		چي دا څه عزيز مېلمه راغی وکور ته
نرګس هسي ستا شهلا سترګو بيمار کړ		په قوت شو د همسا له مزکي پورته
د هجران لمبې يې لا ليدې سوزاني		ځکه ځان هندوي واچوه و اور ته
له هغو خاورو د اعذار لاله پيدا شه		چي يې داغ د ښکلي مخ يووړ وګور ته
خط و خال چي يې رقيب وته څوك ستايي		د مصحف توري نقطې ښايي وکور ته
درست صورت مي لکه کسی شو له شوقه		چي ديدن د هغه يارکړم و هر لور ته
پر قوته لينده وشلوي ژر ژبه		زوره ور څه دئ د چرخ و هومره زور ته
حال دي هيڅ راڅخه پټ نه دئ "سکندره"		په فراق کي نارې مه وهه په زور ته

"سکندر" زړه غم ته ورکړ راشئ ګورئ
په ســــــاتنه يې خس وســـــپاره و اور ته

دلته د چاپي نسخې په دريم بيت کي "ستا شهيد سترګو" راغلی دئ، چي معنا نه لري، او بايد صحيح يې شهلا سترګي وي.
په آخر بيت کي " و غم ته" د بيت وزن ورانوي، بايد (و) حذف سي.
د سکندر د کلام په ټولو اقسامو کي د تصوف او عشق او ميني او اخلاقو ښه مضامين سته او داسي ښکاري چي د ده له شاعرانه طبيعته سره ادبي مطالعات او ګڼ معلومات هم مله وه، او وينا يې هم پوخوالی او صلابت لري او هم خوږوالی او سلاست.
د ده په ګرده شاعري باندي تبصره د دې ځايه سره مناسبه نه ښکاري، ځکه چي زموږ څېړنه تش په قصيدو پوري اړه لري او دا د ده د دېوان دوهم ټوك دئ، چي له (۲۱۳) مخه شروع کېږي.
د سکندر ادبي او شاعرانه مړوچي او د هنر تجلا د ده په غزل کي تر قصيدې ښه ښکاري، نو دی په حقيقت کي غزل ويونکی شاعر دئ، چي کله کله قصيده هم وايي، خو قصيده يې نه د غزلو ښکلا لري، او نه د قصيده سرايۍ آداب او لوازم.
دی پخپلو قصيدو کي نېغ په مطلب شروع کوي، تشبيب يا نسيب او تمهيد نه لري، رډېڼ خپل مقصد وايي او د کاکړو په اصطلاح (يوګای) کوي، او هغه په څه پيرايه او تمهيد خبرو کي نه نغاړي. مثلاً اخلاقي قصيده او د نصيحت وينا يې داسي ده :

ته چي فخر په مردۍ کړې د بابا		راښکاره دي شوه مردي درومه بابا
دروغژن، زاني، ممسك به سردار نشي		هم بخيل، قول بيعت چي کا ابا
مه بدګوی شه مه فحاش شه مه زود رنځ شه		په ښه خوی کي آراسته اوسه زېبا
لکه زمکه هسي پست همېشه اوسه		چي ښه بد دربانديځي سبا بېګا

په دې ډول دا قصيده شل بيته ده، خو نېغ نصيحت دئ ،کوم شاعرانه هنر يا د مضمون ښکلا نه لري، او لکه د يوه اخوند

غوندي وايي : "ښه کوئ بد مه کوئ!".
سکندر خان خو حساسه طبعه لري، شاعر دئ، د کلام قدرت یې په غزل کي ښه ښکاري، نکته آفرین دئ. د دغي غزلي په هر بیت کي یوه ښکلې معنا لري. په دوهم بیت کي د یار خیال او عزیز مېلمه او په څلورم بیت کي د نرګس ناروغي او په همسا پورته کېدل او د یار توري سترګي او په پنځم بیت کي د ستي کېدلو علت او په شپږم بیت کي له خاورو څه د لاله ګل راټوکېدل او په اووم بیت یوه صوفیانه نکته او د جهاني جمال ځلا داسي تخیلات دي، چي په پښتو کي یې د تعبیر او تصویر او قوت بیان ښې نمونې ګڼلای سو. د اووم بیت جمالي ارزښت د دري د دې بیت سره اوره پر اوره درېږي :

در هر چه بنـــگرم تو پدیدار بوده یی
ای نانموده رخ تو چه بسیار بوده یی

نه پوهېږم چي سکندر خان د خپل طبیعت دغه استعداد او قوت او نازکي او لطافت ولي په قصیده کي نه دئ ښکاره کړی؟
د ده د پلار او ورور هجري ځیني قصاید خو ادبي ښکلا په پېخرو پېخرو لري.
په دېوان کي تر اتیا بیته زیاته یوه اوږده قصیده لري. په دې مطلع :

ځیني څه کارونه شي په دا جهان اوس
خصوصاً فتنه فســاد په دا ایوان اوس

وګورئ بې له کومه تمهیده یا نسیبه نېغ خپل مطلب ته ورننوزي. دی حق لري، چي د خپل عصر له ناوړو څخه شکوه وکي، ځکه چي د زماني غالبو ظالمو حکمرانانو یعني د دهلي پاچهانو د ټول هند ثروت او د مظلومو ویني زبېښلې، او د ډهلي او اګرې ماڼۍ یې په جوړولې او د ملوك الطوایف ډمامې پر ګرده نیمه وچه باندي ډنګېدلې. دغه ټول فسادونه چي سکندر پخپله قصیده کي ځای کړي دي، تاریخي واقعیتونه دي او د فیوډالي نظام طبیعت او خاصیت هم دغه دئ.
وګورئ ! د شاه جهان زوی راولاړېږي او خپل پلار نیسي، په زندان کي یې غورځوي، خپل ورور تر غاړه نیسي او خوله یې ورپټوي، پر ګرد هندوستان باندي د لمن الملکۍ (؟) نغارې وهي. دلته به د مظلومو بزګرانو او خواریکښانو او بېوزلو رعیتو حال څه وي؟ سکندر په دغه قصیده کي وايي :

مروت، وفا، رښتیا له دنیا ولاړل — ځای (یې) ونیوه دروغ، مکر، بهتان اوس
که پخوا دهر بهار و اوس شو منی — چي هر لور آه و فریاد کا رنځوران اوس
نه هغه لولو ګوهر له دریا ووزي — نه هغه لعل و یاقوت له بدخشان اوس
نه هغه باران په وخت له اورو اوري — چي تمامه مزکه وکا ګلستان اوس
د ماضي ایام شاهان به کوم کوم شمارم — په ښه نام واړه حیات دئ په دوران اوس
یو د دوی غوندي ځما په عصر نشته — چي لایق د سلطنت وي په دوران اوس

١٦

په دې ډول سکندر د خپل عصر ټول معایب او ناوړي په دې قصیده کي رابرسېره کوي، او د خپل چاپېر د خلکو اخلاقو او سلوك ته د انتقاد ګوته نیسي :

[16] په اصل (کي) مګر غلط چاپ سوی دئ.

په راتلل د تنګسې څه په اوربدل		لور په لور درڅخه لاړ شي همرهان اوس
که د یار د بېلتانه په تیر زخمي شي		په طلب یې طالب مشه د درمان اوس
درې څلور چې سره ناست وي مه ور درومه		سراسر دي په ورتلل کې وینم زیان اوس

د سکندر د عصر په ټولنیز ژوندانه کې د ریاکارو او مغرضو شیخانو ډله هم دګوتنیوي وړ وه، دی حقیقي شیخان او د صافو زړونو خاوندان او هغه رهنمایان چې په فساد او ناوړو ککړ نه وي ښه بولي، خو پر ریایي او کرغېړنو مدعیانو باندي داسي انتقادکوي :

که بازید وکه ذوالنون واړه ښکاره وه		هسي نه وایم چې نشته بزرګان اوس
د عالم له بدخویۍ پوشیده اوسي		په جبال او په ځنګل په بیابان اوس
پکښې اور دئ د ټګۍ ویسا پر مکړه		چې لړلي په ایرو ویني جوګیان اوس
پنداروني یې پراته پر سجاده دي		په دا مکر فن اکثر وینم شیخان اوس
شب و روز چې تسبیح اړوي په لاس کي		خپل حساب کاندي د زرو عالمان اوس
د دنیا په جمعیت په فکر و غم دي		په زانو مراقبه شي متقیان اوس
روایت د معتبرکتاب منسوخ کا		چي سکه د زرو ووینې قاضیان اوس

دا خو د ریاکارانو او زاهدنمایانو او رشوت خورو قاضیانو غندنه وه، چې د سکندر خان د عصر د ټولني په ورانۍ او اجتماعي فسادونو کې بې برخي نه وه، اوس د دغي اجتماع د فساد بل اړخ وګورئ :

بېګانه ورته قرین وینم تر خپلو		خوی خصلت د سردارانو شو دا شان اوس
جاهلان ورسره خوښ په مسند ناست وي		د عالم التماس نه وروړي دربان اوس
سیه تور داغ یې ښکاره د زړه په سر شي		چي له کوره د ده ووزي سوې نان اوس
ویني سرې د مظلومانو نه دي څه دي؟		چي پرې سقف ستني رنګ کا د ایوان اوس
رحمدل، خدا ترسان به عامل نکا		دا ظلم به علمدار وي ظالمان اوس
په کښتونو یې د ملك باران نه ووري		چي په ځای د ابر ژاړي یتیمان اوس

دا قصیده د سکندر د عصر د اجتماعي حال او د خلکو د ژوندانه او مسلطو طبقاتو د تېریو او ناخوالو هینداره ده، اوکه یې موږ په قدیم ادب کي نظیر وغواړو، نو د ناصر خسرو یا سنایي د ځینو قصیدو سره به شباهت وومي. ځکه دغه دواړه شاعران دغسي د خپل عصر ناوړي غندي او سخته انتقادي ژبه لري.

د سنایي ځیني اخلاقي او اجتماعي ګټه وري قصیدې هم کوم تشبیب او تمهید نه لري، نېغ په نسیب او انتقاد پیل کوي، او سکندر هم په قصیده کي د سنایي غوندي نقاده او نېغه لهجه لري. تاسي دلته د سکندر د قصیدې منتخب یو څو بیتونه وکتل، چې د حضرت سنایي یوه دري قصیده هم دغه شانته مضامین لري، اوګمان کېږي چي سکندر دغه قصیده ضرور لوستلې او خپله پښتو قصیده به یې هم د سنایي د انتقادي او اخلاقي وینا تر اثر لاندي ویلې وي، واورئ د سنایي څخه یو څو بیته :

ای مسلمانان خلایق حال دیگر کرده اند
از سر بی حرمتی معروف، منکر کرده اند
کار و جاه سروران شروع در پای او فتاد
زانکه اهل فسق از هر گوشه سر بر کرده اند
پادشاهان قوی بر داد خواهان ضعیف
مرکز درگاه را سد سکندر کرده اند
ملك عمر و زید را جمله بترکان داده اند
خون خشم بیوگان را نقش منظر کرده اند
عالمان بی عمل از غایت حرص و امل
خویشتن را سخرهٔ اصحاب لشکر کرده اند
خرقه پوشان مزور سیرت سالوس و زرق
خویشتن را سخره قیماز و قیصر کرده اند
گاه خلوت صوفیان وقت باموی چو شیر
ورد خود ذکر برنج و شیر و شکر کرده اند
خون چشم بیوگانست آنکه در وقت صبوح
مهتران دولت اندر جام و ساغر کرده اند

د سنايي دغه قصيده د خپل عصر هينداره ده، او دا د شاعر هنر او د مروج کلام اثر دئ چي مور د اخلاقي او انتقادي شاعرئ په ښېګڼو روديږو، او تر ده وروسته ډېرو شاعرانو پخپلو ژبو کي د ده اغېزه منلې او د عصر د اجتماعي او واقعي مناظرو عکاسي يې کړېده. سنايي په پای کي وايي :

ای مسلمانان دگرگشته است حال روزگار
زانکه اهل روزگار احوال دیگر کـــــرده اند
ای ســـــنایی پندکم ده کاندرین آخـر زمان
در زمـــین مشتی خـــر وگا سر و بر کرده اند

سکندر هم خپله قصيده داسي ختموي، چي د سنايي له کلامه سره بې شباهته نه ده :

چي په دا مــــــکر فســـاد زمـانه وينم
لا عجب که سلامت يوسم ايمان اوس
ننداره د نيك و بدو کړه ســـکـــــندره
چي څه چاري کا عالم په دا آوان اوس
و هر بيت وته يې ګوښي ګوښي ګـوره
آيينه ده د سکندر ګوره جـــــهان اوس

اشرف خان هجري د سکندر ورور، پخپله يوه انتقاديه قصيده کي د ده شعر داسي ستايي :

د سکندر شــعر له څه سره مخئ کـــــړم
طبـــــــيعت يې ډېر تر درو مــــــنور دئ
د اشعارو ملك يې همه په ژبه خپل کړ
په سرير د نظم شــــــاه بل ســـــکندر دئ

(د هجري خطي دېوان، ٤٤ مخ)
لنډه يې دا چي سکندر خان د خوشحال خان د زامنو شاعرانو په لومړي صف کي درېږي او په تېره يې بيا غزل خورا خوږه او د سهلو وړ او خوندوره ده.

ګوهر خان ختټك :

د خوشحال خان د درنې او د ستاينې وړ کورنۍ چي پښتو ادب ته کوم خدمتونه کړي دي، د دوی په سبب د خټکو کام د احترام وړ دئ.
ما د دې کورنۍ پر قصيده سرايي باندي څېړنه اوکتنه تر دې ځايه رارسولې وه، چي متأسفانه د دماغي او قلمي کارونو د ډېرښت په سبب داسي ناروغي راته پېښه سوه، چي بايد د طبيعت په سپارښت قلم کښېږدم، کتاب او کاغذ هم پرېږدم. ځکه نو پر سکندر خان باندي هم لنډ لنډ وږغېدم او د دې له پاره چي د خوشحال خان د زامنو څخه يو بل قصيده ويونکی ناپېژندلی نه وي پاته سوی، ناچاره يم چي دا بحث پوره کم او يو څو ټکي پر ګوهر خان باندي هم وکاږم.
راسئ چي لومړی خو ګوهر خان لږ څه وپېژنو :
دی د خوشحال خان له زامنو څخه دئ، چي د خپل پلار سره له کوچنيوالي څخه تر ځوانۍ پوري په اکثرو سفرونو او جنګي واقعو کي ملګری و، (تاريخ مرصع، ٣٢٢ – ٣٩٦)، او کله چي خوشحال خان په (١١٠٠ هـ ق) کال وفات سو، ده په دغه مثنوي کي د وفات تاريخ ووايه :

خان خانان و قدوهٔ افغان		آن حکيمی سر خردمندان
چون به هفتاد و هشت سال شده		چو الف بود، همچو دال شده
روز آدينه بود چون زجهان		رفت و مانديم ما به آه و فغان
غرهٔ ماه مهر بود آن حوت		که به لب می نهاد مهر سکوت
بيست و هشتم ربيع آخر بود		که امين جان پاك او بر بود
چون زتاريخ فوت خان خبرم		شده "زما رفت زين جهان پدرم"

(تاريخ مرصع، ٤٨٢ مخ)
تر خوشحال خان وروسته چي په قبيلوي رقابتونو کي افضل خان د اشرف خان زوی او د ګوهر خان وراره بريالی او د خټکو خان سو، نو ګوهر خان هم د خپل وراره سره ملګری و، خو د سياست چاري يې هغه ته پرې ايښې وې. وخت يې په علمي او ادبي چارو تېراوه، د ده دېوان ما نه دئ ليدلی، خو يو غونډ او ضخيم منثور کتاب يې د قلب السير په نامه (٤٠٠) پاڼې ما د پېښور په موزيم کي کتلی دئ، چي په دېرش بابه کي يې د حضرت محمد) سير او انساب او احوال او د خلفای راشدينو تاريخ د ډېرو عربي او فارسي معتبرو کتابو په حواله ترجمه کړی دئ، او د پښتو نثر په غورو آثارو کي راتلای سي.
ګوهر په دې کتاب کي ځای پر ځای خپل اشعار لکه غزل، قطعات، رباعيات او تغزلات او قصايد راوړي او د کتاب نثر په ښکلی کوي.
دا کتاب يې په (١١٢٠ هـ) کال د خپل وراره افضل خان په نامه کښلی او د دغه اديب او مؤرخ او مقتدر خان ادب پالنه او د پښتو کتابونو را ژوندي کړنه يې ستايلې ده.
دی وايي :
"اګر چه پښتو ژبه په علت د دورنشينۍ هونبره لذت نلري چه عربي او فارسي سره نسبت شي، ليکن از راه ضرور پښتنو ته هم په پښتو ويل بهتر دي، او سنت الهي هم پدا جاري دئ. هر کتاب چي به نازلېده، هم د هغه قوم په ژبه به نازل شه، دا پدا چي د هر چا پخپله ژبه فهم کيږي :

دوه یاران چي راز د زړه تر بله نمایي
بایده دئ چي پخــــــــــپله ژبه وایي
د فارسیانو کن مکن ویل څه سود کا
پښــتنو ته کړه مــکړه ویل ښه ښــــایي

دکتاب د مضمونونو په ترڅ کي ځیني مفیدي اخلاقي او اجتماعي ټوټې داسي ځایوي :

مال چي دي وخوړ، هم هغه ستا دئ
چي له تا پاتو شي نور د نور چـا دئ
که دي څه وښنده د خدای په لـوري
مال دي هم دا دئ مال دي هم دا دئ

دګوهر خان د فکر جولانګاه هم هغه دیني او مذهبي چاپېر دئ او دغه کتاب یې هم په دیني احساس او روحاني داعیه د دیني لویو لارښوونکو پر احوال کښلی دئ. نو ځکه د ده قصیده هم دغسي رنګ لري او په دیني پیرایو سمبالیږي.
د قلب السیر په سریزه کي د حمد و ثنا یوه ډېره اوږده قصیده لري چي د حضرت محمد) پر نعت او دعا ختمیږي، او داسي ښکاري چي سړی په مسجدکي د یوه ژبور اخوند خطبه اوري، دا قصیده داسي شروع کیږي دلته نو په صنعت التفات لوی څښتن ته خبره اړوي :

نه د خیال د عقل کار شته ستا و ذات ته
انبیا دي سرګــــــشته په دا اســــرار شي

وروسته بیرته له مخاطبه، غایب ته ملتفت کیږي :

څه عجب خرګاه یې روغ کړ بې ستونه
پکښې نورکارونې ... چي یې رفتار شي (؟)
څه عجبه فرش ترو لاندي غوړولی
بیا پر جوړ، جبال، اشجار، دریا ثمار شي
ډېر تأثیر یې په آفتاب مهتاب کي ایښی
هم له نوره یې روشن لیل و نهار شي

دا دئ له دغي قصیدې څخه د نعت څو بیته :

محمد یې کړ پیدا له خپله نوره
عرش و فرش یې کل روشن پدا انوار شي
دی سلطان دئ اولوالعزم د انبیاوو
د آدم او د حوا پرې افتخار شي

قصیده خورا اوږده ده، دلته نوره نه ځایېږي. مقطع یې په شاعرانه ویاړ ختمیږي، مګر ښاغلي لوستونکي په ذوقي توګه دا ټاکلای سي چي ګوهر خان به په دغه افتخارکي څوني برخه لري؟

ښه یې وپېیل ګــــــــوهر په تار د نظم
آفرین دي پدا هسي شان اشعار شي

(د قلب السير له خطي نسخې څخه)
تر هغه ځايه چي دګوهر خان نظمونه او نثرونه ليدل سوي او پيدا سوي دي، موږ ده ته د خوشحال خان په شاعرانو او ليکوالو زامنو کي دريمه برخه ورکولای سوای، ځکه چي د ده په تخليقاتو کي هنري ښکلا او شاعرانه لطافت لږ ښکاري، او په فني لحاظ يې ناظم بللای سو، نه شاعر.
دګوهر خان د وفات نېټه نه ده معلومه، خو د قلب السير له سريزي او د ده له ويناوو څخه ښکاري چي په (۱۱۲۰ هـ ق) کال سپين ږيری او د کورنۍ مشر و. خپل وراره افضل خان ته دکشر په خطابونو سره دعاوي کوي، او د ده توفيق د قوم او ژبې په خدمت کي غواړي.

کاظم خان شيدا :
کاظم خان شيدا د خټکو د کورنۍ د ادبي ګلستان وروستی ګل او د هغه آسمان آخرنی ځلاند ستوری دئ، دی د خوشحال خان کړوسی او په څلور پښته د خپلي کورنۍ د ادبي رواياتو حامل و.
کاظم خان په داسي محيط کي پيدا او لوی سوی و، چي نيکه او پلار او ټول تربرونه يې شاعران او ليکوال او مؤلفان وو او له دغسي ادبي چاپېره حتماً په ټولو ادبي رواياتو او فني عنعناتو خبر سړی راوزي.
اما دکاظم خان په شاعري کي چي غزل يې لويه برخه ده يو راز لفظي او معنوي بدعت ښکاري، ځکه چي ده د فارسي ادبي تعبيرو او د عربي غريبو الفاظو راوړلو کي داسي افراط کړی دئ چي يقيناً يې د ده شعر د پښتو له ادبي معمول سبکه ليري کړی دئ.
دکاظم خان د دې فکري او لفظي تحول د تحليل له پاره موږ مجبوره يو چي د ده د ژوندانه محيط او د عصر ادبي جريان وڅېړو او ويې ګورو.
د شيدا د ژوندانه دوره د هند د مغولو د آخرينو سوګليو وخت دئ، د ده مخې ته د فارسي د سبک هند د مقتدرو استادانو لکه کليم او عرفي او فيضي او نظري ښکلي تخليقات پراته وه، مګر هم په دغه عصرکي د سبک هند افراطي شاعرانو لکه بيدل او ناصر علي د شعر پر ادبي جريان دروند تسلط درلود، چي دغو استادانو په فارسي ژبه کي د تعبير او ادا او موشګافۍ او نزاکت آفرينۍ او شاعرانه تلازماتو او استعارو يو نوی ور پرانيتی و. حتی چي ځينو پخو د فارسي ادب استادانو دغه جريان کورټ بدعت ګاڼه او سخت يې غانده.
محمدعلي حزين چي له فارسه هند ته راغلی د ادب منلی استاد و، د دغه جريان داسي مخالف و چي ده به ويل :
"که زه بيرته وطن ته ولاړ سم نو د خپلو ملګرو او دوستانو د خندا او ملنډو له پاره د ناصر علي تر کلام بل بهترين شی نه سم وړلای".
مګر ميرزا عبدالقادر بيدل چي يقيناً د خپل عصر لوی پوهاند او صوفي او پوخ شاعر و دغه سبک يې داسي مقبول او د منلو او سهلو وړ کړ، چي وروسته دغه استاد ډېر پيروان او عقيدت مندان وموندل او يو خاص د ادب مکتب يې وپرانيت چي حقاً بايد د ده په نامه د بيدل مکتب وبلل سي.
په پښتو ادب کي همدغه هندي سبک اغېزې وکړې او لومړی پلا حميد ماشوخېل مهمند د دغه سبک ادبي موشګافي او تلازمات د نظيري او عرفي په پيروي خو په معتدل ډول پښتو ادب ته راوستل.
مګر د حميد استادي دغه ده چي د پښتو د تعبير قوت او رنګ او جوله يې پکښې خوندي کړه، او په دې کار کي يې له بې ځايه افراطه ځان وژغوره.
اما شيدا خو د خپلي کورنۍ په فيوډالي کړاو کي د سياست ښکار سو او د عمر اکثره برخه يې په کشمير او هند او رامپور کي له وطنه ليري تېره کړه او د سبک هند سره مستقيماً مخامخ سو او د هند د ادبي جريانه څخه يې درنې او سِده اغېزې قبولي

کړي[۱۷].
نوکه د ده په شعرکي موږ یو ډول بدعت او افراط کاري او د سبك هند د آخرني عروج نخښي وينو، دی به ډېر نه ګرموو، ځکه چي محيط خو حتماً د شاعر په فکر او سبك کي اثرکوي، او پخپله شيدا هم دې نکتې ته متلفت و، چي ويل به يې:

که نکات مي عجايب دي خاص به حسن دکلام وي خالي نه وي له صنعته په لوستنه يې ابتهاج کړه		عبارات مي غرايب دي د معنی دقت يې عام وي عاري نه وي له رفعته آفرين مي په مزاج کړه

رشيتا دا ده چي شيدا د فنان ذوق او مضمون آفريني قريحې خاوند او ده په پښتوکي هغه کارکړی دئ چي بل چا نه وکړی. نو لکه په فارسي کي چي د حضرت بيدل تخليقي ادب خاص مقام لري او حتی مخالفين يې هم د فکري يوې خاصي ذخيرې په ډول مني او دغه ګران بها پانګه نه سي هېرولای، دغسي هم د شيدا شعر او په خاص کړه بيا غزل يې د پښتو يوه خاصه او خوندوره پانګه ګڼل کېدای سي.
د شيدا پر شاعرۍ باندي څېړنه او ږغېدنه ډېر وخت غواړي، خو دلته زما د دې څېړني سره يوازي د ده قصيده اړه لري.
ښاغلي بېنوا څوکاله مخکي د ده دېوان ترتيب او چاپ کی، چي فقط د شيدا دوې قصيدې لري او يوه يې نزدې دوه سوه بيته ده.
د دې قصيدې تشبيب د منظرنګارۍ او د شاعر د نکته آفرينۍ يو اورډ سجل دئ چي داسي پيل کيږي :

بيا تحول شو د حمل ګوره آثار څه بيان وکړم دګلو له افراطه يا چه چه د عندليب په ښاخ دګلو يا خوبي په هر طرف د خرميه يا په سر د هر زلمي زېبا ګلونه يا له خياله آشفته د دستار ولونه يا لباس د دلبرانو قسم قسم يا يې دور د خلخال او د څړيه يا نغمه د مغني په څو څو رنګه يا شوخي د رقاصانو په اداکي يا هر دم باده نوشي د ساقيانو		شګفته په هر طرف تازه بهار يا انواع کړم دګلونو درته شمار يا جلوه د روان آب به سبزه زار سرسبزي د باغ و راغ هم دکوهسار يا په غاړه د خوبانو رعنا هار بې شماله توري زلفي تار په تار يا يې ټيك په تور اوربل باندي آشکار په خرام کي يې ادا د ژرنګهار ترانه يې د شيدا رنګين اشعار يا ګرمي د حريفانو په خپل کار منعدم وينمه هوش د باده خوار

دا قصيده د شيدا فکري مجرا ښه راښيي چي د هندي ژوند نخښي پکښې تصوير سوي او داسي ښکاري چي شاعر د هندي بزم په رنګ پوره رنګېدلی و او هر څه چي ويني او هر څه چي وايي، ته وا ږغ يې د يوه هندي موشګاف ويونکي ږغ دئ. وګورئ په دې بيتوکي شرري تخم او د بنفشې ږمنځ، او د غنچې پرده، او د برقي شعلې ګرم بازاري او دګلو د اور لمبې ټوله

[۱۷] د پښتو ادب تاريخ، د څلرم ټولګي له پاره، پر همدغه ځای پای ته رسيږي، وروستني ټول مطالب مي (د پښتو ادب په تاريخ کي قصيده) نومي کتاب څخه رانقل کړي دي. (م. روهيال)

هغه تراکیب او تعابیر دي چي فقط هم د هندي سبك د آخرني عروج په وخت کي د بیدل او ناصر علي له خولې اورېدل کیږي. خو د نورو په غوږو کي داسي ږغونه حقیقتاً غرابت او وحشت لري، او د محمدعلي حزین په تعبیر فقط د خندا او منلډو وړ دي، شیدا په دغه قصیده کي وایي :

د غنچې له پردې مخ د ګل ښکاره شي		د عروس غوندي په ډېر زیب و سینګار
چي په سر لکه شعله یې حواله شي		پس شرر د ګلو تخم کړ ګل کار
توري زلفي یې پرېشاني په سبا شوې		شانه هیڅ د بنفشي نه ده په کار
پرېشاني د ګل خرمن کړ ګل فروشو		که د برق په شعله ګرم دئ بازار؟
په لمبه یې لکه دود د بهار ابر		افروخته په با غ و را غ د ګلو نار

د هندي نڅا یو منظر داسي تصویر کوي، چي د دې فن کمال دئ، خو رنګ یې داسي هندی سوی دئ چي له پښتني ذوقه او د پښتو له تعبیره ډېر لیري ښکاري:

څرخ وهل د دل آرام دي راته وایه		که فلك دئ نن زما په کام د وار
په رنګین قالین رفتار کوي د رقص		که صبا دئ په ګلشن کاندي ګذار
حنایي قدم چي اوس په قالین کیږدي		د کاشان اهل صنعت شه څني زار
په صفا یې د لقا قالین مرآت شي		د توتي نقش ګفتار کاندي چغار
په صدا یې د هر زنګ او د کنګرو هم		هر نفس د شاهد باز خاطر افکار
د مهتاب په چپ و راست په پېش و پس هم		لکه خاص شي کواکب په انتشار
د سیم تن په هر طرف افراط د نقد		چي حاصل یې وي د فن کامل عیار

شیدا د دغو موشګافیو او صناعیو وروسته ځینو اخلاقي مطالبو ته ګرېز کوي، او خپلي قصیدې ته د پند او موعظت رنګ ورکوي. مګر دلته هم منفي او فراري فلسفې ته هڅه کوي، چي دا هم د هند د روحاني محیط او د ده د ژوند د اوږدو محرومیتونو نتیجه ده، وایي :

د دنیا اوج لړلی په ډېر غم دئ		لکه کښېنوي عاصي په سر د دار
اعتماد یې هیڅ په داد و ستد نشته		کجبازي یې ده په مثل د قمار
انقلاب د زمانې تنده سېلۍ ده		چي په هند یې وه راغلي دند و کار
طاوسي تخت یې په شان د بنې واخیست		بیا یې تېر کړ تر کابل و قندهار
خپله خونه لکه مرغ د پیر کاه کړه		چي محتاج نه شي په عمر د معمار

د شیدا دا فکري فراري اړخ خو اوس زموږ له پاره اخلاقي سرمشق نه سي ګرځېدلای، مګر د ده ادبي زیار او رنګارنګ مضمون آفریني او نوي تعابیر خو زما په خیال پښتو ادب ته د یوې پانګې په ډول ډېر غنیمت دي، او که ده څه بدعت کړی وي، نو هغه به هم د بداعت حصه په شمېر راتلای سي او دی به د ادبي شریعت په حکم په دې خپل کړاو کي مأخوذ نه وي.

ځکه په ژبه کي باید تل د توسیع او ارتوالي وسایل موجود سي او د هر راز تخیل د تصویر له پاره الفاظ او تعابیر ولري. نو د مرحوم شیدا سخنګویي چي د پښتو په بحارکي د سوسن ژبه سرمه سایه کوله پر خپل ځای د قدر وړ ده، او موږ د شیدا زیار او مښود د پښتو ادب په تاریخ کي کورټ نه سو هېرولای.

د سوسن ژبه حیرت کړه ســـرمه ســـایه
چي شیدا په دا بحارکي سخنګوی شو

شیدا پیاوړی آرټیسټ و، خو افسوس چي د ده د آرټ ذوق له خپله محیطه لیري د هند په مځکه کي پرورښت وکی او هندي اداکارو په دې ساده پښتون نوري چاري وکړې، دی پخپله وایي :

په هندي ادا یې وکړې په ما چـــاري
زه شیدا په زړه ساده د روه افغان یم

د نورو شاعرانو قصاید

د خواجه محمد بنګښ قصیدې :

د یوولسمي هجري پېړۍ دغه نازکخیاله شاعر موږ هغه وخت و پېژاند، چي د ده (۲٤) غزلي او شپږ قصیدې راورتي پخپل کتاب ګلشن روه کي په (۱۸٦۰ م) کال د انګلستان په هرتفورډ کي چاپ کړې، او بیا فادر هیوز په کلید افغاني کي هم ځای ورکی، (د لاهور طبع ۱۸۹۳ م).

کله چي په (۱۳۱۹ ش) کال ما د پښتانه شعراء لومړی ټوک سره راټولاوه، نو مي د بنګښ پر احوال او شاعرۍ باندي فقط د ګلشن روه او کلید افغاني په حواله لږ څه ولیکل، خو وروسته د ده د دېوان یوه خطي نسخه د مردان د پښتنو یوه پوه ښاغلي حبیب الرحمن ما ته راولېږله، چي تر اوسه راسره پرته ده، څو چي په (۱۹۸۵ م) کال د پېښور پښتو اکاډیمۍ د پرېشان ختک د مقدمې سره چاپ کړه.

خواجه محمد د خوشحال خان د زمانې سړی دئ، چي هم د شاه جهان او بیا د اورنګزېب معاصر ګانه سي، پخپله وایي :

هسي خــوښ د تخـــت د پاسه خــرم نه دئ
چي عاشق د ستا په درکي خوښ خرم دئ
(د دېوان **۹۳** مخ)

خرم خو د شاه جهان نوم دئ، چي په (۱۰٦۸هـ ق) کال خپل زوی له تخته راوغورځاوه. په بل بیت کي خپل معاصرت د اورنګزېبه سره هم داسي ښیي :

د اورنګ په پاچهي کي مي نیاو نه شي
زه خواجه محــمد به ووزم و بل لـــــور ته

نو موږ د ده د ژوندانه حدود له (۱۰۳۰ هـ ق څخه تر ۱۱۰۰ هـ ق) پوري ټاکلای سوای.

دغه مطلب په لاندي دلیل هم ټینګېږي چي بنګښ په چشتي صابري طریقه کي د میا عبدالرحیم مرید و او د دې سړي پلار میا علي د شېرپاو اوسېدونکی بیا د اکبر پورې د اخوند پنجو مرید و، پخپله وایي :

چي ســــاکن د چشـــــتیانو په سریر دئ
شیخ حضرت عبدالرحیم زموږه پیر دئ

د اخوند پنجو بابا د مرګ کال (۱۰۷۳ هـ ق) دئ (خزینة الاصفیا، ۱/۷۹ مخ). نو بنګښ په درو وسیلو د اخوند پنجو د طریقت په سلسله کي داخل بلل کیږي.
د خواجه محمد بنګښ غزلي خو په لفظ او معنی کي د هنر ښکلا لري، هم یې قالبونه ښه دي هم یې محتوی ښکلې ښکاري، د تصوف په رنګ کي عاشقانه غزلي لري چي کله کله په اخلاقي او عرفاني ګڼو هم پسوللي سوي دي، لکه د زړونو ماتول (نه آزارول) چي شاعرانو راز راز مضمون آفرینی پکښې کړي دي، خواجه محمد یې په دې بیت کي څنګه په یوه حسي تشبیه سره تلقین کوي :

زړونه مه ماتوه لعل د بدخشان دي
بیا مشکل دي رغول د شکسته وو

په دې بیت کي د جناس او استعارې او تضاد اقسام څنګه سره یو ځای سویدي :

ګوتې توري کړې په ما یې کړې راپوري
زه حیران یم ستا د سپـــینو ګـــوتو تور ته

د ښاغلي پوهاند رشاد په حساب د ده خطي دېوان (۱۸۱۳) بیتونه اوګرده (۱٤۲) غزلي او (۳۱) قصیدې لري، (وږمه مجله، ۲ ګڼه ۱۳٤۸ ش)، او دغه نسخه چي په (۱۳۲۰ هـ ق) د حمیدالله په بد خط کښلې سوېده، ډېر نواقص او ادبي عیوب هم لري، چي سړی ورته اریانیږي. ځکه چي د خواجه محمد ځیني غزلي خو د ده بشپړه ادبي استادي او پر لفظي او معنوي ښیګڼو باندي احاطه څرګندوي چي په عروضي اصطلاح یې خرم بولي.
او د ځینو بیتونو ضروري هجاوي یې کمي دي، یعني پزیږې کړي بیتونه لري. داسي ګمان کیږي چي دغه به د کاتبانو ګناه وي، چي د ده د ځینو بیتونو پزي یې ور پرې کړي دي.
د ده له یوې اوږدې قصیدې څخه د اځو بیتونو ولولئ چي د شاعر د هنري کمال ځلا ځني ښه ښکاري :

زړه راځخه وړی دئ جمال د چشتیانو
سرې سترګي، سرې شونډې مجذوب حال د چشتیانو
واړه شهبازان د لا مکان سیرونه کاندي
هسي رنګه تېز دئ پر و بال د چشتیانو
پټ په زړه کي تل لکه لاله وینه د زړه خورم
نشته دئ په ژبه قیل و قال د چشتیانو
دا څه سپوږمۍ نه ده چي ځلیږي په آسمان کي
تللی په آسمان کي د آس نال د چشتیانو
زړه به د دردمنو لکه ګل پرې وغوړیږي
کله به راوالوزي شمال د چشتیانو
هیڅ ورته څرګند شوه د دنیا واړه شالونه
هر چي یې اغوستي شړی، شال د چشتیانو
سر و مال به ورکړم کي یوه ذره ترې راکړه
ډك جامونه ګرزي مالامال د چشتیانو
واړه ښایسته په مثال ستوري د آسمان دي
ما پکښې موندلی دئ هلال د چشتیانو

(ص ۸۲ خطي دېوان)

قصیده اوږده ده، او سړی د شاعر د استعداد نښانې پکښې لیدای سي، خو ټوله د یوه مخلص ارادتمند له زړه راوتلي کلمات

دي، چې د نورو په درد نه خوري.
خواجه محمد د تلقين او وعظ و پند قصيدې هم لري چې د کلام قوت او رواني يې ځني ښکاري، دا د سنايي غوندي زهديات دي، چې د شرقي ادب يوه لويه برخه ګرځېدلې ده، لکه دا قصيده :

د دنيا عمر دې تېر که بېهوده		که شپېته و، که اتيا و که زياده
بختورو له دنيا فايده يووړه		تا بې زيانه هيڅ ونه کړله فايده
د مجلس ياران همه درڅخه لاړه		نظر نه کړې په رښو ستړګو اوده
په سړي باندي چې غم پرېوزي خوب نکه		ته چارپا يې که سړی آدم زاده؟
پلار، نيکونه دي همه په مرګ تمام شوه		خلاص به نه شې يکتنها علاحده
زنده سر به په دنيا کي پاتي نه شې		چا اخيستې ده غافله ستا هوده
په پيرئ دي ږيره سپينه شوه ملا ټيټه		لا ترکومه به پايېږې جك زده
ستا شپېته کلونه تېر شوه زوړ بوډا شوې		ته لا ځان ګڼې تر اوسه چهارده
که عاقل يې دنيا پرېږده قلندر شه		فقيران په دواړه کونه آزاده
د ګمان پرده دي ليري کړه له مخه		رضا کيږي د صاحب په اراده
د مغان د دروازې د در خادم شه		چې د عشق له جامه درکاندي باده

دا زاهدانه قصيده په مناجات داسي ختميږي :

هدايت وکړه و ما ته يوه خدايه		چې و تا ته ځم په سم لار رسېده
ما بد وکړه زه بنده يم بې ادبه		ته بخشش کوه پخپله قاعده
ګناه کار خواجه آزاد کړه غني خدايه		غنيان تل آزادوي زاړه برده

(ص ۹۲ خطي دېوان)
په دې قصيده کي د عشق او ميني د مرموزي دنيا ځيني اسرار او دردونه يا خوندونه او شواخونونه ځرګندوي، او داسي ښکاري چې دی پخپله په عيني ډول له دغوارداتو سره آشنا و :

عاشقان نظر په مخ د قمر نه که	ښېله یاره و بل مخ ته نظر نه که
شپه و ورځ د ده په فکر مستغرق وي	غیر فکر (یې) په زړه کې ګذر نه که
نور عالم چې سپوږمۍ ویني اختر که	عاشق بې د یار له میني اختر نه که
هغه لاف د عاشقۍ کا په دروغو	چې بلبل غوندي فریاد په سحر نه که
د هجران اغزی مې ښخ دئ په پهلو کې	عاشقان بېغمه خوب په بستر نه که
پروانه له بلې شمعې نه جاروزي	څو آخر پرې دړې دړې بشر نه که
که یار سر ورځخه غواړې ترې (یې) ځار که	هیڅ د سر په پرېکولو خطر نه که
عاشقې د تن پرورو خلکو نه ده	خر، ټټو به خدای د آس برابر نه که
په خوله تشې لافې کا د عاشقۍ	معشوقه چې ورته وایي اثر نه که
که هر څو ورباندې کا ناځارې چارې	عاشقان د یار له جوره حذر نه که
مستغني د قناعت په خزانو شي	جستجوی د دنیا دارو په در نه که
هم سفر هم یې مقام دئ پخپل کور کې	و بل لوري ته هیچرې سفر نه که
که په هر وېښته یې وي هزار هنره	بې له عشقه عارفان بل هنر نه که
د عشق تاج به د هغه پر سر حرام وي	چې د یار له پاره خاورې په سر نه که
په دا لارې ډېر خطر دئ لاړ به نه شي	څو چې توره د اخلاص په کمر نه که
له دې غمه به هرګز بېغمه نه شي	څو ګردن د غلیم غوڅ په خنجر نه که
د عاشق نامه به کله وي پر روغه	څو په سرو لنبو کې ځان سمندر نه که
بحروبر یې دواړه بیا مونده په کور کې	عاشقان سفر د بحرو د بر نه که
د تهمت له ناپاکیو به خلاص نه شي	څو پناه ورته د صبر سپر نه که
که تندی په دواړه لاس وهي له غمه	نور به کښلي د محفوظ د دفتر نه که
په یوه نظر یې زړه راځخه یووړ	یار و ما ته نظر بار دیګر نه که
پرهرونه مې د زړه واړه زون شوه	طبیبان مې هیڅ علاج د پرهر نه که
زه په یار پسې په غلا ژاړم له خلقه	چیرې نه وي چې رقیب راخبر نه که
ما به سر له تنه غوڅ د رقیب پرېکړ	ملګرې راسره چرغ اخضر نه که
آه فریاد کوم له درده سره ژاړم	د آه غشی مې هرګز پرې اثر نه که

[۱۸][۱۹]

د خواجه محمد که سر ځي لاړ به نه شي
څــــو یوه بوســـه یار ده لـــــره ور نه که
(خطي دېوان، ۷۰ مخ)

دا وې د خواجه محمد د قصیدو یو څو نمونې چې دلته راغوره کړه سوې.

ښاغلي لوستونکې که دغه د عشق او زهد بیانوونکې قصیدې ولولې، او بیا یې د ده د غزلو سره پرتله کې نو به دا له ورایه ورښکاره سي چې غزلیات یې ډېر ښکلي او مستانه او لطیف دي، خو په قصیدو کې یې د زاهدانه تقشف ډېرې اغېزې لیدلې

[18] مراد د نقشبندي صوفیانو سفر در وطن دئ. چې صوفي پخپل نفس کې یون کوي، او خپل باطن تصفیه کوي او ځان پېژني.

[19] زوی : هغه د وینو سره ګډې اوبه چې په زخم کې وي. زون : هغه پرهار چې اوبه واخلي او زوی کوي.

کېږي.

موږ به خواجه محمد په دې واعظانه قصیدو او مریدانه ویناوو نه کړو، دی د خپل عصر د روحاني فضا نمایندګي کوي، او دغه کیفیت د دغه عصر په اکثرو هنرمندو شاعرانو لکه د عبدالقادر خان او ګوهرخان او نورو په ویناووکي هم سته.

لنډه یې دا ده :

که موږ د خواجه محمد د ځینو غزلو طراوت او ښکلا او مضمون آفرینۍ او بیا د ځینو قصیدو واعظانه ډول یا د مضمون اوچتوب ګرده سره راټول کو او ده ته د پښتو نورو شاعرانو په کوم پوړکي د درېدلو ځای وټاکو، نو به په متې د هجري او عبدالقادر ځای ته ورسېږي.

وګورئ ! د بنګښ دغه د وعظ او زهد مطلبونه که د غزل په قالب کي توی سي، نو داسي ګټوره، ښکلې او موثره وینا ځني جوړېږي :

چي بازار لره خالي لاسونه درومې اټکل نه کېږي چي سود به ځني راوړې
ته د وړاندي ځې دنیا دې کړه د وروستو په تورتم کي مشال ولي پسي شاوړې
عاقبت به یوه ورځ درځخه مات شي که هر څو په احتیاط لوښي متیا[20] وړې
چي دي تخم پر پټي کرلی نه وي د غلې په وخت به واخلې ځني خاورې

نصیحت و بل ته کړې خواجه محمده !
ته یې ولي د خپل زړه په غوږو ناورې؟

(خطي دېوان، ٤١ مخ)

د علي اکبر اورکزي په ګلشن افغان کي قصیدې :

د اتحاد جماهیر شوروي د ارمنستان د جمهوریت د مرکزي ښار ایروان په کتابخانه کي یو ډېر خوشخطه او ښکلی او منقوش او مذهب (طلاکاري) او مصور دېوان سته، چي په هغه کتابخانه کي یې نمبر (٥٣٨) دئ.

نه پوهېږم چي دغه قلمي ښکلې او مصوره نسخه څنګه له پښتونخوا اوکشمیره ارمنستان ته وړل سوېده؟ د دې نسخې یو میکروفلم د کابل په عامه کتابخانه کي سته.

د نسخې خط ښکلی نستعلیق دئ او ځیني مصور مخونه هم لري، د تصویر او تذهیب سبك یې کشمیری او متأخر دئ، خو د ښکلا او رنګ او تصویر او تذهیب اټکل یې په تور میکروفلم کي ښه نه کېږي او فقط دوني ښکاري، چي یوه ښکلې او ښه خوشخطه نسخه ده. علي اکبر په قام اورکزی دئ، دا پښتون قام په تیرا او دکورمې په سیموکي له قدیمه اوسي او دا هغه وادي ده، چي تر اسلام دمخه دکوشانیانو د وروستنیو شهزادګانو او دکابلشاهانو په لاس کي وه، او اکثر د هندوستان تجارتي کاروانونه او د فاتحانو لښکر به له دغو سیمو تېرېدل.

کله چي امیر تېمور لنګ په (٨٠٠ هـ) د هندوستان د نیولو له پاره له دغو سیمو څخه تېرېدی د دې ځایو مشران شیخ احمد، خواجه اوغاني او ملك محمد او لشکرشاه اوغاني او شیخ عبدل وو[21]، او مؤرخان د دې ځای د ایریاب او شنوزان درې یادوي، چي هلته یوه اوغاني قبیله اورکزۍ اوسېده.

له دې تاریخي سنده ښکاري چي اورکزي اوغانان اوه اته سوه کاله دمخه له امو په دې ځای کي اوسېدل[22].

علي اکبر اورکزی له دې ځایه د (١١٥٦ هـ ق) په حدودوکي هندوستان ته تللی او په اکثرو ښاروګرځېدلی دئ، د ده وظیفه غالباً عسکریت دئ، خو په پښتو او دري ژبو ښه شاعر او لیکوال هم و. د ده دېوان مردفي پښتو او پارسي برخي لري او یو

[20] متیا : له مات څخه صفت دئ، یعني ماتي قبلوونکی لکه بسیا، لګیا او نور.

[21] ظفرنامه، ٣٤/٢، ٣٧.

[22] روزنامهٔ غزوات هندوستان ٥٨، د پتروګراد طبع ١٩١٥ ع، په دې کتاب کي دا نوم غلط اورکزنی(؟) چاپ سوی دئ.

سني مذهبه حنفي او نقشبندي طريقې پيرو باذوقه او اديب پښتون ښکاري. د خپل دېوان مقدمه يې په دري داسي ليکلې ده :

"سپاس و ستايش بی پايان و حمد و ثنای فراوان، مر متکلمی را سزاوارست، که زبان هر حامد به چندين لغات مختلفه گويا گردانيد، و هر قومی را معنی لغات تازی و دری[23]، و افغانی دانايند ... اين فقير احقر مولای سيد علی اکبر بن قاسم خان اورکزی قوم افغان ساکن تيرا خيبر، در حداثت سن و آوان طفلی که طبيعتش مانند کف مفلسان، از نقد فن شاعری عاری بوده ... به فرمايش سلطان شوق به تسويد غزل چند، بزبان افغانی که محاوره اسلام و مانوس الاستعمال بود، چند صفحه را سياه ساخت و برقعات متفرقه مرقوم شده ... بعد از ان در عنفوان شباب در تعليم و آموختن اين فن نزد اکثری از اولوالالباب سعی و فور بکار برده ... و چون اين گلدسته مشتمل بر ازهار الفاظ رنگين و متضمن اشعار معانی شيرين است به اتقای حضرت يزدان به "گلشن افغاني" موسوم گشت ...".

د گلشن افغان لومړۍ غزله

زړه مي بل هغه دلبر په اور د غم کا		چي مي ورك په دغه اور د سترگو نم کا
هسي ما غوندي يې ډېر عالم خراب کړ		کرشمه و ناز پېشه چي يې صنم کا
د عالم په باب ژوندی له مړو بتر يم		که خوك شمار زما په عين د عالم کا
سرو مال تالا کوي پروا يې نه شي		که جهان سره برهم په يوه دم کا
لکه دی کاندي د هر عاشق په باب کي		د ازل حکم نه لوحه، نه قلم کا
په دغه ساعت يې زړه له ما نه يووړ		اوس په خپله غلا انکار راوړي قسم کا
د سپين مخ په عکس هر شي ته به گوري		د مضمون په نمايش يې جام د جم کا

هر ســـــاعت به د يار ذکــــر کا په ژبه
که "اکبر" د زړه د زخم خوك مرهم کا

اکبر د هند په ښارو گرځېدلی، او هلته هم د پښتنو سره محشور و، او له هيواده يې خپل سلامونه د وطن يارانو ته را استول. دی په يوه اوږده قصيده کي خپل ياران يادوي. چي څو بيته يې دا دي :

باده والوزه وطن ته په رفتار شه		د هر چا له حاله ښېل ښېل خبردار شه
لکهنو له ښاره کوچ وکړه بهار ته		په کتهيرو پښتانه باندي گذار شه
د سردار سرفراز خان پرسش لازم دئ		چي څښتن يې هم ياور هم مددگار شه
د حاجي اخون په قبر دعا وکړه		د يوسف په حال دانا او خبردار شه

٢٤

وروسته د پېښور د سيمي ځيني ياران يادوي او د ميا عمر څمکني دوه زامن داسي ستايي :

کشر ميان ته په دوه لاسه تعـــــظيم وکه
محمدي صاحب ته هم په تعظيم پار شه
د اکـــــــبر سلام په هر چـــا باندي وايه
په دعا مي يادوئ چي برخـــودردار شه

[23] د دري د نامه استعمال دلته د پارسي پر ځای د غور وړ دئ.

[24] کوچ بهار د هند يوه سيمه ده، او دلته د کوچ په معنی کي يو راز ابهام موجود دئ.

اکبر چي د تیرا د غرو او ښو خوشنوا بلبل و، په هندوستان کي له ژوندونه په عذاب سوی او خپل وطن يې داسي یاداوه :

نور توبه مي له پنـــــجابه هم له هـــــــنده

په نصیب زما که خپل ملك و وطن شي

له دې لاندي بیته ښکاري چي په کابل کي هم څو عمر اوسېدلی دئ :

چي خاطر مي دي بندي په تور اوربل کي

ځــــکه نه مي شي اســـــتوګه په کابل کي

اورکزی د پښتنو شاعرانو له کلامه سره آشنا دئ، ډېر شاعران یادوي او خوشحال خټك داسي ستایي :

نور د شعر مزه مه غـــــــواړه له چـــــا نه

پوهنده د هر کلام ښه ســــــــخندان ولاړ

د خوشحال خټك ارمان به اکبر یوسي

چي د میني د اخلاص کان له جهان ولاړ

د اکبر په دري او پښتو اشعارو کي د ده د عمر ډېر وقایع ذکر سوي دي، دی په پښتو ژبه کي د متوسطي درجې شاعر ګڼل کیږي، اوکله نامانوس الفاظ هم راوړي. اکبر په خپل دېوان کي شاه عبدالرحیم نقشبندي خپل روحاني پیر ستایي او بل خپل استاد شاه معظم[۲۵]، ښيي چي د هغه یوه موعظت نامه په دري نثر هم لیکي. په دې ډول اکبر اورکزی زموږ د ادبیاتو د تاریخ د دوو ژبو شاعر او لیکوال او باذوقه سړی دئ، چي د ده دغه مستانه بیت د ده د ذوق ښه نمایندګي کوي :

هر ساقي چي د طرب پیاله کـــه پورته

میخواران به واړه ودانګي دې لور ته

او دا غزل د خواجه محمد بنګښ د هغي غزلي جواب دئ، چي یو ښکلی بیت يې دا دئ :

ګوتي توري کړه په ما يې کړه راپوري

زه حیران یم ستا د سپینو ګوتو تور ته

د اورکزي دېوان قصیدې، غزلي، مثنویات، ترجیع بندونه او رباعیات لري. د شعر قالب او محتوی يې دواړه کومه خاصه ښېګڼه نه لري، په دوهمه درجه ناظمانو کي درېدلای سي. کله کله عشقي، اخلاقي، حماسي او صوفیانه مضامین د ده نظمونو ته تنوع وربخښي، خو قصیدې يې اکثره د واقعه نګارۍ ډول لري، او دا هغه یو راز بیان دئ چي خوشحال خان او د ده زامن هم کله کله د ژوندانه د واقعاتو په څرګندونه کي کار څني اخلي، بې له دې چي خپل نظم د شعر په ښېګڼو او هنري ګڼو ښکلی کي، مثلاً په یوه قصیده کي د خپلي زیږېدني وخت داسي ښيي، چي فقط یو نظم دئ نه شعر :

زه چي راغلم په دنیا کي

له عــــــدمه په اظـــــــــهر

پادشاهي د نادرشاه وه

په عـــــالم کي لـــــکه لمر

په دې ډول د ده د تولد نېټه د (۱۱۵۰ هـ ق) حدود ټاکل کېدای سي، چي د تېمورشاه تر زمانې پوري (۱۱۹۰ هـ ق) هم ژوندی و.

---

[۲۵] پیر معظم شاه د پیر محمد فاضل زوی د پېښور د پیر سباك اوسېدونکی و، چي په هند کي د حافظ رحمت خان بړېڅ په خدمت کي داخل و، او د ده په خواهښت يې د خواجو ملیزي د پښتو تواریخ افغاغنه د تواریخ حافظ رحمت خاني په نامه په (۱۱۸۱ هـ) کي لنډ کړ. تاریخ افاغنه په (۱۰۳٦ هـ ق) په پښتو لیکل سوی و، دا کتاب د خښي او غوري او یوسفزي قبایلو تاریخ دئ، چي اووه مقامه لري، د پیر روښان او د ده د مریدانو حال هم لري، تاریخ حافظ رحمت خاني په (۱۹۷۱ ع) کال او خلاصة الانساب د حافظ رحمت خان تألیف په (۱۹۷۳ ع) کال د پېښور اکاډمۍ چاپ کړي دي.

سن زر سل نوي وايه شه

چي له کوره شـــــوم روان

په دغه قصيده کي بې له کومه تشبيبه رډبډ پخپل حال داسي شروع کوي :

نن به وايم يو يو حال درته د ځان		ته يې واوره په نامه د پاك سبحان
نوم د خدای او د رسول مي درته واخيست		غوړ پرې کښيږده که بنده يې د رحمان
دا خبره وه مشهوره په عالم کي		هر څه وکړې بيا ربېې هغه شان

دلته وزن هم سپکيږي، او ناظم يې په بل ډول په هغه قافيه پسې ځي :

د نېکۍ عوض نېکي ده		بدي وي د بدخواهان
د ښه خدای څه ښه قدرت دئ		چي له چا نه شي بيان
ښه کارونه په قدرت کا		دی پرې ښه رسي يکسان
ځای د ګفت و شنود نشته		په رضا د پاك يزدان
که له خاورو ګل پيدا کا		يا له ګل پيدا خاران
مدعا غرض خپل وايم		غوړ پرې ونيسئ دوستان
د ښه خدای له شفقته		هم له فضله د ديان؟
په کشمير کي وم څوکاله		و حاکم نورالدين خان
په قسمت مي نصيب (و) شو		ښه ديدن د بزرګان
په زيارت د پير مرشد شي		خدای عطا کړ دين ايمان

داسي ښکاري چي علي اکبر د اورکزو مشر و، او په لښکري لاموکي به يې د عسکري يا ملکي حکمران په څېر برخه لرله :

له وطنه را روان شوم		د لښکرو په سامان
لك مي کړ د خدای په فضل		په کامراج کي خپل نښان
د سلطان اساني وشو		په دښنه شولم ډېرګران

د تېمورشاه له درباره حاجي کريمداد خان (د کشمير خان د احمدشاه بابا د دربار د عرض بېګي لمسی د کهندل خان زوی) د کشمير حکمران مقرر سو او علي اکبر ورسره ملګری و، خو چي کريمداد خان ولاړ، نو دی هم خپل وطن تيراه ته راغی :

بل د وروستو مي بړغ راغی شو سردار کشمیر یې واخیست امیر بیا شو په ځای پاتو زما هم دا ملك تر فهم ځني ولاړمه وطن ته		چي حاجي کریم داد خان شوم امیر ته لوی آسمان بیارته لاړ کریم داد خان نهایت شو ډېر ویران په فراق، غوغا، ګریان

علي اکبر دوه کاله په کور کي و، څو بیا تېمورشاه وغوښت،
او د اورکزو د لښکرو سره یې په (۱۱۹۰ هـ ق) کال د کشمیر خوا ته واستاوه :

آخر بیا پس له مدته په طلب یې کړ ځان سترې زما هم پرې خدای وار جوړ کړ د لښکر سامان مي ساز کړ		سلطان شو راپسي پښېمان هم سرې یې خپل ستومان دا مي غوښته له سبحان ښایسته، ښکلي سپایان

چي کامراج ته ورسېدی، نو یې جنګونه شروع سوه، د یوه جنګ مناظر داسي ښیي :

یوه ورځ له همه راغلو جنګ تر میان شولو صاحبه ! بیا په توره شوه تمامه رفیقان راخخه وتښو بې له خدایه څوك مل نه و که میدان یارانو بای کړ		په موږ باندي دښمنان د توپکو د سنان کل لښکر راته حیران موږ یې پرېښوو په ځان یا مدد و بزرګان خو موږ بیا لك کړ نښان

په دې ډول د اورکزي قصیده په حقیقت کي د واقعه نګاری یوه نظم کړې او بې خونده منظومه ده، چي هیڅ شاعرانه هنر کاري او د تخیل او لطافت او عاطفې رنګینیو څخه برخه نه لري.
اوس نو تاسي پخپله ووایاست، چي دی شاعر بولئ او که تش یو ناظم؟
باید دا هم وویل سي، چي د ده فارسي او پښتو غزلي دوني بې خونده نه دي، لکه قصاید. موږ د ده په پښتو غزلو کي د ځینو غزلو نمونې دمخه ولوستلې، او د پارسي غزلو دغه نمونه یې هم ولولئ :

به مشتاقان رویت قصه هر جا میتوان گفتن
حدیث حسن یوسف با زلیخا میتوان گفتن
چو احوال شهیدان از طبیبان کس نمی پرسد
زبیمار نگاهت با مسیحا میتوان گفتن
فتاده نیم بسمل بر سرره همچو من صدها
جفای ابرویش قضا را میتوان گفتن
چمن گل گل شگفته از نسیم صبح نوروزی
زحال غنچه دلها کسی را میتوان گفتن
خراب بادهٔ لعل تو شد امشب اگر بخشی
که حال "اکبر" بد مست فردا میتوان گفتن

د لومړۍ دورې د ادبي جريان لنډيز

د غوريانو زمانه د پښتو ادب يوه ښه دوره بلله کيږي او علاوه پر هغو شاعرانو، چې دمخه ذکر سول، دغه لاندي شاعران هم په لنډ ډول ذکر کوو :

١ - قطب الدين بختيار :

دا سړی د احمد زوی او د موسی لمسی په قوم پښتون بختياری و، چي په بختيارکاکي مشهور دئ، په ٦٣٤ هـ په ډهلي کي وفات سوی دئ او قبر يې تر اوسه هم مشهور دئ. د سلېمان ماکو په تذکرة الاولياء کي د ده يوه عشقي سندره نقل سوېده او يو فارسي دېوان هم لري.

٢ - شيخ متي (٦٢٣ – ٦٨٨ هـ) :

شيخ متي د عباس زوی او د خليل د قوم څخه و، د ده کورنۍ د ترنک په وادي کي اوسېدله او قبر يې تر اوسه د کلات پر غونډۍ د کلات بابا په نامه مشهور دئ. شيخ متي يو لوی عرفاني شخصيت و، د پښتنو مؤرخين يې د اولياوو په جمله کي شمېري. د ده کورنۍ هم متيزي بلل کيږي، چي ډېر شاعران او مؤلفان پکښې تېر سويدي او په پښښور او کندهار کي لوړ علمي شهرت لري. د پښتو مؤرخ شيخ کټه د لرغوني پښتانه مؤلف هم د ده له لمسيانو څخه دئ، (د ٧٥٠ هـ حدود).

بل شيخ قاسم د تذکرة الاولياء مؤلف په ٩٥٦ هـ زوکړی دئ او د ده زوی شيخ امام الدين د تاريخ افغاني مؤلف په ١٠٢٠ هـ پيدا سوی دئ. د شيخ متي له اشعارو څخه فقط يو شعر د پټې خزانې مؤلف رانقلوي او وايي چي شيخ متي يو دېوان درلود، چي نوم يې و : (د خدای مينه)، دا شعر په پښتو ادب کي يو شاهکار دئ او شيخ متي د کايناتو ښکلا او د جمال تصوير په ښه ډول په دې ښعر کي کښلی دئ او دا هغه خبره ده، چي صوفيان تل په خپلو اشعارو او آثارو کي د جمال بيان کوي. د شيخ متي دغه ښکلی شعر په لاندي ډول دئ :

پر لويو غرو هم په دښتو کي په غاړه ږغ او په شپېلو کي		په لوی سهار په نيمو شپو کي يا د ويرژلو په شپېلو کي

ټول ستا د ياد نارې سورې دي
دا ستا د ميني ننداري دي

جُنډۍَ زرغون که په بېديا دئ ترنك چي خړ دئ په ژړا دئ		د بر بڼ خوا ته په خندا دئ دا ټول اغېز د ميني ستا دئ

ټوله ښکلل دي ستا له لاسه
اې د پاسوالو پاسه پاسه !

که لمر روښان مخ ئې سپین دئ که غر دئ ښکلی پرتمین دئ		یا د سپوږمیه تندی ورین دئ لکه هنداره مخ د سین دئ

ستا د ښکلا دا پلوشه ده
دا ئې یو سپکه ننداره ده !

دلته لوی غرونه زرغونیږي بوراوي شاوخوا کړیږي		د ژوند وږمې پکښې چلیږي سترګې لیدو ته یې هېښیږي

لویه خاونده ! ټوله ته یې
تل د نړۍ په ښکلېده یې

خاونده ! ښکلی ستا جمال دئ که ورځ که شپه که پېړۍ کال دئ		ښکاره ئې لور په لور کمال دئ ستا د قدرت کمکی مثال دئ

ستا د لورونو یو رڼا ده!
دلته چې جوړه تماشا ده!

زړه مي دا ستا د میني کور دئ رپ ئې و تا ته ستا پر لور دئ		سوی د عشق په سوځند اور دئ بېله دې هیڅ دئ ورك ئې پلور دئ

ستا د جمال په لیدو ښاد دئ
که نه وي، دغه نور برباد دئ

په غروکي ستا د عشق شپېلکی دئ که غټ که ووړ، که پنډ نری دئ		د دې نړۍ په عشق سمی دئ ستا د جمال ځری هر شی دئ

چي پر دنیا مي سترګي پرې سوې
ستا د جمال په ننداری سوې

نه هسك نه مځکه وه تورتم و نه دا ابلیس نه ئې آدم و		تیاره خپره و، تول عدم و ستا د جمال سوچه پرتم و

چي سو ښکاره ښکلې دنیا سوه
د پنځ پر لوري ئې رڼا سوه

زه چي څرګند پر دې دنیا سوم ستا پر جمال باندي شیدا سوم		د ښکلي مخ په تماشا سوم له خپلي ستې راجلا سوم

په ژړا ژاړم چي بېلتون دئ
یمه پردېسی بل مي تون دئ

وګړیو ولي "متي" ژاړي؟ څه غواړي، څه وايي، څه باړي		سورې ئې اورى غاړي غاړي خپل تون اوکور وکلى غواړي

چونې چي ببل سي نيمه خوا سي
تل ئې د بڼ په لور ژړا سي !

پښتو ادب ته یوه لنډه کتنه
تر ۱۰۰۰ هـ پوري

د شیخ متي تر زمانې را وروسته د پښتو ډېر شاعران لرو، چي د دوی اشعار حماسي یا عشقي یا اخلاقي یا تصوفي دي. په دې اشعاروکي کله ملي اوزان اوکله هم مثنوي یا قصیده یا رباعي یا غزل سته، مګر دغه اشعار د خپل ادبي ارزښت له رویه د غوري دورې له پاته سوو آثارو سره مقابله نه سي کولای، که څه هم د غوري دورې پاته آثار فقط یو دوې قصیدې دي، مګر د دغو قصیدو ادبي ا و هنري ارزښت دومره ډېر دئ، چي په وروستنۍ دوره‌کي تر خوشحال خان پوري څوك د هغو مقابله نه سي کولای. په دغو شاعرانوکي بابا هوتك د بارو زوی او د تولر لمسی دئ. د ده ژوند له (٦٦١ - ٧٤٠ هـ) پوري و. دغسي هم شیخ ملکیار د هوتك بابا زوی د (٧٤٩ هـ) په حدودوکي ژوندی و او اکبر زمینداوری د (٧٨٠هـ) په حدودوکي په زمینداورکي اوسېدی. دغسي هم سلطان بهلول لودي، چي د هندوستان لوی پښتون پاچا و (جلوس ٨٥٥ - وفات ٨٩٤ هـ)، د پښتو یو ښه شاعر و، چي دا یوه رباعي د ده دکلام نمونه پاته ده :

ملك به زرغون کړم په ورکړه راسه
ګـــــــوره اوریځي د داد له پاســـه
خول مي د عــــــدل په درو روڼ دئ
جهان به زېب مـــــومي زما له لاسه

خلیل خان نیازی هم د (٨٩٠ هـ) په حدودوکي د دغه پاچا د دربار پښتون شاعر و.
دغسي هم زرغون خان نورزی د (٨٩٠ هـ) په شاوخواکي د پښتو دېوان خاوند شاعر دئ، چي د زمینداور په نوزادکي اوسېدی، او له ده څخه یوه ساقي نامه په مثنوي‌کي پاته ده.
د دې دورې درې پښتني شاعراني هم د یادولو وړ دي.
اول زرغونه کاکړه، بله شاعره رابعه د (٩٢٠ هـ) په حدودوکي په کندهارکي اوسېدله. بله مېرمن نېك بخته د (٩٦٠ هـ) په حدودوکي د شیخ الله داد لور وه، چي د پېښور په اشنغرکلي‌کي یې یوکتاب د ارشاد الفقراء په نامه لیکلی و. دوست محمد کاکړ د ږوب اوسېدونکی د (٩٢٠ هـ په حدودوکي) د تذکرهٔ غرغښت ناظم او شیخ عیسی مشوانی د (٩٠٠ هـ په حدودوکي) په هندکي اوسېدی، شیخ بستان بړېڅ د محمداکرم زوی، چي دی هم د (٩٦٠ هـ په حدودوکي) ژوندی و. بل

شاعر علي سرور لودي د (۹٦۰ هـ په حدودو کي) د ملتان د کهرور په قصبه کي اوسېدی. شیخ محمدصالح الکوزی د (۱۰۰۰ هـ په حدودو کي) د کندهار په جلدك کي ژوندی و. پیر روښان د پښتنو یو مجاهد او آزادي غوښتونکی ادیب مشر و، چي په (۹٤۲ هـ) زېږېدلی او ټول عمر یې د آزادۍ په جنګ او ادبي او تبلیغي کارو کي تېر کړی او د (۹۸۵ هـ په حدودو کي) وژل سوی دئ. د بایزید روښان په ژوند کي دوې نکتې د یاد وړ دي :

اول دا چي داسي حرکت ئې په پښتونخوا کي د هندوستان د مغلو د سیاسي اقتدار په مقابل کي منځ ته راوست، چي هدف ئې د پښتنو د یوه آزاد حکومت تاسیس و.

دوهم : پیر روښان د خپلو تبلیغي مقصدونو له پاره پښتنو ته په پښتو ژبه خیرالبیان کتاب لیکلی دئ، چي د پښتو ژبي قدیم لیکلی کتاب دئ، چي اوس یې یوه نسخه سته، د پیر روښان دغه سیاسي او ادبي مجاهده د پښتنو په تاریخ کي ډېر اهمیت لري، مګر د ده د نوشتو ادبي ارزښت ډېر لوړ نه دئ. ځکه چي ده په خیرالبیان کي د نثر یو داسي ډول غوره کړی دئ، چي هغه ته موږ نه روان او ساده نثر ویلای سو او نه یو خوږ او تکړه نظم. د پیر روښان نثر یو مصنوعي او د تکلفه ډك نثر دئ، چي د پښتو د پخواني نثر سره ډېر تفاوت لري، مثلاً په (٦۱۲ هـ) چي سلېمان ماکو کوم نثر په تذکرة الاولیاء کي لیکلی و، هغه نسبتاً ساده او روان او سپېځلی و. مګر پیر روښان د جملو په اخر کي په مصنوعي ډول سجع رعایت کوي، چي هغه د پښتو له اصلي بیانه سره اختلاف لري او دغه نثر و، چي وروسته اخون درویزه او د ده کورنۍ او نورو لیکوالو تر ډېره وخته پوري پیروي کاوه، څو چي پس له (۱۰۰۰ هـ) څخه خوشحال خان خټك پیدا سو او ده هم لکه پیر روښان په ژوندکه دوه واره په مبارزه شروع وکړه :

اول د پښتنو د آزادۍ د ساتني له پاره د خوشحال خان مجاهده د هندوستان د مغلو سره روانه وه او دې توریالي ادیب د افغان په ننګ توره تړلې وه :

د افـــغان په ننـــــګ مي وتړلـــه تـــوره
ننګیالی د زمانې خوشحال خټك یم

دوهم : د خوشحال خان په نظر کي د پښتنو د سیاسي اقتدار او آزادۍ د ساتني سره سره د پښتو ژبي ساتنه او روزنه هم یو مهم مقصد و، نو ځکه ده له توري سره قلم ملګری کی او د پښتو د نثر او نظم پالني ته یې ملا وتړله. د نظم خو یې ډېر ښکلی او وسیع او د ارزښت خاوند کړ، مګر په نثر کي د خوشحال خان ابتکار او هنر دا و، چي بیرته یې د نثر لیکلو سبك د پیر روښان له مصنوعي او د تکلفه ډك طرز څخه سادګۍ او روانۍ ته راوګرزاوه او د خوشحال خان دغه ادبي ابتکار و، چي تر اوسه پوري هم په نثر او نظم کي تعقیب کېږي. په دې دوره کي د پښتو ادب درې لویې کورنۍ تېري سوي دي، چي هره کورنۍ د پښتو ادب په روزنه کي لاس لري. خو یوه د خوشحال خان کورنۍ داسي ده، چي د هغوی ادبي تخلیقات د هنر له پلوه ډېر ارزښتونه لري.

اول د پیر روښان کورنۍ، چي پخپله پیر روښان او انصاري او دولت او ارزاني ئې ارکان دي.

دوهمه کورنۍ د اخون درویزه ننګرهاري ده، چي کریم داد او نور د دې کورنۍ رکنونه دي.

دریمه د خوشحال خان خټك کورنۍ ده، چي د ده زامن لکه عبدالقادر خان او اشرف خان هجري او صدرخان او سکندر او لمسی ئې کاظم خان شیدا او افضل خان د دې کورنۍ تکړه ادیبان دي. د پښتو ادبي سیر په نثر او نظم کي تر خوشحال خان را وروسته روان پاته سو او موږ وینو، چي زبردست شاعران او لیکوال په ټوله پښتونخوا کي پیدا سوي دي، لکه :

رحمان بابا او حمید مومند، علي خان، عبدالرحیم هوتك، پیرمحمد کاکړ او نور ډېر شاعران، چي عدد ئې تر سوو پوري رسېږي. دغه دوره چي تر ۱۲۵۰ هـ پوري رارسېږي دغه لاندي خاصیتونه لري :

اول : په پښتو شاعري کي د شعر ظاهري ډول هم ملي او پښتني وزنونه لري او هم د فارسي او عربي د عروضو اثر پر سوی دئ، مثلاً : ملي لنډۍ او کسرونه او بدلي او چاربیتي او نور آثار هم سته، خو د فارسي غوندي قصیده، غزل، مثنوي، رباعي او نور ادبي فنون هم پښتو ته راغلي دي.

دوهم : د فکر او موضوع له پلوه هم پښتو ادب پراخ سوی دئ، یعني هر ډول ادبي، تاریخي، دیني، فلسفي، تصوفي، اخلاقي، عشقي او داستاني ادبیات پکښې موجود سوي دي.

دریم : د پښتو شاعرۍ خپل پښتني او حماسي رنګ هم ساتلی دئ، یعني په پښتو ادب کي د حماست او پښتونوالي او آزادۍ غوښتلو پلوشې او تجلیات ډېر برېښي او دا هغه محیطي خاصیت دئ، چي د پښتو شعر ته یې ډېر خوند ورکړی دئ.
څلورم : خوشحال خان په خپله دستار نامه او نورو منثورو لیکنوکي د پښتو نثر و محاورې او د پښتنو عمومي ادا ته را نژدې کی. د ده لمسو همدغسي کوښښ وکی، ګوهر خان خپل کتاب (قلب السیر) او افضل خان خپل (تاریخ مرصع) پر دغه سبك ولیکل، چي وروسته نو پټه خزانه او نور ډېرکتابونه په پښتو نثرکي میدان ته راغلل او دغه حرکت و، چي په ټوله پښتونخوا او افغانستان کي تر (۱۲۶۰ هـ) پوري راورسېدی او په دغوکلوکي د احمدشاه بابا دکورنۍ پاچاهي ختمه سوه او امیر دوست محمد خان د محمدزو دکورنۍ څخه پاچا سو. دغه وخت د پښتنو سلطنت ته چي له پنجاب اوکشمیره تر هرات پوري خپور و، یو نوی خطر د هندوستان له خوا متوجه سو، چي هغه د انګرېز استعمار و.کله چي په (۱۸۳۹ م) د انګرېزانو ایندس ارمي یعني د اباسین لښکر د بولان څخه پرکندهار حمله وکړه، نو د افغان او انګرېزانو لومړۍ جګړه شورو سوه.

د پښتو خاصیتونه
په وروستنۍ دوره کي

له (۱۲۵۰ هـ) را پدېخوا په یوه پېړۍ کي د پښتو ادب لوی تحول وموند او د دې تحول اصلي سببونه، چي د پښتو ادب ته یې نوې جوله او قیافه ورکړېده په لاندي ډول ښوول کېږي :
(۱) په دې وخت کي د اروپا د مدنیت صنعتي دوره شورو سوې وه او پر هندوستان باندي د انګرېزانو استعمار بشپړ سوی و او هندوستان ته د نوي مدنیت او صنعت اثرونه رارسېدلي وو، د انګرېزانو حکومت په هندوستان کي د ادارې او انضباط او امنیت او تنظیم نوي دودونه او اصول رواج کړي وو او په ټول هند کې د تګ راتګ لاري او د اورګاډې خطونه جوړ کړي وو، نوی فکر او د مدنیت نوي دودونه او نوی معارف او مکتبونه په ټول هندکي موجود سوي وو. جراید او مطبوعات هم په انګرېزي ژبه او هم د هند په ژبوکي خپرېدل.
چاپخانې او دکتابونو د خپرولو وسایل هم ډېر سوي وو، انګرېزان د دغسي یو قوي مدني تشکیل سره د اباسین غاړو ته راورسېدل، دوی د پښتونخوا یو مهم د فرهنګ مرکز یعني پېښور هم ونیو او په (۱۸۳۹ م) یې پر افغانستان هم حمله وکړه، دلته نو د دغه اجتماعي او سیاسي کیفیت اثرونه د پښتو پر ژبه او ادب او ثقافت باندي لازمي وو. نو ځکه د پښتو نظم او نثر دواړه تر دغو لاندي راغله. په نثرکي رواني او د محاورې سره برابره لیکنه چي خوشحال خان یې اساس ایښی و، ښه رواج سوه او ځیني پښتوکتابونه یا اخبارونه هم په دغه ډول منځ ته راغله. نظم هم په هغه قدیم قالب کي نشو و نما وکړه او ځیني نوي سبکونه هم رواج سول.
(۲) د اروپا د مدنیت او صنعتي غورځنګ اثرونه پر پښتونخوا باندي د اېران له خوا او د شمالي روس له خوا هم راغلل، تجارتي تګ راتګ او سیاسي روابط د روس او اېران سره موجود سول او د شمالي له خوا هم د روس د اورګاډو خطونه تر بخارا او خیوا پوري راورسېدل، دلته نو د یوې خوا له روسه او د غربي خوا څخه له اېرانه داسي قوي اثرونه پښتونخوا ته راورسېدل، چي د پښتنو فکر او ادب یې حتماً تر قوي اثر لاندي ونیوه، دلته نو اوس مونږ وینو، چي په پښتو ادب کي نوی فکر او د نوي مدنیت اثرونه پیدا کېږي. خلك د وطن او آزادۍ او د نوي ژوندون په فکرکي لوېږي اوکله چي د (۱۹۱٤ په حدودوکي) لومړی عمومي جنګ شورو سو نو دلته پر شرقي ټولو ملتو باندي، لکه : هندوستان، افغانستان، اېران، دولت عثماني او عربو باندي د اروپا د استعمارچیانو یا مستقیم سیاسي تسلط و یا دا چي دغه مملکتونه تر اقتصادي اوکلتوري

اثرونو لاندي راغلي وو.
نو په په ټولو مملکتوکي يو د داخلي آزادئ فکر پيدا سو او لومړی پلا سيد جمال الدين افغان له کنړه وپاڅېد، ده په هندوستان، ایران، مصر او ترکيه کي داسي يو فکر پيدا کړ، چي دغه بيده ملتونه يې راويښ کړل او په دوی کي يې د مبارزې دوه قسمه حرکتونه پيدا کړل :
يو دا چي بيده ملتونه بايد د پردو د استعماره څخه ځانونه آزاد کړي.
دوهم دا چي دغه مظلوم ملتونه له داخلي استبداده څخه ځانونه وژغوري او داسي حکومتونه جوړ کړي، چي هغه حکومتونه د خلکو د ديموکراسي حقوقو حامي وي او دغه مظلوم خلك وکړای سي، چي خپل ملي قوتونه د ځان د سعادت له پاره په کار واچوي.
د سيد جمال الدين دغه تبليغ و، چي په هند کي د آزادئ حرکت پيدا سو او هغه پښتانه چي د افغانستان په شرقي خوا کي د انګرېزانو د استعمار تر اثر لاندي سوي وو په هغوکي د آزادئ احساس وخوځېد او د پښتو ادب ته ئې د آزادي خواهئ او وطن دوستئ قوي جذبه راوړه او دغه اثر و، چي د پښتو ادب په نثر او نظم کي د فکر له پلوه نوی تحول راغی.
(۳) په دې وروستنئ دوره کي د پښتو په نظم او نثر دواړو کي د ترجمې حرکت هم پيدا سو، ځيني کتابونه له اردو او انګرېزي څخه او ځيني هم له عربي او فارسي څخه په پښتو ترجمه سول، مثلاً : نعمان الدين احمد کاکاخېل د ابن بطوطه سفرنامه او قاضي عبدالقادر پېښوري عسکري نومونه او اصطلاحات له انګرېزي څخه په پښتو ترجمه کړل، غلام محمد پوپلزی چي د چارسدې اوسېدونکی و د مولانا حالي اردو مد و جر اسلام ئې په پښتو منظوم کړ او منشي احمدجان د افغانستان تاريخ له انګرېزي څخه په پښتو راواړاوه، د ترجمې دغه حرکت و، چي د ځانه سره ئې نوي فکرونه او د نوي مدني ژوند اساسونه هم راوړل او پښتو ادب ته يې يو نوی ادبي تحول وروباخښه، په دې ترجمه کي شاعران او ليکوالان دواړه مجبور وو، چي په داسي ژبه خبري وکړي چي لوستونکي يې په مطلب ښه پوه سي. نو له دې جهته هم په نظم هم په نثر کي رواني او شګفتګي موجوده سوه، خلك خپل قديم تاريخ ته متوجه سول او د اروپا د مدنيت او د ژوند نوي فلسفي فکرونه هم په نظم او نثر کي وارد سول او هغه فکري انقلاب چي د ۱۹ قرن له ملي او قومي نهضتونو سره راغلی و د پښتو ادب ته يې هم نوې ښکلا، نوې مفکوره او نوي تغيرونه وروبخښل.
(٤) په دغه دوره کي ځيني شاعران او ليکوال داسي هم وو، چي دوی داستاني ادب ته توجه وکړه، ځيني ليکوالو هغه قصې او داستانونه نظم کړل چي په خلکو کي مشهور وو. د دې ډلي مشهور استاذ ملا نعمت الله د نوښار اوسېدونکی و، چي دغه کتابونه د ده چاپ سوي دي :
(۱) د ليلی او مجنون کيسه، (۲) د فتح خان کيسه، (۳) د موسی او ګل مکئ کيسه، (۴) د حضرت علي جنګنامه، (۵) شاهنامه، (٦) الف ليلی، (۷) د حاتم طائي کيسه.
د دې ډلي بل شاعر ملا احمد جان د پېښور اوسېدونکی و، چي د ورقه ګلشا کيسه، د ممتاز کيسه، د بهرام او ګل اندامي کيسه، د امير حمزه داستان او د يوسف او زلېخا کيسه يې ليکلي دي. بل د دې ډلي شاعر احمد په قوم اخوندخېل دئ، چي د جمجمې کيسه او قصص الانبياء د ده اثرونه دي، د دې ډلي ادبي اثرونه د تاريخ او مفکورې له پلوه کوم ارزښت نه لري خو ادبي او شعري ارزښتونه ئې د يادولو وړ دي.
(٥)په دې دوره کي ځيني کتابونه د تعليم او ښووني په مقصد هم ليکل سوي دي، په افغانستان کي د پښتو د زده کولو له پاره ځيني داسي کتابونه وليکل سول او د پښتو ژبې قواعد او ګرامر ته هم توجه وسوه. د پښتو لومړني لوست کتابونه د کابل په مدرسه حبيبيه کي مولوي صالح محمد کندهاري وليکل او بيا په پېښور کي هم دغسي نور کتابونه چاپ سول، چي دا حرکت هم د پښتو د ژوندون له پاره ډېر مفيد و.
کوم کتابونه چي د ديني تعليم له پاره په پښتو ليکل سوي دي هغه هم په دغه نوعه ادب کښي داخل دي، لکه : د ملا عبدالباقي افغان تبيين الواجبات يا د دوست محمد خټك تفسير بدر منير او بحرالعلوم، يا د فيض محمد لوګري روضة المجاهدين يا د کامې د مرادعلي صاحب زاده تفسير يسير.
(٦) په دې دوره کي د شعر او ادب يوه بله عامي او وګړني ډله هم سته، چي د پښتو په کلو او باندړو کي ناخوانه امي شاعران

موجود دي او دوی د خلکو په عامه ژبه شعر وايي او کله کله د ملي تاريخ بعضي مهم وقايع او د ملي پهلوانانو کردارونه په خپل شعر کي بيانوي، دا ډله يقيناً د عامو خلکو د فکر او ژبي او اخلاقو نمايندګي کوي. دغه نوع ادب د پښتو خاص شعري وزنونه او ادبي بحرونه هم رانښيي او موږ په پښتو ژبه کي په سوو داسي ملي او وګړني شاعران لرو، لکه :
کمال، نوروز، ملا ميران او نور. د دې ډلي شاعري بې تکلفه او ارتجالي او ساده ده. دوی د ژوندانه مختلف وقايع په ساده ژبه د عوامو د فهم سره برابر تصوير کوي او د ملي ژوند پټ اړخونه لوڅوي، مثلاً کله چي په اول وار انګريزانو کابل ونيو، دلته نو دغسي يوه وګړني شاعر د خلکو د زړه درد په يوه بدله کي تصوير کړ، او ويې ويل :

خالقه لايزاله! ايمان مي خطا مه کړې		بې شريکه بې زواله! فرنګ ورك کړې له کابله !

زاري مي نشته بله

د افغانستان د استقلال په جنګ کي يو بل وګړنی شاعر د پښتنو مېړمنو اشتراك په جهاد کي داسي بيانوي :

چا ئې پلو ليدلی نه و
اوس د جمرود پر غاړه ځي سرتور سرونه
په کابل جنګ دئ

د پښتو ادب ارزښتونه
په دغه دوره کي

پښتو ادب د پخوانۍ او متوسطي دورې له ډېرو ارزښتونو سره دې اخيرنۍ دورې ته راورسېدی. د ژبي بياني او بديعي خاصيتونه او د مفکورې ذخائر چي پښتو ادب له قديمي او متوسطي دورې سره راوړي وو هغه ټول د شاعرانو او ليکوالو مخي ته پراته وو. دلته نو اوس د دوی وظيفه دا وه، چي له هغه ټولو قديمو ذخيرو څخه د نوي ادب په تخليق کي کار واخلي او نوي مفکورې او د نوي ژوند لوازم او ضروريات پښتو ادب ته را وارد کړي. يقيناً چي نوی عصر او د ۱۹ قرن سياسي او اقتصادي او فکري تحولاتو پر پښتون قوم باندي ژور اثرونه وکړل او دلته نو موږ ګورو، چي په پښتو ادب کي ځيني نوي ارزښتونه موجود سول. د پښتو غزل د فارسي ادب په تقليد په عشقي موهومو خيالاتو کي تباه سوې وه. شاعر په خپل ذهن کي د عشق يوه موهومه دنيا فرضوله او د هغې په بيان کي په ډول ډول خيال بافي کوله، د غزل ډېره حصه د معشوق د وروځو او سترګو او سراپا توصيفونه وو او په دې کي به داسي مبالغه اميزه شعرونه ويل کېده، چي تل به درواغجن شاعر د سترګو په ګوليو ويشتلی يا به د ښو په غشي ژوبل سوی و. دی به د هجران په اور کي لولپه و، مګر هيڅکله دا ونه ليده سوه، چي دی دي حقيقتاً د ژوند له يوه جزوي نعمت څخه محروم سوی وي. ډېر داسي شاعران وو چي په خپل عمر ئې د شرابو څکه نه وه کړې مګر د شعر په تخيلي دنيا کي به تل په باده پيمائي بوخت و.
قصيدې هم دغسي يو اغراقي او مبالغه وي د مداحۍ رنګ درلود او شاعر به کوښښ کاوه، چي په څه ډول او کومو الفاظو

کولای سي، چي خپل ممدوح تش په الفاظو وغولوي او جایزه ځني واخلي. دې ادبي جریان خو پر پښتو ادب هم ژور اثر درلود او د لفاظۍ او سخن ورۍ او خیالبافۍ له پاره ئې ډېر مواد پیدا کړل مګر مفکوره او معنوي ښېګڼي ډېري پکښې لږ وې، د پښتو شعر د موهوماتو او ایډیالیزم په تیارو کي لاس او پښې وهلې اما د الفاظو ذخیره او د خبرو قالبونه او د ظاهري وینا ښېګڼي یې درلودې. د اوسنۍ زمانې شاعر له دغسي یوه په ظاهر ښکلي او په باطن تش پس منظره سره مخامخ و او د زمانې انقلابي جریان هم دی نه پرېښود، چي په شلم قرن کي د وروځو په لېندۍ کي د بانو غشي وولي یا د ملا په نري تار غټ غټ غرونه وځړوي. نو پښتو شاعري په دې دوره کي د شاعرۍ د قدیمو اسلوبونو پیروي لږ کړه او د خیال بافۍ له دنیا څخه د حقیقت لدني او ریالیزم میدان ته راغله، د فراق او مهجورۍ د درد او نارو پر ځای قومي درد او د ټولني اجتماعي ضرورتونه ودرېدل، هغه موهوم معشوق چي رسا قد به یې تر سبر هم جګ و او ناز و خرام به یې د شاعر زړه ورسولاوه اوس د هغه پر ځای د وطن او مملکت او مسلك نوی معشوق پیدا سو او دغه حرکت په پښتو ادب کي ځیني نوي ارزښتونه راوستل، چي هغه د دې عصر له سیاسي جریان او تحولاتو سره برابر وو او دغه کلیه په ښه ډول ثابته سوه، چي انسان د خپلو ټولو مادي او معنوي متعلقاتو سره د زمانې د تحول په لاس کي دئ او حتماً بې له زاړه حال څخه نوي حال ته را اړوي، که موږ د پښتو ادب په دغه زمانه کي له اردو او فارسي سره مقایسه کړو نو دا نکته راڅرګندېږي، چي د شعر پر ډګر د پښتو ادب بالکل نوی رنګ موندلی دئ، ځکه چي د اردو او فارسي غزل تر اوسه لا هم د مفکورې او موضوع له پلوه په هغه قدیم اسلوب باندي د خیالیت په دنیا کي سیر کوي او تر اوسه لا هم غزل ګوی شاعران پر هغه زړو لارو باندي روان دي، مګر د پښتو شعر معنوي ارزښت بالکل اوښتی دئ او د زاړه سبك او فکر پیروي ډېره لږه لیدل کېږي، په پېښور کي ځیني داسي غزل ګوی پښتانه شاعران لرو، چي دوی د اردو ژبي د خیالي شاعرۍ پیروي کله کله کوي، مګر پر دوی باندي پښتني تخیل دومره غالب دئ، چي په غزل کي د شاعر د تخیل سلسله هم ضرورت مشغول کوي، حمزه شینواری وایي :

وایي اغیار چي د دوږخ ژبه ده
زه به جنت ته د پښتو ســـره ځم

په دې اخیرنۍ دوره کي چي د ادبي تجدد او نوي فکر دوره ده، په پښتو ادب کي دوې ډلي شاعران او لیکوال لرو :
یوه هغه ډله ده، چي پر زاړه اسلوب روان دي او لکه پخواني شاعران او لیکوال زاړه افکار د شعر په زاړه قالب کي ځایوي. دوی کله کله ځیني نوي فکرونه هم په هغه پیرایه کي ادا کوي، چي د شعر عنعنوي زوږ قالب دئ. له دې ډلې څخه غلام محی الدین افغان، مستغني، سید محسن، مخلص کندهاری، مولوي صالح محمد خان، خادم، الفت، رشتین، عقیق زاخیلي؟، سمندر بدرشوی، سید راحت زاخیلي، محمداکبر خادم او نور ډېر شاعران دي چي د پښتو ادب د وروستنۍ دورې لویه برخه په دوی پوري اړه لري.
مثلاً د مستغني ځیني نوي اشعار نوی فکر روزي، مګر قالب یې قدیم دئ، د کندهار سید محسن هم د دې عصر د نوي فکر خاوند شاعر دئ، چي د استقلال تر جنګ پوري لا ژوندی و. دی په اول عمومي جنګ کي، چي په (۱۹۱۸ میلادي) کي ختم سو د اسلامي مملکتو مغلوبیت د اروپا د استعمار په مقابل کي او بیا د ترکانو د اسلامي خلافت سقوط د حسرت په سترګه ویني او داسي وایي :

پر اسلام ډېر اضطراب دئ لا ترکمه
هم د دین حالت خراب دئ لا ترکمه
هم راحت مو سدالباب دئ لا ترکمه
ظلم و جور تل کامیاب دئ لا ترکمه

ټول وطن مو مست له خواب دئ لا ترکمه

عاقلان به مو ترکمه سر په جېب وي
چي مدام به دوی په صبر په شکېب وي
د اغیارو به ترکمه مکر و فرېب وي
د غرض په پښو به ځغلي دا يې زېب وي

موږ به غرق د خورد و خواب یو لا ترکمه

چي قلم مو په قبضه کي د کفار سو
ملك و ځان مو په قبضه کي د کفار سو
نوم نښان مو په قبضه کي د کفار سو
ټول اسلام مو په قبضه کي د کفار سو

موږ بیده یو په غـــفلت کي لا ترکـــمه

ټول یورپ په اتفاق راته بلا سو
زموږ په غوښو په املاکو مبتلا سو
دښمني يې کړه ظاهره برملا سو
لا په کور کي ورته ګورو ها لالا سو

ربه ته به مـــو بیدا رکـــړې لا ترکمه

هند و مصر بریټش یوه ګوله کړه
په موږ نه سو پر بغداد باندې حمله کړه
پر اېران او عثماني ئې غلغله کړه
مقدس ځایونې ټوله په قبضه کړه

هوښ غیرت له موږه ولاړی لا ترکمه

مسلمان چي مبتلا په عیش و ناز سو
اشفته و پرېشان د هر طناز سو
چاپلوسي د اجانب کاندي غماز سو
په سودا د ګلرخانو بې نماز سو

کاهلي يې په رګـــو سوه لا ترکـــــمه

ټول اسلام نن ګرفتار په مصيبت دئ
غوړېدلی پر جهان ټوله ظلمت دئ
اسلام ولاړی په بلا او په نقمت دئ؟
هم دا واړه زموږ د خپل عمل شامت دئ

د يورپ ظلـــمونه ګورو لا ترکـــــمه
د طلوع افغان لومړی کال، دريمه ګڼه، ۱۳۰۰ شمسي کال.

منشي احمدجان

د (۱۳۰۰ هـ ق) په شاوخوا کي د پښتو په نثر ليکلو کي لږ څه تحول پيښ سوی دئ، تر دې دورې مخکي د پښتو د نثر کومه شيوه او سبك چي د خوشحال خان په کورنۍ کي پالل سوی و، هغه په کندهار کي د پټې خزانې د مؤلف محمد هوتك له خوا لږ څه اصلاح سو، يعني د خوشحال خان د کورنۍ په نثر کي جمله بندي او ترکيبونه او د لغاتو استعمال ډېر د فارسي يا عربي تر اثر لاندي و. مګر محمد هوتك په پټه خزانه کي د نثر د اصلاح له پاره يو بل قدم واخيست، ده کوښښ وکړ چي جملې او ترکيبونه د پښتو رنګ ولري او ځای ځای د فارسي او عربي کلماتو په مقابل کي پښتو لغتونه او تعبيرونه هم استعمال سي. تر دې زمانې را وروسته سل کاله په همدغه ډول د پښتو پر نثر باندي تېر سول، په احمدشاهي دوره کي چي کوم نثر په کندهار کي پيرمحمد کاکړ يا د احمدشاهي فتاوی ليکوالو کښلی دئ هغه هم د خوشحال خان د کورنۍ او بيا د محمد هوتك د اصلاحي اقدام تر اثر لاندي ښکاري او سړی ويني چي د پښتو نثر ورو ورو د فارسي او عربي له تقليده څخه آزادېږي او څه نا څه د پښتو خپل رنګ مومي اما د دې اصلاحي حرکت قوي محرك د (۱۳۰۰ هـ په حدودو کي) منشي احمد جان دئ، دې سړي په پښتو ادب کي کوم فکري تحول نه دئ راوستی او د ده په آثارو کي کومه داسي ذخيره نه ښکاري، چي هغه دې فکري ارزښت ولري، دی د انګرېزانو د پښتو معلم و او د استعمار په کړۍ کي نښتی و. مګر د نثر د ظاهري شکل په اړولو او د پښتو محاورې ته په نزدې کولو کي لاس درلود او داسي آثار يې ليکلي دي چي هغه د پښتو په نثر کي ښه کتابونه بلل کېږي، کوم کتابونه چي ده ليکلي يا ترجمه کړي دي مشهور ئې دا دي :
د قصه خوانۍ ګپ، چي په ۱۹۳۰ م چاپ سوی دئ.
ګنج پښتو په ۱۹۳۰ م د لاهور چاپ.
تاريخ افغانستان، چي په همدغه کال په پېښور کي چاپ سوی دئ او له انګرېزي څخه ترجمه سوی دئ.
له فارسي تاريخ فرشته څخه هم ده د سلطان محمود د تاريخ ترجمه کړېده.
هغه دغه ، هم د ده يو مشهور کتاب دئ.

د منشي احمد جان په ټولو آثارو کي د نثرنويسۍ دغه خاصيتونه شامل دي:
دی کوښښ کوي چي د پښتو د نثر د ليکلو ژبه د خلکو محاورې او عامي لهجې ته رانزدې کړي او د ليك او وينا تر

منځ موافقت وومومي.

د فارسي او عربي ژبي مستعمل او پېژندل سوي کلمات او لغات له خپله نثره څخه ارادتاً نه باسي، مګر د پښتو تعبيرونه او د ادا کولو خاص خاص قالبونه هم نه هېروي، نو له دې جهته دی يو معتدل او د ذوق خاوند ليکوال ګڼل کيږي، مثلاً په کوم ځای کي چي د جنګ مشترکه پښتو او فارسي کلمه استعمالېدای سي، هلته هندی جګړه نه راوړي، خو په کوم ځای کي چي دغي کلمې د پښتو په محاوروکي ځای نيولی او د استعمال حق ئې موندلی دئ هلته نو د دې کلمې له استعمال سره کوم تعصب نه ښکاره کوي.

منشي احمد جان په خپل نثر کي اوږدې اوږدې جملې نه راوړي او داسي کار نه کوي، چي د څو جملو خبر د اخرنۍ جملې په پای کي راوړي، بلکي هره جمله ئې خپل خبر لري او دا د پښتو د اصلي بنسټ سره سم کار دئ.

د منشي احمد جان د نثر يوه بله ښېګڼه دا ده، چي د ده د کتاب له ويلو څخه د اعلی ادبي ذوق خاوند هم نه ستړی کيږي او که يې د ابتدايي سواد خاوند هم لولي نو په فهمولو کي مشکل نه ورپېښيږي. نو له دې جهته ده ته يو معتدل او د ذوق خاوند ليکوال ويلای سو، اوس به د ده د نثر يو څو نمونې راوړل سي :

له ګنج پښتو څخه

نقل دئ چي يوه سړي آس ساتلی و او ډېره مينه ئې ورسره کوله، شپه او ورځ به په خدمت ورته ولاړ و، سحر مازديګر به يې لمباوه، ګراره(؟) به يې وخت په وخت کوله. د اوربشو د ارداوې غور به ئې په ښه شان کاوه او ناری به ئې مساله دار ورله مدام تياراوه او هره ورځ بې د ولو په غاړه باندي په شنو شنو واښو کي ګرزاوه، او چي چرته به ډېر واښه پيښ شول نو هلته به يې لويه رسۍ پکښې واچوله او موږی به يې ټك واهه او رسۍ به يې په موږي پوري وتړله، نو دغه آس به يې په هغه واښو کي پرېښود، بيا دی به پکښې کله چريده او کله به رغړېده او کله به يې لکۍ پورته کړله ټوپونه به يې وهل او خاوند به يې په تماشا خوشحالېده. يوه ورځ له ورځو وه، چي دې سړي دغه آس بهر بوت ! ناګهانه چي ترې کوز شو چوړ آس ودنګل، سرکښي يې وکړله زين، واګې، جلب، ترسيري واړه اسباب يې د ځان سره وتښتاوه. خاوند پسې تمامه ورځ وځغلېده، مګر هغه آس و او دی سړی و لاندی يې نکړای شو، اخير سړی ستړی شو او آس لاړ له سترګو يې پنا شو. چي ماښام شو سړی غريب ستړی ستومانه کور ته راغی، بې طاقته په کټ کي پرېوت او په آس باندي چي وخت د داني شو نو وږی شو، چي خوله يې واښو ته کښته کوله واګې په زين کي نښتي وې، خوله يې واښو ته ونه رسېدله، چي نيت يې د رغړېدولو وکړ زين پرې دپاسه پروت و هغه کار هم برابر نشو، چي په يوه ډډه به يې آرام کاوه يو رکاب به ترې لاندي شو، په بله ډډه به يې بل رکاب ورته وړاندي شو، دا خبره هم ونه شوه. تمامه شپه لکه څوکيدار په ولاړي پرې تېره شوه، سبا بيا په هغه ميدان کي حيران ګرزېده، ناګاهانه يې يوه واله په محکښې راغله، چي دا ورګډ شو هغه واله ژوره وه اوبه پکښې ډېري وې، ټول اسباب يې په اوبو کي لوند شو، چي په ډېر کوښښ سره بهر راووت او لمر پرې ولګېد، هغه تسمې د اسباب د ده ټولي د اومې څرمني وې خو چي وچي شوې نو ډېري کلکي شولې. بيا هر ځای چي د ده په تسمه لګېده هغه ځای به غوڅېده، غرض دا ده چي ګيډې ته يې زخم ورسېد، ملا يې خوږ شوله، څټ يې غوڅ شو، چي څه سختي په دنيا کي يادېدله هغه ورته پيښه شوله، چي ډېر وږی، کمزوری او عاجز شو، نو په يو ځای باندي ولوېد، ناګهانه خنځير وربواندي پيښ شو اول خو ورته په قهر شو، ولي چي د ده خواره ورځ يې وليدله نو زړه يې پرې وسو او ترې يې پوښتنه وکړله چي دا ولي دې داسي حال شوی دئ؟

آس ورته وويل : "چي دا ټول زين او د اوبو او د تسمو سبب دئ". بيا آس ورته وويل که لږکوټې ما له دې بنده خلاص کړې نو ډېر ښه به وي، ثواب به دې وشي، خنځير ورته وويل چي زه خو داسي هيڅ ګناه خپل ځان ته نه ګڼم چي د دومره سختۍ لايقه وي، خنځير ورته وويل چي داسي نده يا ته دروغ وايې او يا جاهل يې نه پوهيږې چي ګناه څه ته وايي نو که دروغ وايې خو زه دي نه خلاصوم پرېږده چي کړېږې او بيا مړ شې او نه دي اشنايي کوم ځکه چي خلك وايي چي د بدخوی سړی

سره اشنايي ښه نده، د سړي خوی خرابيږي او که نه پوهيږې نو بيا ستا دپاره دغه بند ښه دئ، ځکه چي ناپوهي داسي څيز دئ چي له دې سختي نه به دي په زياته سختي کي پرې باسي.
بيا آس زاري وکړله ويل يې چي خلاص مي کړه. خنځير ورته وويل چي ما ته رښتيا ووايه نو به دي خلاص کړم. آس ورته له سره خپله قصه شروع کړه. نو خنځير وويل چي اوس پوه سوم، چي ته لوی جاهل ئې او په تا کي شپږ ګناوي جمع شويدي : ړومبی د خاوند پرېښوول، دوهم د هغه احسان هېرول، دريم هغه ځان پسي ځغلول او ستړی کول، څلورم اسباب د ځان سره تښتول، پنځم په ځان باندي دا ګمان کول چي زه به يوازي ګذاره وکړای شم، شپږم همېشه په ګناه کي پاتي کېدل او توبه ورنه نه ايستل او خاوند له بيرته نه ورتلل.
آس وويل چي اوس پوه سوم، چي زه له دې عذابه دوچند لايق يم. خنځير وويل چي اقرار دي وکړ او ځان ته دي ملامت وويل نو اوس به دي خلاص کړم، بيا ئې هغه تسمې پرې کړې او آس ئې له بنده خلاص کړ.

ملا نعمت الله

د پېښور د نوښار اوسېدونکی و او تر (۱۲۸۰ هـ) وروسته د ده د ژوند زمانه ده او دغه سړي په پښتو اوسني ادب کي د داستان ليکلو په سلسله کي ډېر کار کړی او متعدد داستانونه ئې نظم کړي دي. د ده اشعار خواږه او روان او د ويلو وړ دي، د ليلی او مجنون قصه، د نيم بولا او تيم بولا قصه، د فتح خان قصه، د موسی او ګلمکۍ قصه، د حضرت علي جنګنامه، د حاتم طائي قصه، د شهنامې پښتو ترجمه او الف ليلی د ده مشهور او نشر سوي کتابونه دي. ملا نعمت الله په خپلو ټولو آثارو کي د ژبي سلاست او خوږوالی ساتي او د هري قصې په نظمولو کي دا خبره په نظر کي نيسي، چي د داستان ټولي خواوي په قوي نظم او د پښتو ژبي د اساسي تعبير پر اصولو باندي برابري وي. د ده د بيان قوه داسي منظمه او تکړه ده، چي هيڅ وخت ظاهري ادبي ښېګڼي تر معنی نه قربانوي او هم معنی په ښه ډول افاده کولای سي نو ځکه د ده هنر د ظاهري او معنوي ښېګڼو جامع دئ اما د افسوس ځای دا دئ، چي دغه هنرمند شاعر ټول خپل هنري او ادبي استعداد د داسي شيانو په ويلو کي صرف کړی دئ، چي په ژوند کي لږ په کار راځي، يعني د ده په آثارو کي د فکر ذخيره ډېره لږه ده، خو د لفاظۍ او داستان ليکلو استاد دئ. حقيقت دا دئ که د ملا نعمت الله هنر د ژوند له پاره استعمال سوی وای نو به حقيقتاً شاهکار وای، دی عادت لري چي د هري قصې د هري برخي په سر کي يو ادبي تمهيد بردي او بيا د هغه څخه د اصل داستان خوا ته هڅه کوي، په دې تمهيد کي د الفاظو قوت او خپل ادبي مهارت په ښه ډول ثابتولای سي او د ده قصې د پښتو د بانده والو د مشغوليت لوی سبب دئ. د ملا نعمت الله د هنر قوت هلته ښکاري، چي دی د شهنامې مطالب په پښتو مثنوي را اړوي، مګر دی پر خپل بيان دوني غالب دئ، چي د ترجمې هيڅ اثر نه پکښې ښکاري، مثلاً کله چي رستم په يوه جنګ کي په نافهمي خپل زوی سهراب وژني دغه تراژيدي ملا نعمت الله په داسي ډول تصوير کوي.

اور مي بيا نن لګېدلی په خاطر دئ
چي په غوږ مي د سهراب د مرګ خبر دئ
د وجود باغچه په غم زما تالا شوه
د بېلتون د محصلانو حوالا شوه
په هر ځای د بېلتانه له لاسه وير دئ
د هر چا مرګ ته فلك استاده خير دئ
کوراکور د بېلتانه نارې سورې دي
د خزان له لاسه مړاوي منجرې دي
دا فلك د ستم ژرنده ګرزوي بيا
ککرۍ پکښې د خلکو غورځوي بيا
لا بوستان نه وي تازه د نوبهار
چي خزان ورپسې سم راسي دوبار
لا خورکړی بنفشې نه وي اوربل
چي بورا سي د خزان د لاس غوبل
ګلاب نه وي پورته کړی سر له خواب

چي خزان يې کړي په غم سينه کباب
لاله نه وي اوچت کړی سر په باغ
چي خزان وربانديکېدي د غم داغ
بلبل هم نه وي په ديد دګلو موړ
چي فلك يې بيا په وژلو کړي زړه سوړ
د اسمان ناکردي څو به درته وايم
که يې ستايم تمام عمر به لګيا يم
پدا شان ما ته راوي ويلي صاف
د سهراب لښکر چي ولاړ په خپل اطراف
رستم هم ترېنه رخصت شو په ماتم
په طرف (يې) د سيستان کېښود قدم
د سهراب تابوت ئې هم يوړه له ځانه
دا خبر چي ورغی خاص تر سيستانه
کور وکلی په نارو په ژړا سر شه
تا به وې ګويا قايم هلته محشر شه
ووړ (و) لويو د سيستان به کړې کوکاري
چي هر څوك به خبرېده له هسي چاري
د واريه د رستم مور راغله سرتوره
د سهراب په غم کي پرېوته نسکوره
په ژړا يې (و) ګرېوان د اوښکو ډك
د افسوس فرياد ئې تلو په پاس فلك
په سيستان کي کور په کور کېده ويرونه
د سهراب په ماتم ناست وو عالمونه
چي دفن شو هغه ښکلی نازنين
تهميته هم چا خبر کړه په يو حين
چي سهراب قتل له لاسه د رستم شو
د سيستان په ښار کي ښخ په ډير ماتم شو
د خبر په اورېدو پرېوته کوزه
ډېر ساعت پرته بې خوده هغه چوزه
تار په تار ئې کړه ويښته د اوربل واړه
سترګي سرې کړې په ژړا خماري دواړه
اور يې بل کړو وې چي ځان پکښې ستي کړم
ځان ملګرې د سهراب سره دستي کړم
الغرض چي ځان ئې کړو پکښې ګوزار
چي ناګاه وربانديخلك شو خبردار
په تلوار يې دا له اوره کړه بهر
لاس و پښې وېښته يې سوي وه د سر
د دې سپين بدن چی و دګلو باغ

فیض محمد اخوندزاده

پر افغانستان باندي د انګرېزانو لومړۍ حملې د دې ملت پر ژوند درانه اثرونه وکړل، په عملي ژوندکي يې خلك د آزادۍ ساتني ته چمتوکړل خو له بلې خوا يې د دوی توجه د ژوندانه له نوروکارو څخه فقط د استقلال ساتني ته راوګرځوله اما په پښتو ادب کي دغه حرکت ډېر ښه اثرونه پرېښول. مثلاً د پښتنو دکلو شاعرانو د جنګ واقعې په حماسي شکل نظم کړې او له بلې خوا عالمانو او پوهانو هم په دغه حرکت کي برخه لرله او دوی داسي کتابونه وکښل چي هغه خلکو ته د آزادۍ د ساتني په لارکي ګټور وي، له دغو پوهانو څخه يو هم فيض محمد اخوندزاده و، چي د لوګر په موسهي کي اوسېدی او ده د امير شېرعليخان په اوله پاچاهي کي يو کتاب د روضة المجاهدين په نامه په پښتو مثنوي جوړ کی او مقصد يې دا و، چي خلك په ديني تبليغ سره د جهاد او د وطن د ساتني خوا ته راوبولي. دا کتاب تقريباً پنځه زره بيته او ښه تبليغي او اخلاقي مضامين لري، د ده د نظم ژبه ساده او روانه ده چي هر څوك بې تکليفه په پوهېږي او د قرآن او حديث مضامين په پښتو ژبه ښه نظم کولای سي او د ده کتاب د هغه عصر په پښتو ادب کي ښه ځای نيولای سي، دی خپل ملت ته د يووالي بږغ داسي رسوي :

همه واړه يو وجـــــــود شئ
په طلب کي د مقصود شئ

ملا فيض محمد په دې کتاب کي غواړي، چي د مملکت عسکرو ته د دوی مهم اجتماعي مقام وښيي او خپلو مسئوليتونو ته يې توجه ور واړوي، مثلاً د يوه مسلمان عسکري مشر وظايف داسي ښيي :

په لښکرکي چي افسر وي		مې بايد چي دلاور وي
شجاعت لري کرار وي		په صفوتوکي جرار وي
هم عاقل او مدبر وي		ښه ديندار مذکر وي
دلسوزي لري ناصح وي		هم انصاف لري صالح وي
سخاوت لري ښه دادکا		له لښکر سره امدادکا
چست چالاك وي ثقيل نه وي		هم ظالم او بخيل نه وي
کبرجن او جاهل نه وي		بدکرداره غافل نه وي
له لښکره باخبر وي		پخپل کارکي باهنر وي
تېښته نه‌کاندي صابر وي		په نعمت د رب شاکر وي
له سلطانه طاغي نه وي		له الله نه باغي نه وي
د پاچا په خدمت راست وي		د الله په طاعت ملاست وي
نه شراب خوري نه زاني وي		نه رشوت خوري نه جاني وي
حکومت ئې سراسر		په‌کتاب وي برابر
داسي نه چي دولت ټول کا		دی خپل ځان ورباندي موړکا
عالم واړه در په درکا		خپل مخ تور خاوري په سرکا

له دې يوې نمونې څخه سړی دا معلومولای سي، چي په افغانستان کي هم پس له اوله جنګه څخه يو فکري حرکت په

خلکو کي د دې له پاره پیدا سوی و، چي دوی د خپل ژوندانه لارو چارو ته متوجه سي او دغه فکر و، چي د امیر شېرعلیخان په زمانه کي پښتو ژبي او د عسکرو تنظیم ته توجه وسوه او په مملکت کي لومړۍ پلا یوه کابینه تشکیله سوه او یو اخبار د شمس النهار په نامه نشر سو.

د دغه حرکت ادامه :

په افغانستان کي لومړۍ پلا مدني حرکت امیر شیرعلیخان شروع کړی و او دغه پاچا د مملکت د نوي ژوندانه له پاره ځیني ښه اساسونه کښېښودل، د خپلي کابینې نومونه ئې پښتو کړل، عسکري قوماندې (بولۍ) یې له انګرېزي څخه په پښتو راواړولې او په خارجي سیاست کې هم غوښته چي له ټولو دولتونو سره دوستانه روابط ولري او د روس او دولت عثماني سفیران ئې په خپل دربار کي ومنل مګر انګرېزانو نه غوښتل چي د هندوستان له څنګه د پښتنو یو قوي حکومت موجود سي، نو دوی دوهمه پلا پر افغانستان حمله وکړه او امیر شېرعلي خان کابل پرېښود او په مزارشریف کي پاته سو او تر ده وروسته یو داسي سخت او قوي لاس پر افغانستان باندي مسلط سو، چي هغه د امیر شېرعلي خان حرکت ئې په سرعت تعقیب نه کړ، نو ځکه د پښتو ادب هم تر شل کالو پوري لکه چي لازم و هغسي وده ونه کړه، مګر د امیر حبیب الله په زمانه کي بیرته هغه حرکت لږ څه سره وښورېدی او یو څو مکتبونه په کابل کي جوړ سول او یو اخبار د سراج الاخبار افغانیه په نامه له کابله خپور سو.

په دغه وخت کي موږ ګورو چي پښتو لیکوالو او شاعرانو هم قلمونه راواخیستل او په افغانستان کي د پښتو حرکت بیرته شروع سو، سراج الاخبار د پښتو ژبي اهمیت ته خلك متوجه کړل او یو څو لیکوال داسي پیدا سول، چي دوی په پښتو ژبه څه لیکل یا به ئې شعرونه ویل، د دې ډلي په سر کي ملا عبدالباقي افغان کندهاری او سید محسن کندهاری او غلام محي الدین او مستغني او د سراج الاخبار لیکوال دي، چي لومړی مدیر او مؤسس یې مولوي عبدالرؤف کندهاری و.

او بیا محمود طرزي هغه چلاوه او ملګري یې عبدالهادي داوی او عبدالرحمن لودین وو، دغو خلکو د پښتو ژبي د نوي ژوند فکر په مملکت کي وروزه او لږ و ډېر یې په پښتو کي شعر او ادب ته هم خدمتونه وکړل. دلته موږ د هغو لیکوالو نومونه او ادبي تخلیقات ښیو، چي دوی د پښتو په نوي حرکت کي لومړۍ برخه اخیستې ده.

ملا عبدالباقي افغان

د پښتو د اخیرنۍ دورې په ادبیاتو کي چي کوم فکري تحول راغلی دئ د هغه یوه برجسته نمونه د دغه سړي په کلام کي لیدله کیږي. دی تر (۱۲۷۰ هـ ق) وروسته د کندهار په ښار کي پیدا سوی او په (۱۳۰٦ هـ ش) کال وفات سوی دئ. په شعر کي یې تخلص افغان و او د خپل عصر یو باعمله عالم او صوفي شمېرل کېدی، په وارو وارو یې له وطنه څخه تر مصر او حجازه پوري پیاده سفرونه کړي دي او ترکلکتې پوري هم تللی دئ.

د هند مشهور عالم مفسر او سیاسي رهنما مولانا ابوالکلام آزاد خپل ترجمان القران تفسیر د دغه سړي په مجهول نامه اهداء کړی دئ، ځکه چي دغه عالم د قرآن د تفسیر د ځینو پښتنو له پاره ترکلکتې پوري پیاده سفرونه کړي وه، دې فکور عالم د پښتنو د بدو عاداتو د اصلاح او انتقاد له پاره د (۱۳۲۰ هـ ق) کال په شاوخوا کي یو منظوم پښتو کتاب لیکلی دئ، چي وزن ئې اورد مثنوی او نوم یې تبیین الواجبات فی التخریب
العادات دئ، دا کتاب تقریباً (٦۰۰۰) بیته لري او د کتاب په سر کي داسي وایي :

را اخیستی مي شهباز دئ د خپل عشق رباب وهمه
نغاره د اسلام کوك سوه دواړه برېته تاوومه
سو شراب ساقي له عشقه عالم ټوله سو ګل رنګه
خوشحالي د هغو چي يې زړه پاك سو له زنګه
څه نغمې څه ترانې دي قسم قسم آوازونه
قمريان پر ښاخو ناست دي مطرب نوي کړه سازونه
خم په جوش پياله په دور قلقلي سو د صراحي
مستانه په رقص راغله درب دروب د پاکوبي
خورا پسته پښتو وايه بلنده مه درومه افغانه !
که قلم بافضولي کا ټينګ ئې نيسه له بيانه
التماس د سعادت کړه پښتانه لره د خدايه
د نېکۍ خښته ئې کښېږده ښه محکمه له تهدايه

افغان د پښتو په اجتماعي عيبونو انتقاد کوي او د دوی د اجتماع په منځ وررننوزي او د يوه اجتماعي نقاد جوله پيدا کوي، مثلاً پښتانه سوداګران په مالو کي ناوړه شيان ګډوي او خالص مال بازار ته نه راوړي، دا کار لکه چي شرعاً ناروا دئ په اجتماعي او اقتصادي لحاظ هم غندلی دئ او د تاجر اعتبار ورکموي، افغان وايي :

خيانت له مسلمانه سره منع دئ په دين کي
فريبنده او حيله ګر سو په انګار آتشين کي
چا چي غش په مال کي وکی هغه نه دئ زموږ له ډلي
دا حديث له مصطفی سو چا له نسته چي دا ولي
که موچنه که څپلۍ سوه چي په منځ کي وي خرڅوړي
د کومك لحاظ يې نه وي په قيامت به کښته ګوري
د لندن کافران ګوره غوټې خلاصي کړي دلته
پر هغه قرار ښکاره سي چي ليکلي وي هلته
د عراق وړې غوزې دي د وريښم په شان پېچلي
په دوه چند قيمت خرڅيږي سپيني پاکي صافي ولي
ستا دونيم په يوه شمار سي پاکېده يې خرڅي غواړي
د دنيا فهم چي دا سو حق تعالی دې وله نغاړي
يو د بله کړي نسبت چي د پټان پټان دروهلې
دين دي سپك په نظر ورکی داسي مه کوه نتلې
ته بايد چي مقدا او رهنما ئې و ملت ته
لمر خاته لوېده رابولي صفوت او شريعت ته

ستا د غش په چپلاخه د لویانو مخ خوږېږي
ځکه موږ ته رسول وایي چي له ډلي دي بېلېږي
سترګي روښي کړه ناکسه ځان وګوره بیدار سه
خس؟ دزدي د مېږه عیب سو له خپل ځانه خبردار سه

پښتانه په کلو او کوڅو کي ناپاکي پاشي او د نورو د صحت مراعات نه کوي افغان دغه اجتماعي او صحي عیب ته هم متوجه دئ او داسي انتقاد پر کوي :

که د ښا اوبه راتلې و داسي ځای ته چي ضرر و
د بوده او د سړیو پر خټ بېل د ده ممر و
د حساب تخمین یې وکړه هر حیوان چي پرې تېرېږي
په لحد کي یې عذاب دئ څو ابرو یې کوره کېږي
انبارونه د بامو چي د کوڅو و میان ته پاشو
د دوزخ د اور ازغي دي د لحد دپارې تراشو

افغان کله کله د خپل قوم د عظمت په یاد کي مستي کوي او ځوانانو ته د مېړاني او سلاحشورۍ درس وایي :

توپك ښه اسباب د دین دئ
خوار سړي له تبرزین دئ
پڅه توره دي تېره کړه
که دي رب ته تندی سپین دئ
بدن آس دئ پر سپاره سئ
په یوه ګراتۍ پوره سئ
توپك واچوئ اوږو ته
یو بل په ننداره سئ
زما نوبت په کله راسي
ربه غم مي زړګی تراشي
چي د توپ ګولۍ مي درومي
د مکاب کنګرې تراشي

غلام محمد پوپلزی

د پښتو ادب په نوې دوره کې چې کم فکري تحول پيدا سوی دئ هغه د نورو ژبو څخه د نوو ادبي آثارو د ترجمې په برکت راغلی دئ، کله چې د نولسم قرن په وروستنۍ برخه کې په هندوستان کې انګرېزي تمدن خپور سو، نو په اردو او هندي ژبو کې داسي کتابونه تأليف يا ترجمه سول، چي موضوع يې د نوي عصر خبري وې، د هندوستان ټول قومونه خپل ذلت ته متوجه سول او هر چا کوښښ کاوه، چي د نوي عصر له جريان سره ځان ملګری کړي.

په مسلمانانو کي هم دا فکر پيدا سو، چي دوی ولي متفرق او خپاره او ذليل دي؟ د اردو يو مشهور شاعر الطاف حسين حالي چي د پاني پت اوسېدونکی و، يو کتاب د مد و جزر اسلام په نامه منظوم کړ، چي په هغه کي يې مسلمانانو ته د دوی د تاريخي ارتقا سببونه وروښوول او د اوسني ذلت او خوارۍ علتونه يې هم په خوږه ژبه بيان کړل. دې کتاب په اردو ادب او د هندوستان په مسلمانانو کي يو نوی روح پو کړ او د هر چا سترګي خلاصي سوې. په پښتو ادب کي هم په دغه زمانه کي نوی فکر پيدا کېدونکی و او د نوي ادب په فکري طليعه کي غلام محمد خان د پېښور د چارسدي اوسېدونکی ودرېد او په پښتو مثنوي يې د حالي مد و جزر ترجمه کړ او پر هغه باندې په نثر يوه مقدمه هم وليکله، دا کتاب په (۱۸۹۳ ميلادي) چاپ سوی دئ او د پښتو نوي ادب د اغاز يوه ښه نمونه ده.

د کتاب په سر کي وايي :

"د ټولو مسلمانانو په خدمت کي عرض دئ، چي دا کتاب مدوجزر اسلام چي الطاف حسين صاحب انصاري پاڼي پتي مقيم د دهلي چي حالي يې تخلص دئ په اردو ژبه کي چي د مسلمانانو د ترقۍ او تنزل په باب ليکلی دئ په دې ورځو کي محض په خيال د خيرخواهۍ د اسلام او د مسلمانانو خصوصاً د پښتنو له اردو نه په پښتو ژبي کي ترجمه کړای شو. دا هغه کتاب دئ، چي په ليدو يې په تام هندوستان کښي يوه زلزله پرېوتې ده او چا چي دا کتاب په غور سره کتلی دئ او لږ کوټي شان تعصب يې په ډډه کړی نو هغه ته معلومه شوېده چي د مسلمانانو اوس څه حال دئ او مخ کي پرې څه حال راتلونکی دئ او په چا کي چي څه قدر لحاظ د احکامو د قران مجيد او د حديث د پاك نبي شته په هغو کي د همدردۍ يو جوش پيدا شوی دئ او د خپل طاقت په موجب يې لاس پښې وهل شروع کړي دي. دا خبره ظاهره ده، چي لوی عبادت په دنيا کي هغه قدم شمېرلی شي چي ضرورت ئې ټولو نه زيات وي، مثلاً په هغه وخت کي چي مسلمانانو باندي يو هسي ظالم دښمن په ظلم سره راوخېژي چي د دوی په مال او عيال، په دين او په ايمان لاس اوږده کا هغه وخت د هغه دفع کول په ښځو او نرو لازم وي او د دغه کار دپاره په نمانځه او روژه کي تاخير کول جايز شمېرلی شي دغه رنګه که ملك په قحط کي مبتلا وي نو دغه وخت چي څوك د لوږي مري د هغو همدردي کول په نورو ډېرو عبادتونو ړومبی شمېرلی شي او چي بېړۍ ډوبېږي او خلك پکښې ډوبېږي نو هغه وخت د ډوبېدونکو ويستل په نورو ثوابونو زيات دي".

غلام محمد خان په دې پښتو ليکنه کي خپل د نثر ليکلو قوت هم ښودلی دئ او داسي نثر ليکي، چي د پښتنو عام لوستونکي به هم ښه په پوهېږي، دی وايي چي د مسلمانانو د تنزل سببونه دا دي :

"اول - ورکېدل د علم د دين او د دنيا.

دوهم - بې اتفاقي د قوم.

دريم - بې ځايه تعصب يعني ضد او جهل په خپله خبره او د يوه بل نه نفرت او کرکه کول.

څلورم - غفلت د اسبابو د تنزل نه.

پنځم - د اولاد تربيت او تعليم نه کول.

شپږم - خرابېدل د اخلاقو او د خويونو.

اوم - په محنت او مشقت کي سستي کول.

اوس پاتي شوه دا خبره چي مور له څه کول مناسب دي د دې څواب ډېر اورد دئ او په هغي زمور د قوم د زاړه خيالاتو خلك يعني هغه چي د نوي تعليم د نوو خيالاتو نه واقف نه وي ډېر کم پوهيږي، دا ظاهره ده چي په هر قوم کي چي اتفاق او قوت او علم وي هغه همېشه په نورو قومونو باندي غالب وي او ملك او دولت د هغوی په قبضه کي وي او په کوم ځای کي چي څو قومونه يو ځای اوسي نو په هغوی کي چي په کوم قوم کښي اتفاق او علم او محنت کشي او دوراندېشي وي هغه قوم همېشه آسوده او په عزت کي وي".
د مدوجزر اسلام ترجمه داسي شروع کيږي :

له بقرات حکیم نه وکړه چا پوښتنه
چي هوښیار د کامل عقل څښتنه
کوم یو رنځ دئ چي سړی پرې هلاکیږي
په دنیا کي یې دوا نه پیدا کیږي
وې دا هسي ناجوړتیا په جهان نشته
چي دوا یې مونده نه شي هولته هیشته
که وړیا دي که اسان دي که مشکل دي
هر مرض له پیدا کړي خدای درمل دي
بې له هغه چي اسان ورته ښکاریږي
چي طبیب ښیي علاج وایي ترېږي
که د رنځ نخښي سبب ورته څرګند کا
په خندا شي په طبیب پوري ریشخند کا
نه دارو خوري نه پروا یې په پرهېز شي
په ورو ورو هغه کمزوری مرض تېز شي
د طبیب له نزدېکته یې نفرت شي
تر هغه چي له دنیا ځني رخصت شي
دغه حال به په دنیا د هغه قوم وي
چي په سپینه رڼه ورځ وده په نوم وي
په جهان کي وي پراته طوفان یې راوړي
په ګرداب کي یې کړي بند بادبان یې راوړي
غاړه لري وي سیلي زیاتیږي(؟)
ګمان دا دئ چي جهاز دا دئ ډوبیږي
د بېړۍ خلك په هغه شان پراته وي
اړخ نه اړوي د مرګ په خوب ویده وي
وریځ ګوره یې په سر د بدبختۍ وي
په موسم نوې راغلې د سختۍ وي
د نېستۍ نخښي یې په سترګو ورلیده شي
دا اواز له وړاندي وروسته اورېده شي
چي پرون مو څرنګ حال و نن په څه شوې
لا تر اوسه پوري ویل وې اوس بیده شوې
ولیکن د دې غافل قوم غفلت هم
هم هغه وي هغه صبر په ذلت هم
که شو خاوري فخرتوب یې هم هغه وي
سپینه ورځ شوه ولې خوب یې هم هغه وي
نه ارمان افسوس چیري د خپل ذلت کا
نه سیالي د نور قومونو د عزت کا
هیڅ فرق نشته د ډنګر دوی تر حاله
په هر حال کی چی پراته دي وي خوشحاله

په دې ډول غلام محمد خان يو روښان فکره او د قوم همدرده شاعر و، چې پښتنو ته يې د خپل فکر اثر پرېښود، نو ځکه دی د اوسنۍ زمانې د منورو اديبانو په لومړي صف کې درېږي.

غلام محی الدين افغان

دی اصلاً د کندهار و، خو تر (۱۳۰۰ هـ ق) کال دمخه هند ته فرار سوی و او خپل تحصيلات يې هلته تکميل کړي وه، په اردو، پنجابي او انګرېزي هم پوهېدی. کله چې د (۱۳۳۰ هـ ق) په حدودو کې کابل ته راغی دلته د دارالمعلمين مشر او په يوه ډله کې شامل و چې نوم يې (اخوان افغان) و.
ده په کابل کې ډېر ځلمي په نوي فکر او د افغانستان د آزادۍ له پاره وروزل او يو له هغو خلکو څخه و، چې په کابل کې يې د پښتو د روزلو
تحريك چلاوه. غلام محی الدين په (۱۳۳۹ هـ ق) وفات سوی دئ، چې د ده ملګرو يوه پښتو شناخته د ده پر مزار درولې ده، قبر يې په شهدای
صالحين کې دئ او دا لومړۍ پښتو شناخته ده، چې د مړي پر سر باندي ليکل سوېده.
غلام محی الدين افغان د وطن د آزادۍ په تحريك کې لويه برخه لرله. د ده پښتو اشعار انتقادي او اصلاحي خواوي لري، د وطن د ميني جذبات پکښې ښکاره دي، په (۱۳۳۲ هـ ق) کال ده يو شعر ويلی دئ چې د آزادۍ او مليت خصوصي جذبه لري. دی له هندوستانه چې د انګرېزانو تر اسارت لاندي و خپل وطن ته راستون سو، دلته که څه هم خارجي استقلال موجود نه و، مګر د افغانستان خلکو د وطن داخلي چاري په خپل اختيار کې لرلې، ده دغه حال غنيمت وباله او شکر يې پر کاوه.
مګر د افغانستان د کامل استقلال له پاره يې هم د دې ځای له نورو منورو خلکو سره يو ځای کوښښ شروع کړ او د خپلي سعي نتيجه يې هم د افغانستان د استقلال په اخستلو کې وليدله، او له دنيا څخه ولاړی، په دې يوه غزله کې دغه حال داسي بيانوي :

شکر شکر باغ مو خپل باغبان مو خپل دئ
ګل مو خپل بهار مو خپل بوستان مو خپل دئ
سروه خپله بلبل خپل چمن مو خپل دئ
لاله خپل ارغوان خپل دامان مو خپل دئ
نشه خپله خمار خپل پیاله مو خپله
بزم خپل ساقي مو خپل دوران مو خپل دئ
کلی خپل بازار مو خپل وطن مو خپل دئ
ځمکه خپله رود مو خپل دهقان مو خپل دئ
شاه مو خپل ګدا مو خپل قاضي مو خپل دئ
سپاه خپل رعیت خپل دېوان مو خپل دئ
غل مو خپل قاتل مو خپل مقتول مو خپل دئ
عسکر خپل مفتي مو خپل زندان مو خپل دئ
شکر شکر بېګانه په میان کي نسته
مدیر خپل اخبار مو خپل دوران مو خپل دئ
عجب عصر دئ افغانه نظر وکړه
ژبه خپله قلم خپل بیان مو خپل دئ

"سراج الاخبار، څلورم کال، دریمه ګڼه"

عبدالعلي مستغني

په (۱۹) قرن کي چي په افغانستان کي د دري ژبي یو ډېر نامتو او مقتدر شاعر تېر سوی دئ هغه یو پښتون او په پښتنو کي روزل سوی سړی دئ، چي ده پښتو شعر لږ ویلی دئ، مګر د دري غزلیات او قصیدي او رباعیات یې په زرو دي او که دغه سړي خپل هنري استعداد پښتو ته
وقف کړی وای نو به یقیناً په پښتو کي د ده آثار نه هېرېدونکي او نه ورکېدونکي وه.
د دي سړي نوم عبدالعلي په قوم هوتك او د ملا رمضان زوی و، چي تخلص ئې "مستغني" و. دی په (۱۲۹۳ هـ) کال د کابل په بالاحصار کي زېږېدلی او د (٦٠) کالو په عمر په (۱۳۱۲ ش) کال وفات سوی دئ، د مستغني پښتو اشعار په سراج الاخبار او د کابل په مجله کي نشر سویدي، د فارسي ژبي د کلاسیکي رویې په پیروي یې پښتو اشعار هم هغه ډول جوړ کړي دي او د دې عصر په پښتو شاعرانو کي هم ځای نیولای سي. د ده د کلام نمونه دا ده :

علم زده کړه ګوره جهل په کار نه دئ
که دي پلار دئ چي جاهل دئ په لار نه دئ
که بې علمه خبردار دئ بې خبر دئ
که هوښیار د زمانې دئ هوښیار نه دئ
که څوك سود غواړي د علم سودا ښه ده
په ګرمي د دې بازار بل بازار نه دئ
که سودا کړي دوکاندار د علم ګوره
با انصافه تر ده بل دوکاندار نه دئ
خوار هغه سي چي د علم نه غافل سي
چي د علم دولت مومي بیا خوار نه دئ
کافران ګوره په علم جهانګیر سول
ما وتا لره دا ننګ او دا عار نه دئ
مړ ویده دواړه یو رنګ وي په غفلت کي
مړ یې بوله هر سړی چي بیدار نه دئ
تر غفلت پورته خونخواره بلا نسته
که زمری څوك خونخوار بولي خونخوار نه دئ
موافق د زمانې سره رفتار کړه
مخالف د زمانې ښه رفتار نه دئ
زمانه وي کله ګرمه کله سرده
تل تر تله په چمن کي بهار نه دئ
که فلك د غیر په کام سو غمګین مه سه
په دې ژرنده همېشه د چا وار نه دئ
مستغني زه دي مین په خپل ګفتار کړم
ستا په شان ګفتار د هیچا ګفتار نه دئ
مستغني یم زما نوم عبدالعلي دئ
زه پښتون یم په بل قوم مي څه کار نه دئ
فارسي شعر مي مشهور دئ په جهان کي
په پښتو ژبه مي شعر شعار نه دئ

سراج الاخبار، څلورم کال، شپږمه شماره
عقرب ۱۲۹۳ هـ ش

مولوي صالح محمد کندهاری

د دې زمانې له ليکوالو څخه چي په پښتو نثر يې د مکتب حبيبيه له پاره درسي کتابونه ليکلي او هم د پښتو لومړنی معلم و، مولوي صالح محمد کندهاری دئ، چي د پښتو د تحريك د لومړيو خدمتګارانو څخه و او کله کله به يې شعر هم وايه، ده په پښتو مثنوي د مولوي بلخي له مشهوره دري مثنوي څخه په خورا خوږه پښتو ځيني داستانونه نظم کړي وه، چي په اوسني پښتو ادب کي ښه ارزښت لري.

مولوي صالح محمد کوښښ کړی دئ، چي د پښتو نثر خوږ او بې تکلفه وليکي، نو دی لکه د پېښور مولوي احمدجان د افغانستان په ليکوالو کي د ساده نثر ليکلو پېشقدم سړی دئ، چي د مرګ تر وخته پوري د پښتو په خدمت مشغول و، دلته د ده د نثر يوه نمونه راوړو :

همت

هر څوك چي په صدق او رشتيا و يو شي ته متوجه سي تر پايه يې رسولای سي او عاقل سړی له هر څه پند اخلي. يو نوی ځوان و، نظر يې پر مېږي ولوېده چي د غنمو دانه يې په خوله کي اخيستې وه پر دېوال يې خېژوله ځني ولوېده، راکښته سو وايې خيسته پورته يې کړه، بيا ځني ولوېده بيا راکښته سو وايې خيسته. الحاصل چي پنځلس شپاړس واره ځني ولوېده او اخر يې په خپل همت د مطلب و ځای ته ورسوله، ځوان په تعجب ورته کتل فکر واخيست چي مېږی هم په خپل عزم او همت و مطلب ته ورسېد، نو انسان چي بهتر د مخلوقاتو دئ او هر څه کولای سي که په صدق و يوکار ته متوجه سي ايا وکمال ته به يې ونه رسوي، ټينګ عزم يې وکی د علم و تحصيل ته متوجه سو، په لږه موده يې ډېر علم حاصل کی، بلې ! که څوك په صدق متوجه سي هر څه کولای سي.

د مـــــــېږي همت ته ګـــــوره
عزم ټينګ کړه زما وروره !

بله نمونه :

"چي کري هغه به اخلي"

هلك په غره کي ناره وکړه هغسي آزانګه سوه، خيال يې سو، چي بل هلك دئ، بيا يې ناره کړه ته څوك يې دغسي آواز يې تر غوږ سو، يقين يې سو، چي بل هلك دئ. ښکنځل يې وکړه هغه خپل ښکنځل يې واورېده، وبېرېدی او په ځغاسته پلار ته راغی ويل يې :

بابا په غره کي يو هلك ما ته ښکنځل وکړه، پلار کيفيت وپوښته، پوه سو ويل يې اې زويه ! که تا څه ويلي وای هغه به دي اورېدلي وای، ولي دي ښه ونه ويل.

نظم
که دي بد ويل و چـــا ته
خـــود به بد وايي و تا ته
که ښه وايې ښه به اورې
اوکه بد هـــــغه به اورې

خان عبدالغفار خان
او د پښتون مجله

کله چې په دنیا کې لومړنی جنګ په (۱۹۱٤) کې شروع سو نو په هندوستان کې د آزادۍ له پاره ډېر مؤثر حرکتونه ورسره پیدا سول. د هندوستان آزادي غوښتونکو خلکو د کانګرس او خلافت او مسلم لیګ په نومو سیاسي ډلې جوړې کړې وې او په ټول هند کې مسلمانانو او هندوانو په ګډه د خپل استقلال له پاره سیاسي شدیده مبارزه په ډول ډول روانه کړې وه، په دغه سیاسي حرکت کې د سرحد پښتنو هم پوره برخه لرله.
او لومړی پلا خان عبدالغفار خان او د ده ملګرو په پښتنو کې د اجتماعي اصلاح له پاره یوه ډله د "مجلس اصلاح الافاغنه" په نامه جوړه کړه، چې په پښتنو کې د اصلاح او اجتماعي سمون له پاره یې کوښښ کاوه او وروسته دغه ډله د یو سیاسي ګوند په ډول تبدیله سوه، چې نوم یې د خدایي خدمتګارانو ګوند و. دې سیاسي ګوند د هندوستان د نورو سیاسي ډلو په همکاري د آزادۍ په تحریك کې قوي لاس لاره او د سیاسي فعالیتونو سره سره یې د پښتو ژبې خپرولو ته هم توجه وکړه. د خدایي خدمتګارانو رسمي ترجمان یوه پښتو مجله وه، چې د اتمانزو څخه په پښتو خپرېده. دې مجلې پښتو ادب ته ډېر ښه خدمتونه وکړل، په پښتو کې د ساده نثر لیکلو او د اصلاحي او سیاسي شعر لیکلو ور یې پرانیست او ځیني اصلاحي ډرامې یې هم په پښتو ادب کې زیاتي کړې. د دې مجلې په لیکلو کې په خپله خان عبدالغفارخان یو بهترین ساده لیکونکی او سیاسي او اصلاحي لیکوال ګڼل کیږي، چې علاوه پر سیاسي تاریخ د پښتو په ادبي تاریخ کې هم مهم ځای لري.
عبدالغفار خان د خپل نثر لیکلو اساس پر هغه معیار ایښی دئ په کوم چې پښتانه په خپلو دېرو او حجرو کې خبرې کوي. د عبدالغفار خان په نظر کې لیکنه او ادب فقط د خپل اصلي مقصد له پاره چې هغه د خلکو پوهول دي استعمالیږي او د ده د لیك مقصد صرف دا دئ، چې په خپل اصلاحي او سیاسي فکر عالم خلك وپوهوي. نو ځکه دی تل په داسي ژبه لیکنه کوي چې په کومه ژبه دی په حجره کې د پښتنو سره ږغیږي، د ده نثر داسي ساده او روان او بې تکلفه دئ، چې هر پښتون ښه په پوهېدلای سي او هم د دغه سبك په تعقیب ډېر نور لیکوال راوتلي دي، چې نور پښتو اخبارونه او مجلې یې نشر کړي دي، لکه (ازاد پښتون) چې میراحمدشاه نشراوه، یا د خیبر مجله چې د اسلامیه کالج څخه خپرېده، یا (ستړی مه شې) مجله چې سید راحت زاخیلي خپروله.
په پښتونستان کې چې تر اوسه پوري د نثر لیکلو طرز او ډول روان دئ هغه د عبدالغفار خان او د ده د ملګرو لکه ماسټر عبدالکریم مرحوم او قاضي عطاء الله خان مرحوم کړې لار طی کوي.
د عبدالغفار خان مسلسل مضمونونه چې د "زه په جیلخانه کې" تر عنوان لاندي خپرېدل ډېر خواږه او د واقعیت نګارۍ ښه مثالونه دي، دی شاعر او خیالپرست لیکوال نه دئ، مګر د اجتماع د ژوندانه واقعیتونه د یوه ریالیسټ په ډول په ساده ژبه ښه لیکلای سي او هر وخت ادب د ژوند له پاره استعمالوي.
د ده د نثر یوه نمونه دا ده :
اکثره خلك پوه دي مګر د حکومت داسي مدحه خوانان اوس هم شته چې انګرېزانو ته عادلان او رحم دلان وایي، زه د داسي ورونړو د سترګو پرانستلو دپاره یوه تازه واقعه لیکم :
تقریباً دوې میاشتي به کیږي چې یوې سرکاري لارۍ چې په هغې کې د پولیسو کپتان د سپایانو او یوه تحصیلدار سره سپور و. دې لارۍ بالامانۍ سره زموږ یوه پښتنه خور په ګاډۍ ووهله او في الحاله مړه شوه وائي چې د دغې لارۍ د ډرایور نه ډېرو خلکو اورېدلي دي، چې ویل ئې : ما خو لارۍ تېزه نه وهله مګر د پولیسو کپتان او تحصیلدار زه مجبور کړم او ده ویل چې تېز یې بیایه پروا مکوه که څوك ترې لاندي شي. په دغه وخت کې چې لارۍ زموږ دغه مظلومه خور ووهله نو یو څو خدایي خدمتګاران راغلل او لارۍ یې ودروله او وې ویل صبر وکړئ چې د دې واقعې د تحقیق دپاره څو سرکاري افسران راشي

هسي نه چي دوی لاړ شي او سبا دغه ملزمان د دې نه انکار وکړي او بل چا ته بې ګناه ضرر ورسېږي. نو دا صفا ظاهره خبره وه، چي د خدايي خدمتګارانو دا څه جرم نه و، داسي خو همېشه موږ وينو چي چيرته لارئ څوك ووهي نو لارئ او د هغې سورلي تر هغه نشي تلای چي سرکاري افسر نه وي راغلی، مګر دلته د خدايي خدمتګارو او دوی ته د خدايي خدمتګارئ نوم لويه ګناه وه. پدې وخت کي کميشنر ته تليفون وشو هغه راغلی او د راتلو سره يې بې د پوښتني چي اصله واقعه څه ده څه مصيبت پيښ شوی دئ په خدايي خدمتګارانو سترګي راښکلې چي تاسي زما لارئ ولي درولې ده، هغوی ورته په جواب کي وايي چي ته خو د لارئ غم اخيستی يې مګر دلته زموږ يوه بې قصوره خور د اجل ښکار شوه لاکن ډپټي کميشنر ته زموږ د خور مرګ څه ښکارېده دا خو څه فرنګئ نه وه، چي د هغه زړه ته پرې څه صدمه رسېدلې وای دا خو يوه غريبه پښتنه وه نو که مړه شوه څه خبره ده.

مختصر دا چي د دغي مظلومي د مرګ الزام خو په هيچا رانه غی البته دا قدر انصاف وشو، چي خدايي خدمتګار ته د قيد سزا ورکړه شوه.

ما ته ښه په ياد دي چي يو ځل په مردان کي د يو خان د موټر لاندي يوه بوډئ اوکښه فرنګئ راغله او مړه شوه نو هغه مقدمه لوی جج (قاضي) ته وړاندي شوه او تر هغه ځايه ورسېده او په اخر کي د ډېر تکليف او د زرګونو روپو د خرڅېدو نه علاوه د هغه خان څخه په زرګونو روپۍ د هغې فرنګئ د مرګ معاوضه واخيستله شوه. نو هغه وخت خان خلاص شو، حال دا چي هغه فرنګئ د کښوالي په سبب مړه شوې وه او دلته خو د يوې پښتنې ويني بربادي توی شوې او د هغې چي چا همدردي کوله نو هغوی ته بې قصور و تشريفاتو د قيد سزا ورکول شوه دا دئ د غلامۍ او آزادئ فرق.

فخر افغان د پښتون مجلې څخه

قاضي عطاء الله خان

د عبدالغفار خان د سياسي حرکت يو تکړه ملګری قاضي عطاء الله خان و، دی د مردان د يوې درنې کورنئ څخه د سياست ميدان ته راوتلی او د پښتنو په علمي حرکت کي هم د ډېري برخي خاوند و، قاضي عطاء الله خان د (۱۹۰۰ م) کال په شاوخوا کي د قانون درس تمام کړ او د وکالت پيشه ئې لرله، مګر د فخر افغان په سياسي ډله کي هم د يو غښتلي کارکن په حيث شامل و اوکله چي لومړی پلا په سرحد کي سرخ پوشانو انتخابات وګټل نو ډاکټر خان لومړئ کابينه جوړه کړه، په دې کابينه کي عطاء الله وزير معارف و، ده د خپل وزارت په دوره کي دوه مهم کارونه وکړل :

اول دا چي په ټول سرحد کي يې ابتدايي مکتبونه پرانيستل.

دوهم دا وه چي د پښتو ژبه يې په ابتدايي تعليم کي داخله کړه او درسي کتابونه يې ورته جوړ کړل.

د قاضي عطاء الله خان د عمر ډېره برخه په سياسي جد و جهد کي تېره سوې او د انګرېزانو حکومت په وارو وارو دی محبوس کړی و، مګر د ده د حبس دوره تر سياسي جد و جهد لا ډېره مهمه وه، ځيني بنديان وي چي په بنديخانو کي لمونځونه کوي او يا قرآن يادوي دا خو به د هغه بندي شخص له پاره ښه وي، مګر قاضي عطاء الله خان په بنديخانه کي هم يو لوی اجتماعي خدمت کړی دئ، ده له انګرېزي مهمو کتابو څخه يو د پښتنو تاريخ په څلور جلده کي ليکلی دئ، چي په پښتو تأليفاتو کي لومړئ درجه لري، دا کتاب دوې لويي ښېګڼي لري : اول دا چي ژبه يې روانه او خوږه او عام فهمه مګر د ادب پر اصولو برابره پښتو ده. دوهم دا چي د کتاب موضوع هم د تاريخ ليکلو پر عصري معيار برابره ده، يعني دی له ځانه تاريخ نه جوړوي، بلکي د مستندو کتابو په حواله خبري کوي، د پښتنو مفاخر او د پښتونوالي ښېګڼي په ښه ډول په دې تاريخ

کي ساتي، نو دی که له یوې خوا د عصري علومو سره اشنا محقق او مؤرخ دئ له بلې خوا پښتون هم دئ نو ځکه د ده تاریخ د پښتنو په دنیا کي ډېر ارزښت لري، ژبه يې داسي روانه او خوږه ده چي فارسي ژبانان هم له هغې څخه ښه استفاده کولای سي او دا يګانه کتاب دئ، چي د فارسي وانانو په کورنيو کي لوستل کېږي اوس به د دې کتاب څخه يو څو کرښي د نمونې په ډول رانقل کړو:

"د دوست محمد خان د قید په ایامو کي انګرېزي حکومت په هغه باندي د خپل فوځي او مالي طاقت او د انتظامي جاه و جلال د رعب اچولو په غرض هغه ته په کلکته کي خپلي ټولي جنګي او صنعتي کارخانې، جنګي ننداري، جهازونه، اسلحه خانې، فوځي پرېډونه، توپخانې وښودل هر کله چي هغه د هندوستان انګرېزي عدالتونه، محکمه، بلدیات او دفترونه، د پولیسو انتظام او د امن و امان واقعات او حالات وليدل نو د هغه په زړه کي رښتيا د فرنګيانو د قوم يو لوی رعب او هيبت او خوف کيناستو او د خپل قوم د خلکو نه يې يو ګونه په زړه کي حقارت پيدا شو، تر اوسه پوري د پرنګيانو پولیټکل ایجنټان (سیاسي نماینده) په دې پالیسي باندي پابند دي او خودمختاره علاقو نه چي کومي د هغوی د لاندي دي د هغه ځای لوی لوی واليان، رياست، ملکان او خانان ښکته ملکونو ته بيايي چي پر هغوی باندي د خپل حکومت د زور او طاقت او د څه انتظام رعب او دبدبه کينوي، هغوی د خپل فوځونو پرېډونو تماشې ته د توپ او ټوپکونو او د کارتوسو جوړولو کارخانې ته بيايي او د دې غرض دا وي چي د هغوی په زړونو کي د فرنګيانو دومره وېره کيني، چي بيا هغوی د مقابلې او د مخالفت خيال هم په زړه کي رانه ولي.

څه وخت چي دوست محمد خان کابل ته واپس راغلو، نو هغه به د خپل قوم د مشرانو په مخکي هم کله دا شان خبري وکړې چي د هغه نه به دا معلومېده چي هغه ته د خپل قوم تهذيب، استوګنه او اخلاق د پرنګيانو په مقابله کي ډېر لاندي ښکاري. هغه به په دې سلسله کي د پرنګيانو د طریقه زندګي ښه او د خپل قوم د ټولو عادتونو بد ویل، ورو ورو د افغانستان په ټولو خودمختاره قبايلو کي دا خيال پيدا شو، چي د دوست محمد خان په زړه کي د هغه د قيد په سبب د پرنګيانو رعب ناست دئ او ځکه هغه په هره موقع کي د هغوی مدحه وايي، مګر د دې په مقابلې کي چونکه دې قبايلو انګرېزي فوځونو سره ډېري مقابلې کړي وې او په جنګونو کي يې هغو له شکستونه ورکړي وو نو د هغوی په زړونو کي د پرنګيانو خلاف نفرت او حقارت پروت و، له دې کبله د دوست محمد خان دا قسم خبري به په هغوی باندي بالکل ښې نه لګېدې او هغوی ورو ورو په دې سبب هغه ته سپك کتل شروع کړل، اکبر خان هم د نورو عامو پښتنو په شان د انګرېزانو نه متنفر و او په دې خبره کي د هغه او د هغه د پلار په رايه کي ډېر اختلاف و، هغه به دا ويل چي اګر که پرنګيان د جنګ او د حکومت په انتظامي امورو کي ډېر ښه ماهران دي مګر هغوی د نورو ملکونو آزادي په زور باندي سلب کوي او د هر چا په زړه کي د خپل رعب او خوف کينولو کوښښ کوي، په دواړو کي د دې اختلاف رای نتيجه دا شوه، چي هر کله دوست محمد پرنګيانو سره په هر حالت د دوستۍ او د مصالحت تعلقات اوسېدل غوښتل نو د اکبر خان دا منشا وه، چي هغوی سره په هر حالت دوستي ساتل او په هغوی باندي په قومي معاملاتو کي پوره اعتماد کول د پښتون قوم تباه کول دي. په دې رای کي محمداکبر خان په حقيقت کي د ټول قوم د رای ترجماني کوله او هم دغه وجه وه، چي د خپل پلار په مقابله کي هم هغه ته د اولس په خلکو کي زياته هر دل عزيزي حاصله وه او د هغه په خبره باندي به خلکو په نسبت د دوست محمد خان زيات غوږ ايښوده. د محمداکبر خان په زړه کي دا شك پای ته رسېدلی و، چي پرنګيان به يو ځل بيا په افغانستان کي د خپل اقتدار د قايمولو کوشش کوي ځکه چي د هندوستان انګرېزي مقبوضاتو ته د روس د سرحد رانزدې کېدل هغوی په هيڅ شان نه شو برداشت کولای او په دې کوشش کي همېشه شپه او روځ مصروف وو، چي د روس ټول ګاونډې حکومتونه دې زير اثر وي. پس اکبرخان هغه وخت په دې کوشش لګيا شو، چي هم د قوم او هم د فوځ په سپايانو کي دا خيال پيدا کړم چي د پښتنو د آزادۍ د برقرار ساتلو دپاره دا ضروري ده، چي په يوه مناسبه موقع کي د انګرېزانو دا شان زور مات کړی شي، چي هغوی بيا په افغانستان باندي د فوځي پېش قدمۍ خيال پرېږدي".

ماسټر عبدالکریم

د پېښور د سیمي په سیاسي بیداري کي د خدایي خدمتګارانو له ډلي څخه د ماسټر عبدالکریم سیاسي او ادبي شخصیت هم د هېرولو نه دئ.
نوموړی د چارسدې په اتمانزوکي په (۱۹۰۸ م) کال زېږېدلی او د پلار نوم یې منتظرخان و، په (۱۹۳۰ م) د ډهلي په جامعه ملیه کې خپل تحصیل پای ته ورساوه او په اتمانزوکي د آزاد سکول سرمعلم سو، د ده ژوند د یوه معلم په ډول شروع سو خو دی یوازي معلم نه و، بلکي یو سرګرم سیاسي سړی هم و.
د آزادۍ په جنګ کي لومړی سپاهی او د سیاسي لیکوالو په ډله کي هم پېشقدم و، او په وارو وارو په خپلو سیاسي فعالیتونو کي محبس ته تللی او عمرونه یې په قید کي تېر کړي وه، څو چي په پای کي په همدغو بندیخانو کي مریض سو او له دغو ناجوړیو څخه د ځوانۍ په عمر تر دنیا تېر سو.
ماسټر کریم د پښتون مجلې د ننني دنیا تر عنوان لاندي ډېري سیاسي مقالې لیکلي دي، دی یو سیاسي او اجتماعي لیکوال په دې معنی ګڼل سوی چي په خپله هم تر مرګه پوري یو رښتینی د اجتماع خدمتګار او سیاسي سړی و. د ماسټر د نثرونو یوه مجموعه چي "ځولۍ ګلونه" نومېږي په (۱۹۵۷ م) کي له پېښوره نشر سوې او د ده د نثر ښېګڼې دا دي :
دا چي سادګي لري، یعني په داسي ډول خپل مطلب لیکي، چي عام خلك په وپوهېږي او په نثر کي یې ډېر لږ د نورو تاثیر ښکاري او سړی داسي ګومان کوي، چي د چارسدې په بازار کي دوه پښتانه خبري کوي.
د ماسټر نثر د پردیو ژبو نامانوس لغات نه لري او د عربي یا فارسي یا اردو هغه لغتونه استعمالوي، چي په پښتو کي رواج لري.

د ماسټر کریم د نثر نمونې :

بې ګناه

داسي خو چي به څوك د جبل په تورو تنبو را دننه شو ما به تربنه تپوس اوکړو، چي دا په څه، نو ویل به یې خدای شته اول به وې چي نه خبر نه اتر خالص په دښمني راسره شوي دي، ولي په نوروز غریب خو ډېر زیاتی شوی و، تش په دریو مړو کي پوره لس کاله راغلی و او مړي یې هم خپل مړي وو، یو مړی یې سکه د تره ځوی و او خور چي غله کاسره نه وي نو هم څوك وژني او ماشوم خوریي له به څنګه د چا لاس ورشي، پښتانه هسي بخت بد نام خلق دي، بادام کاکا څه د واره د لاسه مړ شو، چي بس اوس به خلق نور څه نه کوي. خو تره، تربور به وژني، تربور خو سړیه د سړي متې دي په غم ښادي کي ورته همه جا ولاړ وي.
نوروز ګورئ ډېر قابل سړی و، د مزکي نه یې ځان خلاص کړی وګني په زمینداري د نوروز نه څوك ښه نه پوهېدل او ولي جایداد څه د خپلي حیا نه ګران دئ څه؟ چي خلقو به په جواري کي شرمولو نو خود به یې مزکه خرڅوله او چرس؟ دا خو د سړي غم غلطوي او چي سړی خدای په چرسو راواړوي شپږ اته چیلمه د ورځي وهي او کارکسب نه کوي. نو اخر دا پیسې به د کومه راځي، د چا کورکي څه د روپو مشین خو نه وي لګېدلی، چي بس روپۍ دي چي جوړېږي به، او چي خدای د سړي په کمي شي نو خود به ځان د ګورکفن نه خلاصوي د پلار نیکه هډوکي به خرڅوي او پوکلی برغی به ګرزي.
د نوروز د تره ځوی ښه په معاش مزوکي ګرزېدو شپېته منه جوار، څلوېښت منه غنم، شل څټي ګوړه به یې اوچته کېده، ښځه یې هم د خپل کاکا لور د نوروز خور وه، نه پخپله چنبرخوره وه او نه یې خاوند بې ځایه خرڅ ته پرېښودو، دوه درې لنګې به یې هر وخت په اخور ولاړې وې، که ډېر غوړي، ډېر بسیار پیو مستوکي به یې غړغړې کولې، ژرنده، جوړه، روپۍ، کالي هر څه سل سل وو، نوروز چي خدای څه وخت په لعنت کړو نو ده به پکښې هم کله ناکله د وسه وهله خو چي یوه ورځ یې د ماشوم خوریي د غاړي اوړې کوزه کړه او په جواري کي یې پرېښوده نو د تره ځوی ي بهر په هوجره کي راګیر کړو، حیا یې

ترینه ټوله کړه، ګریوان یې ترینه کوز واچولو او ورته یې ووې، چې په کوڅه مې رانه شې.

وایي د جواري ډېر بد تا و وي او لا چې سړی په هوجره جماعت کي د خلقو مخکښې ملامته شي او بیا د خپل تره، تربور د لاسه نو راشه که یې ګورې. شپه له د چم ګاونډ د خلقو ډزي د غوړه شوې او چې صبا شو نو نوروز ړیره په موټو ویسټله وئیلې چې ورور، خور او ماشوم خوریې مې بېګاه چا ظالمانو اوویشتل د نوروز د تره ځوی یو بې ازاره غوندي بنیادم و د چا ملاسته غوا یې پاسولې نه وه. د کلي په پروجنبو خو هډو د سره پوهېدو نا، بس د مزکي یو غویی و او لکه د جهانګیر شادولا کاکا دی یې یو خپل کور پېژندو او بل خپل پټی، نو د مرګ ورسره د چا څه و، جنازې اوچتي شوې، مړي سنبال شوو، نوروز په زړه کي پټ پټ خاندل وئیلې ماموته ! بیا دي موته څه لوی فضل درباندي خدای اوکړو ښایسته ډك په ډك کور درته سره د شپېته جریبه مزکي پاتي شو، بې د خدایه او بې د نوروز نه نور د مړو غریبانانو څوك وو؟ ته راڅه څه راڅه نوروز ته لاس نیوه کوه، نوروز خان د مشرۍ په ځای ناست هر چا سره به یې د خبري دنبال رانیوو، چې خدای دې اوبښي او ببنلي به یې وي په غریبانو ډېر لوی ظلم شوی دئ سخات اووته، خیرات ورکړی شو فقیر فقرا خپله برخه هم یوړه، شپې له نوروز د ماښام پولاو ورکړ غوړي یې لکه د اوبو اوبهول پر دې غوړ هسي هم لکه د ټکوري شلېږي او چې داسي بې کړاوه چا ته پاتي شي نو هغه یې په قدر څه پوهېږي، زر خو په هغو خلقو ګران وي چې ګټلي یې پخپل ځان وي او چې د ملا صاحب د څنګلونو نه غوړي اوبهېدل نو د بیلمازه غلچکي او جوارګر نوروز نه ښه سړی په کلي کي بل چرته و؟

څوکیدار لاړ تانه کي رپوټ اوشو څه د دېواله د سر څپیاکه خو نه وه د رب العلمین روغ درې تنه اشرف المخلوقات مړه شوي وو غونډ ربوبیت خدای خبر چې څومره موده لګیا وو دې خړې مزکي او دې شین اسمان نه،پوهېږم چې څومره سنبالي کړي وو، نوروز څه خبر وو چې د یو پلیت مطلب دپاره ده څومره لویه ګناه کړې وه، خو رښتیا چې پټ غل باچا وي د شپې مرګ و د موقعې ګواه شاهد هم نه و، بل نوروز له څه لږ مال خو په ګوتو نه وو ورغلی. شپه په شپه په تانه تحصیل د "سپین ږیرو" جرګې اوګرزېدلې، مقدمه خو افسرانو ډېره اوزنګوله خو اوښ چا چرته په بډه وهلی شو، نوروز جرګه شو، په دویم ګذار بیا په جرګتیانو د "سپین ږیرو" جرګې اوشوې او نوروز په دریو مړوکي ایله لس کاله قید شو، دی لا په دې هم خفه و، وئیلې خپل مړي مي وو، د بل چا راسره څه کار وو، ګوتي یې مروړلې، وئیلې که زه خبر وی چې د مسلم لیګ باچایي را روانه ده نو لږ وار به مي کړی و، د تره ځوی به مي نور حساب هم جمع کړی وو، څوک شمس الحق به مي چا قیوم له کټلي وو، نو سپین باز به ګرزېدم. د مسلم لیګ په حکومت کښي به مي په مقدمو دومره ډېر څه لګېدلي هم نه وو، تاڼو ببل سپین کړم، قچرو کي خو خلق په لږ څه نه رضا کېږي او جرګتیان خو د سړي نه سمه څرمن وباسي، اوس خو د خدای ؏ فضل دئ، د مسلم لیګ حکومت خو څمونږ خپل حکومت دئ، غونډ د محمد ۲ کلیمه ګو یو، غټ افسر وي او په لږ څه رضا شي، دا یو نیم بدنیته هسي د مسلم لیګ بد غواړي.

نوروز کال نیم په جېل کي ډغري اوخوړې خو ډېر ژر پرې د جېل افسران مهربانه کړل، ټیمکی غوړي، بورۍ نیمه اوړه، شپږ اته چرګان به په بهر دنیا د چا د نظره څه راځي، ناولي په جېل دننه ډېر لوی برکت دئ. ورانه په هغه چا شي چې په جېل دننه شي او د ملاقات درك یې نه لګي د جېل په ژبه کي د قیدي لیدو ته ملاقات نه وایي، ملاقات هغه وي چې د قیدي خپلوان د جېل د چاوړوکي لوی افسر سره د هغه په کورکي درنه څولۍ او ډکه منګل ووینی. کال چې تېرېده نو نوروز د جېل وړوکی، لوی افسر هر یوه ته ځان ښودلی وو، نوروز د اسپتال په لنګرکي د لنګریانو مشر (چارجي) لګېدلی وو، او ښه دروند پړ یې هم چلېدو، په جېل دننه د اوښیار سړي خود ډېر ژر سر له راشي، او پنځه واړه بیا پخپله خوله نه ورمنډي، دی پوه شي چې د جېل دا تنګه تُرشه دنیا یوازې د ده نه ده، دې کښي ورسره د شین پوښ نه واخله تر صاحب بهادره پوري ټول شریک وي، نوروز به ټولو افسرانو ته خپله خپله نصیبه ور رسوله، په جېل دننه سړی ځان له هم ښه ګلدار شي، د جېل نه بهر چې کوم څېزونه ستا دپاره روا وي، هغه په جېل دننه ناروا شي، دلته خو هر څه بُرو خو عادت نه برو، نو که بهر چا په خطا هم غلا نه وي کړې په جېل دننه به یې بې د غلا نه ګذاره چرته کېږي ځکه چې د کلونو عادتونه خو به ارو مرو پوره کول غواړي، نو خود به یې په غلا پوره کوي، بس په لږه موده کي د سړي نه پوخ غل جوړ شي نن سبا ځیني ډېر سم خلق څه د کلي د پروجنبو او څه د حاکمانو د ښه انتظام د لاسه په ناچاري جېل ته لاړ شي ولي ځار شم په جېل دننه د افسرانو د ډېر ښکلي بندوبست نه چې د سم دم سړي نه مکمل بدمعاش جوړ کړي او چې بهر راځي نو په ځای د دې چې څه سړیتوب یې زده

کړی وي په کلي اولس کي د خدای د مخلوق دپاره یو لوی افت جوړ شوی وي او چي د نوروز غوندي حلالي جېل ته لاړ شي نو د هغه نه خو څه سم شی جوړ شي، ځکه خو د نوروز د پړ سره سره د چرسو او اپیمو ښه غرق دوکان هم چلېدو.
خبره دا ده چي دنیا کور په بهر د شته مندو ده، نوروز له خدای په بدوکي ښخ کړي وه هر ځای به ئې بې کړاوه د سوك د سره مونده خو دا وه چي هر چا ته به یې لاس سوري ساتلو، کال نیم د جېل معافي کال دوه د پاکستان معافي او ډېره د جېل د افسرانو مهرباني، نوروز چي په جېل زړه کېښوده نو قید یې خلاص و، د مړو لا د چا په شان د تختې اوبه هم نه وې اوچي شوي چي "بې ګناه" نوروز د خپل ښه ځلمیتوب په برکت پوره په دریو مړیو کي ایله پنځه کاله پس کور ته راغی.

په افغانستان کي
د سیاسي شعر نمونه

دمخه مو وویل چي د لومړي جنګ په وخت کي د سراج الاخبار او د اخوان افغان د ډلي په واسطه د افغانستان د کامل استقلال تحریك په پښتو ادب کي هم ښکاره سو او له همدغه وخته څخه په پښتو شاعري کي اصلاحي او سیاسي افکار داخل سوه. له هغو اشعارو څخه د مرحوم مولوي صالح محمد قندهاري یو شعر دئ، چي د بلبل ژړا نومیږي.
دا سړی چي دمخه یې د پښتو په نثر کي د خدمتونو بیان وسو د فیض محمد زوی په قوم هوتك او په (۱۳۰۷ هـ ق) د کندهار په ښار کي زیږېدلی او په (۱۳۳۹ هـ ش) کال په کابل کي وفات سوی دئ. دې سړي لکه د پښتو د نثر درسي کتابونه چي تألیف کړي وو ښه او روان شعرونه یې هم ویلي دي.
دی په (۱۲۹۹ هـ ش) کال د طلوع افغان د جریدې مؤسس او په کابل او کندهار کي د ابتدایي مکتبونو لومړنی مدیر و، کله چي په کابل کي په افغاني ځوانانو کي د استقلال د ګټلو فکر خپور سو نو د هغه وخت حکومت د خپلو منافعو له پاره دا نه غوښته، چي د انګریزانو له سیاسي تسلط څخه ځان وژغوري، مګر په خلکو کي د خپلي آزادۍ له پاره تاوده جذبات موجود وو، په هغه وخت کي افغانستان فقط یو اخبار درلود او هغه هم د حکومت تر سخت سانسور لاندي و، نو هیڅا داسي نه سوای کولای چي په ښکاره د استقلال غوښتنه وکړي.
مولوي صالح محمد د ملت دغه د زړه خواهش او آرزو په یوه منظومه کي په سمبولیك ډول نظم کړه، چي د یو ګرفتار بلبل له خولې یې د آزادۍ له پاره د ده د زړه هیلي تصویر کړلې او هم دغه موضوع په فارسي کي ښاغلي داوي هم نظم کړې او نشر کړې وه.
دغه دوې منظومې په پښتو او فارسي په سراج الاخبار کي خپرې سوې او په هغه وخت کي یې اثر دوني و، چي په کندهار کي به ښځو هم لوستلې او د انګریزي استعمار پرکار یې هم دوني اثر کړی و، چي د هغه وخت حکومت یې له دغسي نشریاتو څخه منع کی او کله چي په سراج الاخبار کي یوه سرمقاله د حی علی الفلاح تر عنوان لاندي د افغانستان د کامل استقلال په غوښتنه کي نشرېده نو امیر حبیب الله خان هغه مقاله سانسور کړه او د سراج الاخبار مدیر یې تهدید کی، د مولوي صالح محمد دغه تاریخي منظومه په دې ډول ده :

یو سحر زما تر غوږ سوله بلبله چي بندي سوم د صیاد له سخته دله		چي قفس کي یې ژړل دا یې ویله ولي نه پوښتي څوك حال زما یو له بله

ولي نسته بې فغانه کار و بار زما
ولي حبس ابدي راغی په وار زما

نه محرم چي د زړه حال ورته بیان کم نه ملګری چي چمن ته یې روان کم		نه مي وس چي خبرداره بلبلان کم بیا بیان ورته د ګل و د ریحان کم

خپل ډك زړه د ارمانو ورته خالي کم
ټول مرغان د چمنو په ځان حالي کم

چا ته وژاړم پر چا باندي فریاد کم
چا ته وګورم په څه شي زړګی ښاد کم

چا ته خاوري پر خپل سر باندي باد باد کم
د صیاد له لاسه چا ته عرض و داد کم

څه راوسوه چي د تور فقس بندي سوم
نه خلاصیږم په دا بند کي ابدي سوم

ولي زه له خپله سیله راجلا سوم
ولي زه په ویر اخته په واویلا سوم

ولي زه له خپل وطنه راجدا سوم
کور وکلی مي سو پاته خوار تنها سوم

کم ظالم کړمه بندي خدای دې بندي کي
خدای دې زما غوندي اخته په جدایي کي

اوس به زه لکه ها نور په هوا تلمه
پر غنچو به د ګلانو مسېدمه

په هوس د آزادۍ به بالېدمه
روغ په روغ به غوړېدمه لوېېدمه

چا بندي کړم خدایه تې په ځان اخته کې
په قفس کې د زندان جګرسوخته کې

اوس به ګرزېدم آزاد په چمنوکي
ښه به ګرزېدم خوشحال په شګوفوکي

الوتم به په صحرا او په باغوکي
ولي اوس يم په غمو په اندېښنوکي

چي بندي دي د قفس کړمه صياده
خدای دي ما غوندي بندي کړه اې آزاده

الغرض چي ده وهلې دا نارې
چي ناګه د چمن باد راغی د کښې

د قفس له لاسه و په غلبلې
چي پر ونښت دا يې وواته له خولې

مګر دا باد د وطن د خوا راغلی
چي زما صبر و آرام يې راشخه وړی

يو ساعت متفکر و حيران پاته
چي بيا باد د چمن راغی د ده خوا ته

نه يې شکر و شکايت کاوه و چا ته
اه يې وکيښ عرض يې وکی خپل مولا ته

لکه زه هسي بندي سې اې صياده!
د وطن په جدايي سې اې صياده!

زه چي فخر د چمن زېب د بوستان وم
د باغو د ښو باغچو روح روان وم

نغمه خوان د خپلي ځالي او اشيان وم
د سروګلو پر ښاخو به نغمه خوان وم

د پولادو په پنجه کې دي بندي کړم
د هر کس و د ناکس دي ريشخندي کړم

زه به تل د باغ پر سر ښه په هوا وم
د ګلانو پر سرو به په خندا وم
ښاخ پر ښاخ به بيا په څه ناز و ادا وم
په ځالیِ کي به وم ناست يا په صحرا وم

نه بندي وم د قفس نه مي هيڅ غم و
نه مي اوښکي بهيدې نه مي ماتم و

چي سحر به زه له ځالي په هوا سوم
چي له پورته به پر ګل باندي راتا سوم
په ګلشن کي به د عشق نغمه سرا سوم
و سمن و ياسمين ته به ګويا سوم

آيا څوک لري دا عيش و عشرت نن زما
چي نديم مي ګل خانه ده په چمن زما

د نرګس او شګوفو ګرم بازار دئ
په چمن کي د بلبلو چورهار دئ
هغه ګل هغه پسرلی هغه بهار دئ
د طوطيانو په ګلشن کي چغهار دئ

پر ګلانو الوته کا په خندا
زه بندي يم د قفس او په ژړا

خدایه ژر مي خلاصوې له دې زندانه
بیا مي ورسوې ژر تر خپل بوستانه

زړه مي ډک دئ سره چوي له ارمانه
نور مي مه پرېږدې په دې ځای کي سبحانه

که دي زه یمه قفس ته پیدا کړی
بیا وزر دي ولي ما ته دئ راکړی

څو تر څو به یم په دې جوروستم کي
څو تر څو به په ژړا یم او په غم کي

څو تر څو به یم په اه و په الم کي
څو تر څو به یم دا رنګه په ماتم کي

چي امید مي د خلاصۍ نسته هیڅکله
نو بهتر دئ مرګ تر دې ژوند یو په سله

بیا نو چپ سو یو ساعت په تامل سو
بیا یې ناري کړه همرازه د سور ګل سو

زما خیال سو چي د غم متحمل سو
ویل اه چي د صیاد لا تغافل سو

ځان که مړ چي له ذلته نجات مومې
په ګوښه کي د عدم به حیات مومې

که څه نه دئ ښه و ماته په دا شان مرګ
خو د ژوند له پاره ښه دئ ناګهان مرګ

ولي ځوان یم او د ځوان وي د ارمان مرګ
په هزار ځله بهتر دئ تر زندان مرګ

چي دا هر سهار خپل مرګ په قفس وينم ولي نه مرم چي به بيا زه قفس وينم

په حسرت او په افسوس يې دا ويله د قفس و دروازو ته يې ځغستله		وګلشن ته يې کتل بيا يې ژړله لار يې نه وه وزرونې سرپوله

په هـــــــوا سو سر يې ونښت له قــــــفسه
ويني توی سوې سوړ پوړ ولوېد له هوسه

سر تر پايه په سرو وينو کي غرقاب و يا بېهوښه يا پر هوښ په اضطراب و		ځان بايللی زړه زخمي حال يې خراب و چي پر هوښ به سوګويا په دا اسباب و

سر مي بايلو په هوا د آزادۍ شکر شکر سوم فدا د آزادۍ

يا
په هـــــــوا د آزادۍ مي وزر پرې ســـــو
شکر شکر آزاد سوم که مي سر پرې سو
يا
ښه چي زه د آزادۍ په هوا مړ سوم
نه چي پاته په ذلت د ټولو پړ ســوم

صالح محمد، اومه د دريمي خور، سنه ۱۳۳۵
صفحه ٦، شماره ۲۰، سال ٦، سراج الاخبار افغانيه،
۲ جوزا، ۱۲۹٦ ش، ۲۳ می ۱۹۱۷ م

مخلص کندهاری

حاجي ولي محمد مخلص د (۱۲۶۰ ش) کال په حدودوکي دکندهار په ښارکي زيږېدلی او مروج علمونه يې همدلته لوستي او بيا په سياحت د هندوستان او عربو په منطقوکي ګرزېدلی و. په (۱۳۲۰ ش) کال د (۶۰) کالو په عمر په کندهارکي وفات سوی دئ.

نوموړی علاوه پر پښتو او فارسي په عربي او اردو او انګرېزي ژبو هم پوهېدی، مخلص يو فکور او نقاد سړی و، د پښتو اشعارو دېوان يې تر (۳۰۰۰) بيتو رسيږي، غزل، رباعي، مخمس او د شعر نور اقسام لري، مخلص د پښتو په نوي ادبي حرکت کي لويه برخه لري، دی شاعر و په حقيقي ډول د زمانې ترجمان او عالم او ليکوال او نقاد و، ظريف سړی و او بالآخره مخلص و.

د مخلص نقاده او هم ظريفه طبعه مشهوره وه، په کندهارکي خپلو ښاريانو د يوه دوست او رهنما په ډول پېژانده.

د خلکو سره خواخوږی ملګری و، هر ځای او هري طبقې دی په درنه سترګه ليدی، په ادبي جرګوکي صدرنشين و، د عوامو په مېلو او دېروکي محبوب و، خوږې خبري او د ظرافت ويناوې هر چا خوښولې.

په اجتماعي او علمي خلکوکې خپل شخصيت ښووی، د موسيقۍ سره يې مينه درلوده اوکله کله به يې خپل خواږه شعرونه د موزيك په پردوکي ږغول، فصيحه او بليغه وينا يې درلوده. د دين او اجتماع په اسرارو خبر و، د عصر او تمدن د ښېګڼو مبلغ و، د اسلافو زاړه مآريث يې د قدر په سترګه ليدل. مخلص (۳۰) کاله پخوا په پښتو ادب کي د انتقاد روح پيداکړ، دی طبعاً د ظالم او اجتماعي ناوړو مخالف و، د خلکو خواخوږی و او پخپل ادب کي د اداري فساد او عنعنوي ناوړو پر خلاف يې تکړه جهاد شروع کړ.

د رشوت خور او ظالمانو دښمن و، د اجتماعي بې عدالتيو او پړسېدلي ثروت پرده څيرونکی و او د بدو عنعنو او رواجونو سخت مخالف و.

د مخلص شعر د دغو اجتماعي ناوړو په مخکي يو د احتجاج آواز و او د خوږمن او خواخوږي زړه د يو شريف احساس ترجماني وه. خو دغه تند احتجاج د خلوص او ورورګلوۍ او همدردۍ سره ملګری و، دی وايي :

اې زما زړه ته راتېر وروره پښتونه!
ولې پروت يې په غفلت کي سرنګونه!
په کار نه دي دا اوږده درانه خوبونه
پاڅه ويښ سه په همت وکړه کارونه!

کـــــــــــړه ودانه د وطن خـــــــــرابه خونه

ته پخپل وطن کي خپل يې پردی نه يې
د سر سترګي يې د پښو مو اغزی نه يې
په خدمت د قوم بادار يې مريی نه يې
اوکه نه موږ ږغ کوو چي سړی نه يې

راسه چـــيري ځې خالي کوټ او پتلونه

که خاين او نفس پرسته رشوت خور یې
یا آزار کوې رضا په شر و شور یې
یوه ورځ به شرمنده ولاړ مخ تور یې
یا به پاته وي دنیا ته به په ګور یې

ډېروه یې خدای دي خسف که قارونه

د مخلص شعر د عصر هنداره ده، او په هغو واقعیتونو اړه لري، چي روزمره د خلکو په ژوندانه کي لیدل کیږي، د ده له نقاد نظره جزئیات هم نه پټیږي او د پښتنو هغه لوړي خبري چي بالآخره غرور ته رسیږي په سخته ژبه انتقادوي او دوی خپل اوسني کښته والي ته ملتفت کوي :

اې پښتونه پروت یې ناخبر پر څه
هسي ګرځې بې پروا اوتر پر څه
یوه ورځ تر بله سوې بدتر پر څه
لکه وچه ونه بې ثمر پر څه

بې حاصله وايې فـــــــــــيل او غـــــــر پر څه

په دغو اصلاحي انتقادوکي حتی هغو اوضاعو ته هم ګوته نیسي، چي خلك په بازاروکي د ترافیکي قوانیو مراعات نه کوي او د خطرناکو ګاډیو په مخ کي ځغلي راځغلي :

چي لس کاله یې دروښوده عاقله
چي پر لار سم څه له دې مه سه غافله
هدایت د حکومت ولاړ بې حاصله
د پولیس نوکان دي وایسته جاهله

ته لا درومې پـــــــــر لار لــــــر و بر پر څـــــــــــه

مخلص په آزادو پېشو ژوند تېراوه، کله نجاري، کله سوداګري اوکله دوکاندار و، اوکله به په وړه سوداګري په کلوکي ګرزېدی هم به یې حلاله روزي ګټله او هم به یې کلیوالو ته د ژوندانه لاري چاري ښوولې او د حکومت مامورین اوکارداران به یې د خلکو خدمت ته رابلل او د بدو اعمالو نتایجو ته به یې په دې ژبه ملتفت کول :

له حسده که ولاړ سې څوك زهیر کړې
غریب سړی په خاورو کي خمیر کړې
یا نسبت چا ته په لفظ د تصغیر کړې
موړ دي څه کوو لالا ځان به تحقیر کړې

خوار بنده يې ځان دي جوړ کړ اسمان ولي؟

د بد تخم ښه حاصل نه اخيستل کيږي
مکافات د عمل هر چا ته رسيږي
نن که ظلم پر مظلوم وکړې تېرېږي
نتيجه يې آخرت ته پاته کيږي

شرموې ځان د رشـــــــــتيا پر ميدان ولي؟

د عيال رازق دي خدای دئ بې همته!
راسه تېر سه د مردار منحوس رشوته!
ته بې واخلې بل يې وخوري بې محنته!
د قيامت جواب پر تا دئ بې غيرته !

خـــــرخـــــــــــوې د بل دپاره ايمان ولي؟

مخلص ډېر دغسي مخمسونه او مسدسونه لري، چي ټول اصلاحي او انتقادي دي، مګر د ده په شعر کي په سوو مردف ځلوريځ شعرونه ډېر درانه او خواږه دي هره ځلوريځه يې يوه بېله اجتماعي او اخلاقي موضوع ده، چي ټول په ژوندانه او اجتماعي حالاتو اړه لري، چي مثالونه يې دا دي :

د نفاق نتيجه :

هغه قـــــوم به تل اخـــــته وي په بد رنځ
چي نفاق توره بلا يې وي تر مـــــــــــنځ
سره غـــونډ د سر وښـــــتان چي ښېلوي
خدايه ! ماته لا ړومبی کړې هغه ږمونځ

د خودخواهۍ نتيجه :

ماته ســـــــوه يوه هـــــنداره په حـــسرت
ټوک ټوک پروته وه په خاورو کي لـــت پت
ځان لـــــــيدونکي تې په حـــــال سره ويل
راته وګـــــــــورئ په ســـــترګه د عـــــبرت

تيک مغزی :

ولي لږ لوړتيا د وخت کړې هسي شوخ
چي په تيک مغزي دي زړه د هر چا پوخ
ليده سوي دا رنګ ډېر چي سي بېـــکار
غـــلي غـــلي ځي په لاره باندي چـــــوخ

لږ ظلم او ډېره وراني :

چيرته خدای که دي تر نورو کړي لږ غټ

نو په ظلم قـــــــورمې مه غـــــواړه پر بټ
څو ســــــتا نس و ته درلـــــــــوېږي تر هغو
زرکــورونه به خــپاره سي لــــــــکه مټ
د پزي پرچ :
ته چې تل کړې پر غــــــریب د پزي پرچ
له تریخوالي ستونی سوځي لکه مرچ
یوه ورځ به په ســـــوکه د کــــــوم مېړه
په غوړ واوري د مــغزي د هډو خــرچ

د پښتونستان
مشهور شاعران او ليکوال

دمخه مو وويل چي په پښتونستان کي سياسي شعور د لومړي جنګ په زمانه کي د هندوستان د آزادئ د تحريك سره پيدا سو او پښتنو د هندوستان د آزادئ په تحريك کي د خلافت او کانګرس او مسلم ليك د ډلو سره همکاري درلوده.
مګر کله چي هندوستان آزاد سو او د پاکستان په نامه يو بېل مملکت هم د پښتنو په ګاونډ کي جوړ کړ سو، نو دلته د پښتنو ليکوالو او پوهانو د خپل ژوند له پاره يوه جلا نظريه پېش کړه او هغه دا وه، چي بايد پښتانه د پښتونستان په نامه يو مملکت ولري، دغه حرکت پر پښتو ادب يو نوی اثر وکړ او ليکوالو د پښتو ادب مخه و دې خوا ته وګرځوله، چي په پښتونکي د يوه آزاد او مستقل ژوند احساس پيدا کي، نو ځکه د پښتو ادب په دغه زمانه کي له درو خواوو څخه مطالعه کولای سو :
اول - شعر : چي اکثرو شاعرانو داسي اشعار ويلي دي، چي د پښتنو مظلوميت او د دوی د استقلال د حقوالي څرګندونه وکړي او خلك و دغو حقايقو ته متوجه کړي.
دوهم : اخباري نثر هم په مجلو او اخبارو کي د دغه مقصد له پاره استعمال سو او ليکوالو سياسي او اجتماعي مضمونونه وليکل، چي له دې پلوه هم د پښتو د نثر ليکلو لمن پلنه سوه.
دريم : د پښتنو ځيني ليکوال داستان ليکلو ته هم متوجه سول، ځيني ډرامې په سياسي او ملي رنګ وليکلي سوې او ليکوالو لنډ داستانونه هم وليکل چي په دغه فن کي د انګرېزي او اردو ادبه څخه د داستان ليکلو پر فني تکنيك برابره استفاده وسوه، او د لنډو داستانو ليکنه په پښتو ادب کي ښه رواج سوه، په دغه وخت کي موږ له دغو درو ډلو څخه مشهور ليکوال دغه کسان لرو :

سيد راحت زاخيلي، شاعر او سياسي ليکوال.
دوست محمد کامل، مؤرخ او ادبي نقاد.
سيد رسول رسا، پوخ شاعر.
حمزه شينواری، د پښتو غزل نامي شاعر.
سمندرخان سمندر، اجتماعي او مسلمان شاعر.
فضل حق شيدا، دردمند او نقاد شاعر.
اجمل خټك، هغه شاعر چي په شعر کي يې حرکت او نغمه او آرزو سره يو ځای سوي دي.
حبيب الرحمن قلندر، شاعر او داستان ليکونکی.
مير مهدي، پوخ داستان ليکونکی او شاعر.
ولي محمد طوفان، شاعر.
حسين بخش کوثر غورياخېل، د پښتو ژبو پوهاند.
ميان احمدشاه، سياسي ليکوال.
ماسټر عبدالکريم، د خدايي خدمتګارانو سياسي ليکوال.
عبدالخالق خليق، سياسي ليکوال.
روغ لېونی، سياسي ليکوال.
ډاکټر نورالحق، د پښتو د لغت محقق.
امير نواز جلياه، د سياسي انګار اخبار مدير او شاعر.
غني خان غني، نقاد وطني شاعر.

علاوه پر دغو مشهورو ليکوالو او شاعرانو ځيني پښتني مېرمني هم په دغه ادبي حرکت کي برخه لري :

زیتون بانو، مبارك سلطان شمیم، بشرابیگم، قانته بېګم او الف جانه خټکه.

اجمل خټك

په اوسنۍ زمانه کي که سړی په پښتو شاعري کي یو حقیقي شاعر او هنرمند غواړي نو به هغه اجمل خټك وي. نوموړی د حکمت خان زوی او په (۱۹۳٦ میلادي) کي د خټکو په اکوړه کي زیږېدلی دئ.
دی پس د تحصیله په سیاست کي ونښت او په وارو وارو انګرېزي او پاکستاني حکومتو ګرفتار کی. د اجمل ژوند له شور او ولولې څخه ډك دئ. د پښتونستان په ټولو سیاسي او ادبي او فکري حرکاتو کي لویه برخه لري.
دی لیکوال دئ، شاعر دئ، خطیب دئ او هم سیاسي فعال سړی او لېډر دئ. په کم مجلس کي چي اجمل خټك شامل سي خلك د میني په سترګه ورته ګوري او د پښتو د اوسني فکري هیکل شمزۍ ګڼل کیږي.
د اجمل ادبي آثار څو جلده نشر سوي دي. د ده د منثورو آثارو مجموعه د کچکول په نامه په (۱۹٦۰ م) په پېښور کي چاپ سوه او د شعر یو دېوان یې په (۱۹۵۸ میلادي) کي د پېښوره نشر سوی دئ، د اجمل د هنر د قدر ټاکلو له پاره به بهتره دا وي، چي د ده کتاب د غیرت چغه ولولو او په کومو الفاظو چي ده پخپله شعر معرفي کړی دئ، همغسې وپېژنو، دی د کتاب په مقدمه کي وايي :
"د ژوبل احساس یو څو څړیکي، د زخمي غیرت یو څو غروځنګونه، د سړې ویني یو څو ترم ځاځکي، د اولسي جونګړیو څو شنه اسویلي، د غیرت یو څو ترخې تجربې، د سرمایې یو څو ناکړدي، او ورسره د پښتنولۍ احساس چي زما شاعر زړه یې د پښتني فن په سور رباب وترنګولو.
نو زه پوه نه شوم چي خوږې سندري ترې جوړې شوې او که سوي ساندي، ولي دومره پوه شوم چي د زوراورو د سپینو قبرونو، څربو مجاورانو واورېدل نو تندی یې تریو کړل او چي د غریب اولس او باشعوره طبقې تر غوږ شول نو په سوي زړه یې لکه د دسمالي ولګېدل".
په دې ډول د اجمل شاعري حقیقتاً شاعري ده، ځکه چي دی تل له خپل خوږمن احساسه څخه ږغیږي، د زړه درد او زخمي جذبات پخپلو اشعارو کي نغاړي او لکه چي د ده شعر سړی واوري نو په رښتیا متأثر کیږي او په هغه ډول چي یو فارسي شاعر ویلي و :

سخن کز دل بیرون آید
نشیند لاجـــــرم بر دل

نو د اجمل شعرونه هم د زړونو سره کار لري. د غیرت چیغې لومړی شعر دا دئ :

د خوشحال د خاوري پورته یو نغمه شوم
بل مـــــــثال په اباســـــین او تاتره شوم
سرې پوه شوې د غیرت چغه سور اور وم
چي تا ځومره رانغړدلـم سره لـــــمبه شوم

اجمل طوفاني احساس لري او هر شعر یې د متروکې کار ورکوي، دا شعر یې هم د کتاب په سر کي لیکلی دئ :

ملـــــګرو تش په لوګـــــــېدو ونه شوه
ځئ چي لمبه شو دا خپل ځان اوسوزو
د نــــــــوي ګل د خــــــسمانې دپاره

دا زوړ خــــــوړلی ګلســـتان اوسوزو
د اجمل د شعر او هنر مخه تش د قوم د ښېګڼې خوا ته ده، دی داسي شعر نه وايي چي د خلکو په درد ونه خوري، د ده هنر خو دا دئ چي شعر يې د ژوند له پاره استعمال کړی دئ، مګر شاعرانه هنر او د الفاظو ښکلا هم لري. نو ځکه هنري اثرونه هم هنري ښېګڼې لري او هم اجتماعي او اولسي دي، پخپله وايي :
"د احساس د زخمونو نه مي لاويني څاځي، د غيرت پرهارونه مي لا تازه دي، اوس ژوند راته هغسي ازغی ازغی دی او د زړه د د رباب تارونه مي شکر دی لا سست شوي نه دي، اوس هم چيرته چي زه او زړه مي يوازي شو نو داسي محسوسوم لکه چي د سوي نغمو باران کي ناست يم.
نو که ژوند او حالاتو دومره مهلت راکړی و چي دغه نغمې مي د اشعارو جامه کي ايسارولای شوې نو که خير وي د پښتونخوا د غرونو او ميدانونو نه به د غيرت يوه بله چغه هم واورېدی شي، د زړه د دنيا خوږې ترخې تجربې، واردات او جذبات يا د احساس جمال رنګ چي د غزلو، نظمونو، سندرو، قطعو او رباعياتو شکل کي وخت بې وخته ظاهر شوي دي هغه زه نه د خپل ژونده نه بېلولای شم نه د شاعرۍ نه".
د اجمل د شعر يوه خاصه مميزه دا ده، چي دی د جامعې په لوړ قشر کي نه ګرځي، دی د يو همدرد انسان په ډول د محرومو طبقاتو په کوډغلو کي ورننوزي او د دوی ژوند ته ځيرکېږي. د دوی بدبختۍ ويني، د دوی بدحال او فلاکتونه شمېري او د مقتدري بډايي طبقې پر خلاف پخپلو اشعارو کي سرې لمبې ځايوي :

غـــټان غــــټان نېکان نېـــکان پيدا دي
دوی خـــو له ځايه جنــــــتيان پيدا دي
ځئ ! هغي خــــــوارو له جنت وګــــتو
څوك چي له موره دوږخيان پيدا دي

په يوه منظومه کي دغه طوفاني احساس په داسي ډول څرګندوي :

چي د څربو څربو جوشو شراب شي
د داسي ويني په سرخي مي قسم
چي د غټانو د سيخو کباب شي
د داسي هډ په بې وسي مي قسم
د پخوانو څلو په شنو خزو کي
د اوسني ږګونو مړوچو کي
چيرته توده وينه به نه وي چي و اوري
چرته کي سره وينه به نه وي چي و اوري
زه د وطن د شهيدانو وينه
يو ارماني غوندي فرياد کومه
دا چي زموږ د پلار نيکه په څلو
نن دنګوي د خپل هوس اسونه
دا د ذاتي اقتدار وړي سترګي
چي لګوي مو په هر هډ چکونه
بس د دوی سترګي غړول غواړي
د کبر جام نسکورول غواړي

په اوسني پښتو شعر کي د ژوند څپې

شعر او شاعر د قومي ژوند هینداره ده، او ادب د ژوندانه د څپو سره مل روان وي. کوم اجتماعي تحولات چي پر انساني ټولنو راځي دغه تحول د ادب مخه وراړوي. د کومو ژبو ادب چي د تحولاتو او اوښتنو سره ملګری سي هغه نو مترقي ادب ګڼل کېدای سي. اساساً ادب یوه اجتماعي پدیده ده، او د انساني ټولني د ژوند ډولونه او دودونه ښکاره کوي، او هر ادب چي د ژوندانه سره مل نه وي نو هغه ژوندی ادب نه سو ګڼلای. د پښتو ادب په خپلو منځنیو دوروکي د خوشحال خان له جنبش سره د پښتنو د سیاسي او اجتماعي ژوندانه سره ربط پیدا کړی و، خو دغه حرکت وروسته د نورو ادابو تر اثر لاندي ضعیف سو، او زموږ شعر د تصوف او ادبي هوسونو په کږو وږو کي هغه د ژوندانه د اصالت رنګ لږ څه بایلود.
رحمن بابا دغه حیاتي متاع د مادي له چارچوبه یوه آسماني او روحاني فضا ته ورسوله، شیدا او حمید د لفاظۍ او نازکخیالۍ او ادبي هوسناکۍ په چاپېر کي سره رادې خوا او هغي خوا ته کړه، او حتی ځیني خلکو خوارکی ادب د مضمضې او استنشاق او استنجا په احکامو کي راونغښت.
رحمان خو په خپله اقرار کوي، چي د بېخودۍ څپو لاهو کړی دئ او نه پوهېږي چي دغه جذبه او کشش له کومي خوا دئ، وایي :

زه دا هسي دېوانه او مجـــــنون چا کـــــــــــــړم؟
له رواجه له رســـومه بېرون چا کـــــــــــــــــړم ؟
نه پوهــېږم چي دا چاري په ما څـــــــــوك کا؟
لـــېونی د خپل نګاه په افسون چا کـــــــــــړم؟
رحـمان هـــېڅ له خـــپله ځانه خــــــــــــبر نه وم
چي دا هسي رنګ زبون او محزون چا کـــړم؟

د شیدا او حمید نازکخیالۍ او لفاظۍ خو د یوه صنعت کار په ډول بدي نه دي، مګر د دوی شعر د شعر له پاره و او کوم لوړ هدف او عالي موخه نه لري.
خوشحال خو هم دغسي بزمي اشعار لري، او کله د خالص فنان جوله مومي. مګر ژوند او اجتماع هم د ده په شعر کي خپله څېره ښکاره کوي، او د مقصدیت لوري ته متمایل کیږي.
رحمان بابا هم مقصد لري خو هغه به لږ څه لاهوتي او آسماني وي مګر د شیدا او حمید هنر د هنر له پاره دئ. دوی صنعتکاران دي.
دوی ښکلي او رنګین لوښي جوړوي، مګر داسي لوښي چي د ژوندانه په چاروکي نه په کارېږي او هغه چیني منقش لوښي دي، چي فقط د تزئین له پاره یې په صالون کي د هوس او آني خوند له پاره ایښولای سو، شیدا په شاعرانه تخیل کي د ځان له پاره د ماښام او هلال منظره داسي جوړوي :

تل په دا خمو ابرو په شهلا سترګــو
د خپل یار شام و هلاله راشه کښېنه

مګر دی پخپله هم په دغه نازکخیالۍ قانع دئ او صنعت یې تش د صنعت له پاره دئ که د یار طبعی نازکي موزونه کاندي نو به ډېر خوښ وي :

نازکي د یار د طبعي کړه موزونه
اې شیدا نازکخیاله راشه کښېنه

حمید له لړمونه خپل زړه د ترکو په لاس داسي راکاږي :

دا یې ښاخ د ګل سره په تلوار پرې کړ

که له زړه سره مي ترکو لړمون وکښېښ
وګورئ منظر څوني فجيع دئ او که د شاعر خوارکي زړه په داسي قساوت له لړمونه راوکيښې سي دا نه خوند لري او نه حسن منظر او د اجتماعي او انساني احساس له رويه به هم دا کار د غندني وړ وي. مګر د شاعرانه هوسبازۍ له پاره خو يوه ښکلې موضوع کېداى سي، او حميد هم فقط په دغه جذبه ځان په داسي بلا لړلی دئ.
دلته د حضرت جامي يوه مشهوره لطيفه را په يادېږي : بابر وايي چي د ده معاصر او شاعر شيخم سهيلي دا بيت ووايه او د جامي څخه يې وپوښتل چي څنګه دئ؟
شب غـــم ګرد باد آهم از جا برد ګـــــردون را
فرو برد اژدهاى سيل اشکم ربع مسکون را
جامي چي واورېد، ورته وې ويل :
"وروره ! ته شعر وايي او که خلك بېروې؟"
د حضرت جامي دا انتقادي لطيف نظر د حميد پر دغه بيت هم وارد کېداى سي، سړى چي دا بيت لولي نو حتماً مور مړى عاشق په وينو لژند سړي ته تصوير کيږي، چي ظالم عاشق يې په سينه په قساوت ور څيري، او د ده لړمون او زړه راکاږي، نو دا به څوني نفرت راوړنکې او مستکره منظره وي، مګر حميد پخپله شاعرانه هوسکاري کي دغه تشبيه هم رواګڼلې ده. حال دا چي دغه شاعرانه قصابي په ژوند کي زموږ هيڅ په درد نه خوري.
د پښتو شعر د منځنۍ دورې اکثر آثار همدغه فن تازي او نازکخيالي ده، چي له فارسي شعره سره اوږه پر اوږه ځي او دا هم د اجتماعي احوال او د سياسي جوړښت يوه ښکاره نتيجه ده، چي د فکر سير د ژوندانه له مجرا څخه منحرف کړ سي، او خلك د زور او جبر په وسيله له ژوندانه څخه بېزاره سي، نو به ضرور افکار لاهوت او آسمان ته متوجه کيږي، يا به تش هنر د هنر له پاره وي. ځکه د انسان فکري فعاليت خو هر وخت ځانله اول په ماده او ژوند کي مجرا مومي، مګر کله چي دغه لاره تړلې ويني، نو ځانته حتماً نوري مجاري پيدا کوي.
د پښتو شعر له منځنۍ دورې څخه په داسي اجتماعي جريان کي نوي عصر ته راووت، او په نولسم قرن کي بيرته له ژوندانه سره مخامخ سو.
پښتون قوم د ايشيا يو فعال او ښورېدونکی او نه مړ کېدونکی قوم دئ، دوى هر وخت په تاريخ کي ځانته نوى مجاري موندلي دي او د ژوندانه له پاره پوره استعداد او تکړه توب لري. په نونسم قرن کي دوى د استعمار سره سختي ډغري و وهلې، او خپل حياتي او دفاعي استعداد يې ثابت کړ، دوى خپل ژوندانه ته متوجه سول، او د خپلي آزادۍ د ساتني يا بيرته ګټني په فکر کي ولوېدل.
د ژوندانه دغه جريان د دوى په ادب کي هم اثر وکړ او د پخوانو د ادبي هوسونو پر ځاى يې خپل ادب ژوندانه ته توجيه کړ، نو ځکه د پښتو نوى ادب د ژوندانه مل سو او د قديمو صنعتي فن تازيو پر ځاى د قومي ژوندون او آزادي خواهۍ او اجتماعي اصلاح او سمون زيات افکار د ادب په هنداره کي ښکاره سول.
په نونسم قرن کي د طباعت او صحافت فن هم په پښتونخوا کي رواج وموند. نثر او نظم دواړه خپاره سول، او پښتو د پښتنو له نهضته سره يو ځاى د نوي ادب او نوي فکر او نوي ژوند په ډګر کي په وده او پرورښت کښېوته. دلته هوس او خيالبافۍ خپل ځاى واقعيت   او فکر ته ورکړ. ليکوال او شاعر دواړه د ژوندانه واقعي مسايلو ته متوجه سول. د لاهوت او آسماني فکر پر ځاى د اباسين او خيبر او ارغنداو مناظر ودرېدل، د بڼ او زلف و کاکل پر ځاى د قومي ژوندانه خبري د غور وړ سوې. دا تحول په پښتو ادب کي عصر او زمان او د تاريخ جبر قهراً راووست. د پيرمحمد او شمس الدين پر ځاى يې مخلص او الفت ودرول، د رحمان بابا او حميد پر غولي يې اجمل او طوفان ميشته کړل.
دا تحول فکري او عقلي تحول و او موږ ويلاى سواى، که دا اوښتنه نه واى راغلې، نو به قوم له ژونده مرګ ته تلاى، او کوم حرکت چي اوس په پښتنو کي د ژوندانه له پاره ليدل کيږي، د مړه ادب په مردګانيو اسويليو به بدل سوى واى.
ما دمخه و ويل چي زمانې په ادبي تحول کي خپل کار پوره وکړ، او اوسني شاعر او ليکوال يې د ژوندانه نوو زواياوو ته ملتفت کړ. د مثال په توګه وايم : د چرګ بړغ د پښتنو په کليو او کورو کي اورېدل کيږي، او دغه موضوع له قديمه په شرقي

شعر کي داخله سوې ده.
سعدي هم ويلي دي :

ای مرغ سحر ! عشق ز پروانه بیاموز
کان سوخته را جان شـد و اواز نیامد

تر سعدي دمخه لا دا رباعي عمر خيام ته منسوبه وه :

دانی که سفیده دم خروس سـحری
هر لحظه چرا همی کند نوحه گـری؟
یعنی که نمـودند در آئینه صـبح
کز عمر شبی گذشت و تو بی خبری؟

د سهار له چرګه سره د قديمو شاعرانو مخاطبې په عشقي ماحول يا د تنبيه او وعظ په چاپېر کي محصوري وې، خو په شلم قرن کي د ژوندانه له تحوله سره دغه مضمون آفريني هم واوښته، او يوه عصري شاعر داسي و ويل :

ای مـرغ سحر ! بنـالهٔ دورا دور
بیهوده مـکن تو خویشتن رنـجور
زینسان که گرفته خواب غفلت ما را
بیدار نمی شـویم، تا نفـخهٔ صور

پښتنو شاعرانو هم پخوا پر دغه موضوع باندي مختلف تعابير پيدا کړي او هر چا د خپل تخيل په چاپېر کي د سهار چرګ ته خطاب کړی دئ .
پر يوه چا چي شپه يې په خوښي کي سبا کړې وه، د چرګ بڼغ د ماتم اواز سو، ځکه چي د وصل شپه يې لنډه کړه، نو ده په ډېره غصه داسي و ويل:

د سحر چرګه کومي دي غوڅ سه
په ما دي لنډه د وصل شـپه کړه
ښايسته ملاله، په ميو مسته وه
چي تا را بڼغ کړ، دا دي خـپه کړه

دا څلوريځه د خدايرحم اکاخېل کندهاري ده، چي اويا کاله دمخه د کلات په سيوري کي اوسېدی، خو د دغه عصر يو بل شاعر عيسی آخوندزاده د مرغ سحري له اوازه څخه داسي الهام اخيستی و، چي :

سحري مرغه په خـپل آذان کي وايي
ولاړ پېره ! هـځه کړه چي شپه سوه تېره
سپېدې وچاودې انوار يې راخپرېږي
رڼايي د ورځي سـوله را برسـېره

د شلم قرن پښتون شاعر اجمل خټك چي د خوشحال د ډېرې روڼ څراغ دئ په خپل يوه شعر کي د ميرې چرګ ته خطاب کوي، مګر دا شعر د عصر هينداره ده، او شاعر د شلم قرن په ژبه چرګ ته ګډ دئ، اجمل په دې سندره کي د خپل قوم د محروميت نقشه راکاږي، او د خيال پرستۍ پر ځای واقعيت ته درومي، او خپل اولس ته د واقعبينۍ درس ورکوي. دوی خپل اصلي حال ته ملتفت کوي، او له غروره او تيرو تلو يې د ژوندانه واقعي حالت ته راکاږي. دی چرګ ته خطاب کوي، خو په دې خطاب کي د ژوندانه ډېر پټ، مګر واقعي څنګونه روښانه کېږي، او ادب له ژوند سره ښښلوي، اجمل خټك د ميرې چرګ ته وايي :

تاته به سحر ښکاري خو پام ګورئ ماښام نه شي
ته به يې آغاز ګڼې خو پام ګورئ انجام نه شي
ته به څه مستۍ ګوره بې وخته را څوان کړی يې !
ته به چا په بادو پړسولی روان کړې يې !

نو اې د مـــــيرې چـــــرګه !
په ماښام بانکونه مه وايه !

دا منم چې تا سره، څانګونه ښه درانه شته دي
دا منم چې ستا دوه خاروګان پاخه زاړه شته دي
دا منم چې ستا آواز تر ليري رسيدی شي نن
دا منم چې ستا په کرکره به څوك غولېدی نه شي

ياد کړه ! دا څانګونه ګوري ستا د الوتو نه دي
ياد کړه ! ګوري ستا دا خاروګان د جنګېدو نه دي
ستا دا لوی اواز به ګورې تاته مصيبت وي بيا
ستا دا کرکری به دي هم تاته لوی آفت وي بيان

نو اې د مـــــيرې چرګـــــــه !
په ماښام بانګونه مه وايه !

دا شعر خو لس کاله پخوا ويل سوی او د اجمل د غيرت په چيغه کي نشر سوی دئ او زموږ په پښتو اوسني ادب کي هم اکثره برخه دغسي د ژوند خبري او د عصري ژوند نقاشي او نقادي ده، او دا حرکت په ټولو پښتنو کي مشترك دئ.
په افغانستان کي هم پښتو ادب له پنځوسو کالو څخه پر دغه خوا روان سوی دئ، ملا عبدالباقي افغان کندهاری کاکړ خپل کتاب تبيين الواجبات په همدغه رنګ د امير عبدالرحمان په عصر کي شروع کی، او د سراج الملة والدين امير حبيب الله په نام يې ختم کړ، دی وايي:

د ضياء په نور روښان وم، مقتبس سوم له سراجه
را اخيستی مي قلم دئ، بېلوم دين لـــــــه رواجه

په سراجي دوره کي څلويښت کاله دمخه، دغه د فکر مکتب سراج الاخبار وروزه، د مولوی غلام محی الدين افغان او مولوی صالح محمد او مستغني او سيد محسن کندهاري او عبدالهاد پربشان، ډېر اشعار او آثار د عصر او زمان په رنګ رنګېدلي او پسوللي سوي دي، چي وروسته حاجي ولي محمد مخلص او بېنوا او خادم او الفت او رښتين او زمريالي او جلالي او سليمي او مجروح او نورو هم خپل ادب او هنر له ژونده سره ونښلاوه، او اوس موږ ډېر څه داسي پښتو اثار لرو، چي د اوسني ژوندانه تجليات په ښکاره ډول پکښې بريښي.
فضل حق شيدا د دې مکتب يو تکړه استاد دئ، ده دېرش کاله پخوا د دغه ادبي تحول او د ژوندانه د ترجمانۍ افکار داسي پېودلي او د زمانې نوي شيان يې په دې ډول ښوولي وو :

زلمیه په وطن قربانېدل زده کړه بل شان
د مرګ چل دي خطا دئ مړه کېدل زده کړه بل شان
چي مړ شې نو ډېوې ته فایده ورسېده څه؟
پتنګه ته په شمع سوزېدل زده کړه بل شان
هر څېز چي زوړ شي خوند نه کړي، زړه خندا دي پرېږدي
بلبل له اې ګلابه ! خندېدل زده کړه بل شان
موړ نشې تېږولی جوړ اثر درکي نشته دئ
اې تاره ! د رباب ته تېږېدل زده کړه بل شان
که نه ویني لیلا د آزادۍ نو ستا قصور دئ
ولاړه ده هغه خو ته لیدل زده کړه بل شان
تا داغ ونه وینځلی شو، لمن نه د غوټیه
شبنمه ! په ګلونو وربېدل زده کړه بل شان
تا زخم د لاله د زړه جوړ نکړای شو تر اوسه
ملهمه د شبنم ! ته لګېدل زده کړه بـــل شان
دا ولي د ښکاري زړه په تا نه سوزي بلبلي؟
پخپله پنجره کي ژړېدل زده کـــــړه بل شان
دښمن تا هغه شاني خس ګڼي ګوري ازغیه !
په سترګو د دښمن کي غړېدل زده کړه بل شان
ستا اور څوك سوزلی نه شي اې اور اورکیه !
که خس خاشاك سیزې نو ځلېدل زده کړه بل شان
جرس نه دئ شیدا، چي قافله دي نه کړي ویښه
که ځان جرس کوې، نو غږېدل زده کړه بل شان

په دې ډول په پښتو ادب کي د نوي ژوندانه څپې له پنځوسو کالو را په دې خوا په ښکاره لیدل کیږي، او پښتو ادب له حیاتي تحولاتو سره اوږه پر اوږه روان دئ.
مګر دا حرکت په نوي ډول روزنه او تودونه غواړي، او دا کار د قوم د پوهانو او ادبي ټولنو او ژبنیو مؤسسو دئ، چي څنګه نوی ادب په نوي فکر مجهز، د نوي ودي او پروربنت پر خوا روانوي.

د جرس غوندي فقط خوزول غواړي
یقین وکړه ! هره خوله کي تـرانه ده !

په اوسني پښتو شعر کي نوی څرك :

ادب د انساني ژوند یوه ښکلې پدیده ده. نو په هره اندازه چي ژوند سره اوړي، او له یوه حاله بل حال ته تحول مومي، ادب هم هغسي د اوښتلو تر قانون لاندي په هره زمانه کي نوی رنګ، نوی خوند، نوی طرز او نوې ښکلا پیدا کوي. او دا چي د هري ژبي په ادب کي خاص خاص سبکونه او دورې موجودي وي، او هره دوره ځانته ځیني خصایص او ټاکلي ټکي لري هم یوه طبیعي خبره ده.ځکه چي هره زمانه د ځانه سره نوي نوي تعابیر، او نوي فکرونه، او نوي اندېښني راوړي او هرو مرو د ادیب او شاعر فکر پخپل چوکاټ کي اچوي.

د هري ژبي ادب دغه مختلفي دورې لري، او هره دوره یې ځانته په ځینو خاصو خاصو ټکو له نورو دورو څخه ممتازه وي، او دا د ادب ډېر غښتلی جبر دئ، چي ادیب باید پر یوه زاړه عنعنوي ډول پاته نه سي بلکي د زمانې له سیره سره پر مخ ولاړ سي.

شعر او شاعري هم د انسان د ژوندانه له تحوله سره هرو مرو اوښتونکې او ګرزېدونکې او نوي ډول قبلوونکې ده. د مثال په توګه به د فارسي ادب تحول ته وګورو، چي لومړۍ مرحله او د سامانیانو په دوره کي څنګه و؟ او بیا د غزنویانو په دوره کي څنګه سو.

د رودکي الفاظ، اداء، دکلماتو تلقین، معاني او فکري اړخ بالکل د سنایي یا مولوي څخه بېل دئ. حال دا چي د دوی تر منځ دوه درې قرنه فاصله ده، اما هر قرن پر ژبه او ادب او فکر باندي دوني اثر کړی دئ چي فرق یې برالا ښکاري او هیڅوك له دې حقیقته سترګي نه سي پټولای. د پښتو شعر هم د اسلامي دورې له ابتداء څخه مختلفي مرحلې تیري کړې دي، خو دا څلور قرنه د (۹۰۰) هـ را په دې خوا ادبي تسلسل لري او د پیر روښان تر ادبي اجتهاد وروسته د خوشحال خان او خټکو ادبي نهضت شروع سوی و، چي دا دئ لمن یې اوس موږ ته رارسېږي. د پښتو نوې دوره او د ژوندانه په حرکت شروع زه د شلمي پېړۍ له ابتداء څخه ګڼم.

تر دې دورې دمخه پښتو ادب پر هغه لاره تګ کاوه، چي قدماوو ټاکلې وه، د شعر قالب هغه ګڼل کېدی، چي په مدون ادب کي تر خوشحال خان وروسته شاعرانو جوړ کړی و. په فکري لحاظ هم شاعرانو هغه لار غوره کړې وه، او د پښتو ادب د عشقي او اخلاقي او دیني اشعارو په غولي کي محصور و.

نوی یعنی څه ؟

کله چي د نوي صفت پر شعر باندي تطبیق کېږي نو زما په خیال تر دوو مقولو لاندي راتلای سي :

اول : د شعر معنوي اړخ او د تخیل چاپېر او هغه څه چي شاعر یې د خپل چاپېر شمزۍ ګڼي او د ده د هنر اصل او موضوع وي چي په فرانسوي یې فوند (Fond) بولي.

دوهم : د شعر لفظي اړخ او ظاهري چوکاټ چي قدماوو به د بلاغت اصول ګڼل، او په بدیع، عروض او قافیه کي به یې بیانول، او دغه برخه یې په نوې اصطلاح فورم (Form) بولي. د پښتو شعر د شلمي پېړۍ دوره چي شروع کېده د محتوی او موضوع له پلوه یې ډېر نوي عناصر او د عصر او زمان سره برابر معاني او مطالب په ځان کي ومنله او د پښتو شاعرانو په ډله کي موږ تر نیمي زیاته برخه داسي شاعران لرو، چي د دوی د فکر مدار نوی و، دوی د کلاسیکو شاعرانو په ډول ځانونه د زلفو په کمند کي پېچلي، او دتورو څڼو په پېچ و خم کي نښتي، او د ګل او بلبل سره همنوا او د میو او د جام په دور او تسلسل کي ګرفتار نه کړل، بلکي د دغو مکررو او ډېرو استعمال سوو او پوده سوو مضامینو پر ځای یې ملي دردونه، اجتماعي او سیاسي خبري بیان کړې. خو د دوی د شعر او وینا قالب هغه و، چي قدماوو ټاکلی و. یعنی دوی د عصر او زمانې نوي ترنګونه او زمزمې په هغه قدیم رباب کي ووږغولې، هغه غزل، او مثنوي او رباعي او نور پخواني قالبونه یې په نوو موادو او افکارو ډك کړل. که د دوی فوند نوی و، فورم خو یې زوړ و، نو ځکه د دې ډلې په هنر کي کوم ابداعی او تخلیقي رنګ نه ښکاري. دوی د تبلیغ او تلقین له پاره کومه نوې لاره نه کړه جوړه خو بیا هم د زمانې جبر د دوی په فکر او د شعر په محتوی کي ضرور دخل وکړ، او دا هغه زمانه وه چي پښتنو د استعمار ناوړې او کروړې لیدلې وې او په مشرق کي د آزادۍ ورمه چلېدله. لومړۍ بین المللي جنګ خلاص سوی و او په ټولو شرقي ملتو کي د آزادۍ جنګونه له استعمار چیانو سره په مختلفو شکلو شروع سوي وو او په افغانستان کي د استقلال د بیا موندلو مبارزه په کامیابي سره ختمېده.

د دغو شاعرانو څخه چي زموږ په ادبي حرکت کي پیش قدمان دي د مثال په توګه : غلام محی الدین افغان، عبدالهادي پرېشان او سید محسن کندهاری، سید حسن او مخلص کندهاری، غلام محمد پوپلزی، سید راحت او میان احمدشاه، فضل محمد مخفي، او امیر نواز جلیا، او فضل احمد غر، او هلالي نومونه راوړلای سوای. دې ډلې خو په ادبي حرکت کي غټه برخه اخیستې ده. اما له قدیمو زولنو او روایاتو څخه یې ځان نه دئ ژغورلی. ډایرکټ او نېغ خپل مقصد ته ورغلي دي او په هنر نمایي او ابداعي مرحله کې پل نه دئ ایښی.

زه دغه ډله نه غندم، او د دوی فکري خدمتونه پر سر او سترګو منم، مګر کله چي د تاریخ ادب په تحلیلي او انتقادي مرحلو کي هنري آثار پلټل کیږي او پر فني معایرو باندي د هر هنري اثر قیمت ټاکل کیږي نو دغسي اشعار له نوي هنري ښکلا څخه تش ګڼل کیږي، او د زاړه سبك په ډله کي شمېرل کیږي. د مثال په توګه زه د هلالي یو شعر وړاندي کوم، چي د مضمون له پلوه نوی او خوږ او مفید او د نوی نسل یو ښکلی ارمان دئ خو د اداء او څرګندوني قالب او طرز یې هغسي کلاسيك او زوړ او مستقیم دئ :

ارمان یو

اې پښتنو پوه شئ دئ ستاسو نوم نښان یو
ځانګي بېلي بېلي دي، دئ ستاسو د ذات شان یو
دا یوسف زیي، خټك، بارك احمدزیي ، مهمند
دا غلجي، شینواري، افریدي دئ خاندان یو
سیل نه جدا شوي مرغۍ لاړه شي د مرګ په خوله
راشئ د مقصود منزل لپاره کړئ کاروان یو
لاس یا پښې او سر بللي چا په بنیادم نه دي
بېل بېل اندامونه غونډ شي جوړ شي ترې انسان یو
اې پښتونه خدای لپاره، ولي ته یو نه شولې؟
خدای دئ یو، کعبه یوه ده، او ښکلی قرآن یو
ته که عزت غواړې په دنیا د نور اقوام په شان
ستا دي په دنیا د سیاست کي وي میدان یو
اې پښتونه ! پوهه که خپله ځان د وروړلۍ په راز
ستا ګټه یوه ده په دنیا کي او تاوان یو
کاشکي چي زما په ژوند پښتون یوه منګول شولې
زه هلالي بس په زړه لرمه دا ارمان یو

وګورئ دا د نوي شعر یو اعجاز دئ، دا بیتونه دېرش کاله پخوا ویل سوي وه، مګر اوس دغه ښکلی ارمان د پښتونستان په نامه عملي مبارزې ته راوتلی دئ، نو تاسي له شاعره بله څه معجزه غواړئ؟
مګر ښاغلو لوستونکو !
دلته زما مقصد د نوي شعر اجتماعي او سیاسي موقف نه دئ، بلکي یوازي د هنر ارزښت څېړنه او پلټنه ده، چي دا مقصد به په آینده کي پسې وڅېړم.

په پښتو کي نوی هنري حرکت څنګه شروع سو؟

د افغانستان د استقلال جنګ د ایشیا په دې برخه کي یوه ویښوونکې او خوځوونکې پېښه وه، لکه په ډېرو اجتماعي او سیاسي او مدني چارو کي چي تحول راغی، دغسي هم د فکري او ادبي اړخه یوه مثمره او اغیزه ناکه حادثه وه.
د پښتونخوا په ختیزو برخو کي چیري چي د خوشحال او رحمان او شیدا غوندي بلبلانو خواږه ږغونه اروېدل سوي وو، اوس هم د پښتو شعر نشوونما بیا مونده، او د ادبي تجدد مکتب لومړی پلا هلته وپرانیست سو، او دا د پښتونخوا هغه ښکلې سیمه ده، چي شیدا په زاړه نامه "بګرام" داسي ستایله :

د بګرام خـــطه دلـــکشه
د بهار د خاطـــر خـــوښه
سرترپایه رنګ امیز دئ
رنګینه خیال انګـــېز دئ
په بهارکي یې د ګــــــلو
ناري اورم د بلبــــــــــلو

د دې ښکلي ادب خیزي سیمي زلمو د اروپایي مترقي ادبه سره اشنایي وموندله، او په پښتو شاعري کي یې نوي افکار، نوي الهامات، او نوي اسالیب رواج کړل، د دې ډلي پېشوایان : سید رسول رسا، فضل حق شیدا، برق کاکاخېل، سمندر، غني، بیزاري، طوفان، اجمل او سلیم غوندي شعراء دي، او دلته موږ اوس د دې ښکلي بوستان رنګین ګلونه لګه : الفت، بېنوا، لایق، شپون، رشاد، ریدی، محمود، پسرلی لرو.

نوو شاعرانو د خپل هنر فورم او فوند دواړه نوي کړل، او که یې هم کله د پخوانو قوالب او هنري اسالیب وساتل په هغوکي یې لاس وواهه، او په نوې ګېڼه او نوي پسول یې وښکلل، او په دې ډله کي د الفت ابتکار دا و، چي نثر ته یې کټ مټ د منظوم او پیودلي شعر رنګیني ورکړه، او زه چي د ده منثوري وړې ټوټې لولم ګمان کوم چي نثر نه دئ، بلکي د یوه خواږه او پیودلي کلام په څېر خوندکوي.

د (رسا) د بېلتانه سندره دېرش کاله پخوا ویل سوې ده، خو هم یې موضوع نوې شانتي ده، او هم یې اداء نوې ده :

د اوښکو سترګي خون فوارې وې
ګرد و غبار وې، توري ایرې وې
په تندر سوي، سرې ایرې وې

رېزې رېزې وی، او تر او تر وی
یو چي په غېږ مي ښکلی دلبر وی

بیدیاوي ، تړي هولناکي غرونه
تاوده بادونه سوي رېګونه
ناست په غرموکي، سره وي ډاګونه

شونډې مي وچي، سوی ځیګر وی
یو چي په غېږ مي ښکلی دلبر وی

په پای کي دا شاعرانه آرزو د ژوندانه او د مینې په خطرناکو مناظروکي داسي پای ته رسوي :

د مرګ سلګۍ مي ورو ورو راماتي
خولې راماتي، ساه رانه پاتي
رانه وې پاتي دنیا میراتي
ژبه مي بنده لاړ مي نظر وی
یو چي په غېږ مي ښکلی دلبر وی

لحد کي پروت وی، زېړ مخ کفن کي
د ژوندون ساه مي، نه وی بدن کي
دردمنده زړه مي خاموشه تن کي
مرګ مي په ژوند وی، کاش چي خبر وی
سرته ولاړ مي، ښکلی دلبر وی

په دې ادبي تحول او تجدد کي د سید رسول رسا د خیبر له خوا ماښام، د شیدا د ماښام سپوږمۍ، د برق د زړه ټوکرۍ، د سمندر ارمان دئ زلمیتوبه، او د الم پر څوکه ناست یم، د بیزاري ستړی له دنیا نه یم، د یادولو وړ دي.
د برق کاکاخېل د زړه ټوکرۍ، داسي یوه ټوټه ده، د قالب او فورم له مخي آهنګي او مستي او طنان وزن هم لري او محتوی یې هم د احساساتو په تصویر کي بده نه ده او یو څو ټوکرۍ یې دا دي :

غر په لوري په ګلزار
بهار راغی په یو وار
ټول وطن سو لاله زار
بلبلان په چغار سر
بوراګان اوتر اوتر
نوی شان دئ په دنیا
غر په سمه په بېدیا
نن چي ټول عالم مسرور
ځیني سم، ځیني مخمور
دا یو زه یمه مجبور
په زړګي مي دم په دم
غلبه ده د تورتم
آشنایان رانه ټول ځي
نوی غم راته راځي

دلته شاعر تول او وزن او آهنګ هم ساتلی، او نوی قالب یې هم اختراع کړی دئ. د سمندر ارمان دئ زلمیتوبه ! هم دغسي موزونه او پېودلې ټوټه ده . دی وایي :

آرمان دئ زلمیتوبه !
په تېرېدو وې چې راپاڅېدم له خوبه
آرمان دئ زلمیتوبه!

چې را په خود سوم مازدیګر و
په پرېوتو کې زېړی نمر و
دغه د توري شپې خبر و
بېغمه خوب د غم بستر و
چې مې تر غوږ شولو آواز د نی له چوبه
آرمان دئ زلمیتوبه!

وروستې شې پاته چې ويده شې
په حرکت باندې کړه وړه شې
ديدن په پټو سترګو نه شې
پرونۍ ورځ به بیا رانه شې

که مې سیلاب جوړ شې د اوښکو له څڅوبه
آرمان دئ زلمیتوبه!

د سمندر بله ټوټه شعر د الم په څوکه دوه دېرش کاله پخوا جوړه سوې ده، چې د شاعر د نوي قالب جوړولو او موزوني او مضمون آفرینۍ ښکاره دلیل دئ، د منظر نګارۍ کمال دئ، د لوړ تخیل معراج دئ او نتیجه يې یوه محکوم قوم ته ډېره مفیده او مثبته ده او تر اوسه لا هم د محکومو او مظلومو پښتونستانیانو پر حال صدق مومي، د دې نوي شعري ټوټې آغاز داسي دئ :

لکه والوزي له شوقه چورلنډې خوري په فضا کې مرغ دل مې دئ خوشحاله د دنیا له درد و غمه د الم په څوکه ناست یم		آسمانونو ته کوتره! کوزه ګوري ګرزي بره سیل کوي د غره له سره دا ساعت دئ ناخبره زه له ټول جهانه پورته

په دې آسماني سیر او جګوالي کې چې د شاعر تخیل ډېر لوړ الوتنګ کوي او خپل ټول مناظر په اوږده بیان او مهارت تصویر کوي او د منظر نګارۍ اوج ته رسیږي، نابېره ځانته ملتفت کیږي چې زه خو مریې یم، او پردو ته په سلام ولاړ یم، نو دا ټوله خیالي اعتلا او لوړېدنه د ځان غولونه ده، وايي :

د الم په څوکه پورته		هوش مي راغی چي غلام یم
په تندي مي لاس تړلی		شپه او ورځي په سلام یم
دا ټوپونه په دریاب کي		که وهم ماهی د دام یم
په دنیا کي پست ترینه		لکه خس د راه عام یم
د الم په څوکه ناست یم		زه له ټول جهان نه پورته

د پښتونستان په متجددو شاعرانو کي چي د خپل زړه درد او
سوځنده احساس په ډېر ادبي قدرت ښکاره کولای سي، او د خونین زړه ټوټې د شعر په پاڼکیو کي نغښتلای سي، ښزاري دئ. نه پوهېږم چي دا تکړه او خوږمن شاعر څوك و؟ دی لږ پېژندل سوی دئ، خو دېرش کاله پخوا د پېښور د خیبر په مجله کي د دې مقتدر او متجدد ویونکي ویناوي خپرېدې، چي ما یې هغه وخت د پښتو شعر په تاریخچه کي نوم او آثار لیکلي وه.

دا شاعر کاملاً پسیمستې او بدبین ښکاري خو په وینا کې قدرت او مهارت او طراوت او جدت سته او لکه د فارسي کرماني د آرمانجن زړه د اورنیو احساساتو ترجماني ښه کولای سي. (ستړی له دنیا نه یم) د ده یوه ډېره د آرمانه او احساسه ډکه ټوټه داسي ده :

مه راوړه ساړه لاسونه ستړی له هر چا نه یم		ستړی له دنیا نه یم
اې د صبحدم نسیمه ! ما سره نخرې مه کوه		ټوکي مسخرې مه کوه!
خوښ یوازي ځانته د سروګلو د بستانه یم		ستړی له دنیا نه یم
څو به غږوې مطربه ! خوږ سرود په زیر و بم		لا مي زیاتوې ته غم
ستړی د فراق د سرودونو نه بې شانه یم		ستړی له دنیا نه یم
اې د آسمان ستورو ! ولي بد بد راله ګورئ نن		ډېر له قهره ښورئ نن
ځای په زمکه نشته ځما، لیري له آسمانه یم		ستړی له دنیا نه یم
اې ښایسته سپوږمۍ ! په سر مي ولي غمازي کوې		لا مي دلسوزي کوې
زه دغم لمبو وژلی ټول ستی سوزانه یم		ستړی له دنیا نه یم
اې د یار د مخ جلوې ! چي بیا جلوه نما نه شې !		بیا عکس نما نه شې
پرېږده چي جل بل ستی لمبو کي د هجرانه یم		ستړی له دنیا نه یم
نور دي زه پاللی نشم، چوه زړګیه چوې که ته		مره زړګیه مرې که ته !
بس کړه ځان کړه صبر زه موړ شوی له جانانه یم		ستړی له دنیا نه یم
اې د یار بې مثلو، دل آزارو، دلربا سترګو !		نورو د آشنا سترګو !
روی د رب دئ ، نور په قهر مه ګورئ پښېمانه یم!		ستړی له دنیا نه یم
روی د رب دئ، اې رقیبه ! ما پوري خندا مه کوه!		لافي د آشنا مه کوه !
یار دي ستا نصیب شي زه بېل شوی له جانانه یم		ستړی له دنیا نه یم

تر دې ځایه ما د لري پښتونخوا د نورو شاعرانو د هنري تخلیقاتو څو نموني در وړاندي کړې، او تاسي ګورئ چي دا شاعران د شعر په نوو قالبونو کي خپل افکار او د زړه دردونه تویوي، د دوی د فورمالیزم تخلیقي احساس هغوني نوی دئ، لکه د

فکري الهام اخیستلو او محتوی مواد چي يې په نوي ډول او سینګار سره اوډلي دي. اما دا ډله په دواړو خواوو کي بيا هم معتدله ښکاري، په دوی کي د تحول افراطي میل نسته، د شعر د ټوټو یو له بله تناسب او توازن ساتي، او بیخي ځانونه له قالبه نه باسي او ښايي چي د نوی شعر ځیني افراطي لېوالان دغسي اشعار اصلاً نوي هم ونه ګڼي، مګر زه يې د نوي شعر طلیعه بولم. ځکه چي نوی شاعر د فورم په ټاکلو او جوړولو کي آزادي او په ژبه کي نوي تعابیر او تراکیب هم پیدا کولای سي.

اجمل خټک :

د لري پښتونخوا په نوې ډله کي یو ډېر ځلاند ستوری او د لوړي قریحي خاوند اجمل خټك دئ. د ده د فکر برېښناوي د پښتنو کوډغلي روښانه کوي، د خټکو د عالي استعداد او راڼه محیطه او د اکوړې د تاریخي پلوشو رڼاوي او ځلاوي اوسني عصر ته رارسوي. زه چي به کله د لنډي سین پر غاړه دکابل د رود ځپاندو نڅاوو ته په پسرلي ناست وم او د اکوړې منظر به ښکاره کېدی، نو ماته به د خوشحال خان نغمې د شیدا او هجري سوځوونکي کریږي، او د اجمل د دردناکو ږغونو انګازې نسیم راوړې او ما به په اکوړه کي د خوشحال له ځنګه سره اجمل لیدی، چي په شلم قرن کي په عصري رنګ او نوې ځلا د اکوړې پرکنډوالو برېښېدی.

دی خپل اشعار" د ژوبل احساس یو څو څرېکي، د زخمي غیرت یو څو غورځنګونه د سرې ویني یو څو تړم ځاځکي، د اولسي جونګړیو څو شنه اسویلي، د غاوره اقتدار یو څو ړندې لتي" بولي.

خو زه اجمل د پښتنو د زړو ارمانو ممثل، د دوی د مړو او ځپلو غورځنګونو ژوندی کوونکی، او د پښتني ټولني د اجتماعي روح او احساس پېژندوی ګڼم، دی په نوې ژبه او نوي ډول د قوم مړ احساس راخوځوي. د خوشحال خان دکهاله د ادبي روایاتو حامل دئ. د خوشحال خان جاویدانه نغمه اوس د پښتونخوا په فضا کي د اجمل په رباب انګازې اچوي، دی وایي:

د خوشحال له خاوري پورته یوه نغــــــمه یم
بل مشال په اباســــــین او تاتــــــــــــره یم
سرې ! یوه شوې د غیرت چیغه سور اور وم
چي تا څومره رانغړدلم سره لمبه ســــــــوم

د غیرت چیغه، د اجمل د ابتکاري ادب او ابداع ډېره ښه پلوشه ده. دی ځپانده روح لري او د هر استعماري ټونګ مخالف دئ. که موږ د پښتونستان په پښتنو کي د دوی د اروا د زوایاوو ترجمان وغواړو، باید اجمل يې بهترین پوهاند و ځرګندوي وبولو. اجمل وایي، او ځنګه ښه وایي :

ملـــــګرو ! تش په لوګـــــیدو ونه شوه
ځئ چي لمبه شو، دا خپل ځان وسوځو
د نوي ګل د خســــــمانې له پاره
دا زوړ خوړلی ګلستان وسوځو

په سیاست کي خو اجمل د پاکستاني استعماره سره جنګېږي، او دا وروست نظام ورانوي، مګر د هنر د نوي ګل د خسمانې او پرورښت له پاره هم ښايي چي زاړه او وراسته اسالیب وغورځوي. د اجمل په چیغه کي ځیني د نوي ادب شهکارونه هم سته، چي د اوسني ادب د ویاړ شمله ده. د شهیدانو د ویني فریاد، د زلمي سندره، احتجاج، چرګ ته، بین مار ته، ګوجر، جنت، زلمي شاعر ته، د زمانې باد ته، پېغله داسي هنري شهکارونه دي، چي د شاعر د غورځنده زړه څخه راوتلي اوازونه دي.

د هنر، د جمال، د وینا، د ښکلا، د احساس، د تلاطم او د یوه مواج روح مظاهر دي او هرکله چي د پښتو د اوسني شعر او هنر خبري کېږي، نو د اجمل دا آثار يې په سرکي درېږي.

په یوه مسته نغمه کي د خیبر د شپېلۍ ږغوونکي سره داسي خبري اتري کوي، د زړه اور او طوفاني احساس داسي پکښې ځایوي، چي د پښتونستان مجاهد ملت ته د ژوندانه ږغ دئ :

ستا د سوز و ساز پردو کي
سرې لمبي دي را خورې کړې
ستا سوري سوري کوګل کي
څو نغمې دي راخورې کړې
دا سره سره فضا دي
په نغمو لمبه - لمبه کړه
دا اوده - اوده دنیا دي
په دې بین نغمه - نغمه کړه
په دې چپه چپایي کي
غلبلې اودې پرتې دي
د دې ترو په ځولۍ کي
زلزلې اودې پرتي دي

په دې بین دي ګوتي کېده !
دغه غرونه په ګډا کړه
د خیبر د سر دپاسه
تندرونه په ګډا کړه
راشه پورته یو ټپه کړه
له دې سوي - سوي غره
اې بین ماره د خیبره !
اې شپونکیه د تور غره
راشه پوك وهه دا بین دي !

په دې بین کي راته واړوه
یوه داسي ګرمه لوبه
چي اوده زړونه راویښ کړي
له دې ډېره غرقه خوبه
لېونی اتڼ شروع کړي
ورته کاڼي بوټي ژاړي
په ګډا شي په نڅا شي
غرونه - غرونه، غاړي - غاړي
د دې بین له سوي سازه
سره بخري رابهر شي
د سرې ویني رګونه
دلته بیا په ګډا سر شي
د دې ترو د رغو نه
بیا مستیاني راپیدا شي
د واورینو سر درو نه

بیا بجلیاني را پیدا شي
لړزنده شي په دې ساندو !
هر خبر او ناخبره !
اې شپونکیه د خیبره !
اې بین ماره د تور غره !

راشه پوك وهه دا بین دي

د سندري په پای کي وایي :
د دې ټولو سوو زړو نه
شین لوګی پکښې لمبه کړه
ګني اور د غیرت واخله
دا خیبر پکښې لمبه کړه
بین ته داسي پوکی ورکړه
یو کړه لوړي او ژوري

په یو تار دي زړونه ګډ کړه
که نږدې وي اوکه لري
دغه شاړي - شاړي کندي
ټول خوره - خوره نغمه کړه
دغه جاړي - جاړي غر دي
یو پسته - پسته ورمه کړه
د آواز سره دي تاوکړه
د تنکو زلمو روحونه
د نغمو سره دي ګډ کړه
د نوخیزو قدمونه
پردې ټولي تار په تار کړه
که څو لر وي اوکه بره
اې بین ماره د خیبره !
اې شپونکیه د خیبره !

راشه پوك وهه دا بین دي

پښتو نوی شعر په افغانستان کي :

په افغانستان کي د استقلال له غورځنګه سره د ژوندانه نوی تحول په ښه توګه ليدل کيږي، د دې نوي حرکت تاداو تقريباً يو قرن پخوا د مرحوم امير شېر علي خان له زمانې څخه د ستر سياسي مفکر سيد جمال الدين افغاني په ظهور او په بالاحصار کي د نوي مکتب په تأسيس او د شمس النهار په تنکيو پلوشو په خپرېدنګ ايښود سوئ و، خو دوهم جنګ او د استعمار هولناکو څپو دا ملي حرکت د فکري خوا څخه پر ځای ودراوه او زموږ ملت له استعمار سره په خونينه مبارزه لاس پوري کړ او تقريباً نيم قرن وروسته، چي کامل سياسي استقلال بيا مونده سو، نو هغه فکري تجلاوي بيا زموږ د وطن پر کوډغلو چي له استعمار سره په اول او دوهم جنګ کي بالکل وراني سوې وې بيا وځلېدې. موږ استقلال وګاټه، خو پنځوس کاله له فکري پرورښته او له نوي پيشرفته څخه تر شا پاته سوو. په اول او دوهم جنګ کي زموږ ملت دا ثابته کړه، چي موږ دا وطن ساتلای سو، او د خپل ملي موجوديت له پاره د دنيا له قويترين او غښتلي سازمانه سره هم ډغري وهلای سو او په هر حال کي خپل مرکزيت خوندي کوو.

مګر يو قوم چي د خپلي خاوري او خپل ملي موجوديت په دفاع کي يو قرن توره په لاس پر ډګر ولاړ وي او په سرو وينو کي رغړي، هغه خو د فکر او ادب او علم او پوهني، روزني ته ابداً فرصت نه مومي.

په پښتو ادب کي د شعر په شکل، نوي افکار او نوي محتويات په زاړه فورم او ډول، موږ لومړئ پلا په سراج الاخبار کي وينو، چي عبدالعلي مستغني او غلام محی الدين افغان او پرېشان او مولوي صالح محمد او ملا محمد افغاني نويس ځيني اشعار نشر کړي دي په دغو ادبي ټوټو کي د وطن خواهۍ نوی احساس، د افغانيت او مليت نوی فکر او د عصري تجدد نوی حرکت ښکاري او دغه افکار وه، چي د استقلال د نهضت له پاره يې ډېره ښه زمينه برابره کړه.

زما ښه په يا دي، چي د استقلال تر جنګ درې څلورکاله دمخه ښاغلي پرېشان (اوسني داوي) د بلبل ګرفتار مسدس په فارسي ژبه نظم کړ او د استقلال له پاره يې د خپل ملت آمال د يوه ګرفتار بلبل په ژبه تصوير کړل او عين دغه ادبي ټوټه مرحوم مولوي صالح محمد په پښتو نظم کړه. دې دواړو ادبي ټوټو پر باسواده طبقه باندي داسي اثر وکړ، چي د بلبل ګرفتار منظومه به په کندهار کي له سراج الاخباره څخه ښځو هم لوسته. هغه وخت زه کوچنی وم، خط مي نه سوای لوستای، مګر دغه ادبي سندره مي اورېدلې وه، چي ښځو به په پښتو لوستله، خو سترګي به يې له اوښکو ډکي وي، ساړه اسويلي به يې له سينو څخه راختل، اما د وطن د آزادۍ قدر په دغو مجلسو کي پېژندلی و.

په دغه وخت کي ځيني نور پښتانه شاعران هم وو، چي د دوی آثار په سراج الاخبار کي نسته، مګر نوي افکار، او د وطن مينه، او ملي درد لري، لکه د کندهار سيد محسن آغا او ملا عبدالباقي افغان، چي خپل پښتو کتاب يې په تقريباً پنځه زره بيته کي د امير حبيب الله خان په نامه اهداء کړی دئ او ډېري اصلاحي او انتقادي او ملي برخي لري.

د وزن او ظاهري فورم په لحاظ خو د دغو شاعرانو په آثارو کي کوم نوی توب نه ښکاري، مګر په فکري لحاظ يې مضامين نوي دي، له نوي ژوندانه څخه رغيږي، ملي دردونه بيانوي او غواړي چي شعر د ژوندانه سره ونښلوي، او په دې لاره کي مؤفق هم دي، ځکه چي هم د دغي ډلي مقبوله سعيه او نېکمرغه فکري حرکت و، چي د استقلال د بيا موندلو هنګامه يې توده کړه، او موږ کورټ د دوی دغه ادبي جهاد او زيار نه هېروو، او هم د دوی دغه فکري سلسله ده، چي په اوسني نسل پوري نښلي.

د استقلال تر بيا موندلو وروسته، موږ ډېر شاعران لرو، چي په فکري لحاظ نوي، او د فورم له خوا زاړه دي. مګر په دغه ډله کي مرحوم حاجي ولي محمد مخلص د خاص امتياز خاوند دئ. دې سړي په کندهار د پښتو شعر نوی مکتب پرانيست، ډېر اصلاحي او انتقادي اشعار يې و ويل. خو ده ځان د پخواني مکتب په قيد او وزن پوري پوره مقيد نه کړ. خپل افکار يې په داسي قالبونو کي واچول چي د عوامي ادب له اوزانو څخه اقتباس سوي وه.

مخلص د عصر او زمان سره ځيني تعابير او نوي استعارات هم وموندل، چي د ده شعر ته يې عوامي رنګ هم ورکړ، مثلاً په بين المللي لومړي جنګ کي چي عثماني ترکانو د اروپا حکومتونو ته د المان په طرفداري د جنګ اعلان ورکړ، مخلص له دغي واقعې څخه په عشقي دنيا کي الهام واخيست، او داسي تعبير يې ځني جوړ کړ :

تورکان سترګو دي بيا ماته اعلان کړی د جنګ
مژګان دي زما و قــتل ته ولاړ تيار يکرنــــــــګ

په دغه ډله کي مرحوم سيد حسين سيد او رحمت الله پوپلزی، او ملا جانان کاکړ او خواجه محمد زهير هم د يادولو وړ دي، ځکه چي د دوي اشعار هم اصلاحي او وطني رنګ لري او مسلسلاً ما څوکاله په طلوع افغان کي خپاره کړي دي.

د اعليحضرت محمد نادرشاه غازي تر دورې وروسته، چي د پښتو ادب کوم انکشاف او پرمختګ موندلی دئ، دا تنکی نهال يې ښه روزلی دئ. پخوانی انجمن ادبي او اوسنۍ پښتو ټولنه د پښتو شعر او ادب روزنتون سو، او په هغه دوره کي موږ لګه : امين الله زمريالی، غلام جيلاني جلالي، قيام الدين خادم، صديق الله رښتين، عبدالرؤف بېنوا، ګل پاچا الفت، عبدالشکور رشاد او محمد ارسلان سليمي غوندي شاعران لرو، چي په فکري لحاظ خو بالکل نوي دي، اما د فورم له پلوه د دوی په ځينو آثارو کي د نوي توب څرکونه وينو.

د پښتو ادب په تاريخ کي دغه درنه ډله د پخواني کلاسيك مکتب او نوي مکتب تر منځ د منځګړو حيثيت لري. دوی د ګذشتګانو د ادبي رواياتو حامل دي او هغه زوړ ادبي ميراث يې نوي نسل ته رانقل کړی دئ او د پښتو ادب تاريخ هيڅکله د دوی مشکوره سعيه نه هېروي. دوی د خپل عصر او زمان سره مطابق په پښتو شعر کي نوي افکار داخل کړل. دوی نوی نسل له وطني او ملي حقايقو سره آشنا کړ، دوی د پښتو شعر تنکی نهال وپاله. په ادبي رواياتو کي چي کومه وظيفه د دوی پر غاړه وه، هغه يې په لګه غاړه اجراء کړه او د پېشقدمۍ عالی مقام يې وګاټه. مګر د زماني سير خو نه درېږي او په کايناتو کي د تجدد او تحول قوي لاس خپل کارکوي او د بشر فکري کاروان هر وخت روان ښکاري، نوکه اوس د نوي نسل زلمي ځانته د نوي شعر نوې دنيا جوړوي، دوی هم په هغه اندازه حق لري لکه دېرش کاله پخوا چي موږ ځانونه له پخواني فکري جريانه څخه وايستل او په پښتو شعر کي مو اصلاحي او انتقادي او عصري مواد داخل کړل.

يو مثال : پنځوس کاله پخوا زمانه در په ياد کئ ! هغه وخت چا پښتو شعر نه وايه، اوکه به څوك په دې فکر کي و، هغه به د خوشحال او رحمان پيروي کوله، د تورو زلفو په شکنجه کي به نښتی او د باڼو په غشي به ژوبل و، د شعر موضوع او محتوی يو زرکاله دغسي راغلې وه او خلک هم پر دغه لار تلل، يو وار نابېره غلام محی الدين افغان د شعر مجراء بدله کړه او په (۱۳۳۳ هـ . ق) يې په سراج الاخبار کي دکوم خيالي محبوب د اوږدو زلفو او ښکلي مخ او هلال آبرو د ستايني پر ځای د وطن په حقيقي دلبر پوري داسي سندره وويله :

زړه زمـــا ډك دئ له ميني د وطــــــــــن
خپل وطن ماته عزيز دئ تر خپـــــــل تن
هر يوګل مي د وطن پر ما ډېرګران دئ
ترکشميره، تر پاريسه، تر لـــــــــــندن
که څه ډېر دي په جـــــهان کي عـــــزتونه
ډېر عــــزت دئ په خـــدمت کي د وطن

دا موضوع اوس موږ ته نوې نه ښکاري او ښايي چي ډېر زلمي يې د بيان يو مبتذل او فرسوده طرز وبولي، او له فکري پلوه يې هم خوښ نه کړي، مګر په هغه وخت کي بالکل نوې وه، او ښايي چي شاعر به د پخواني خيال او د زاړه مکتب پيروانو ډېر غندلی وي، چي ولي د رحمان بابا لاهوتي فکر، په داسي زميني موضوع تبديلوي؟

نوکه موږ په هغه وخت کي مرحوم افغان د دغه نوي فکر په راوړلو نه پېژنو، بلکي د نوي عصر په فکري تحول کي دی د پيش قدمانو په ډله کي دروو، ښايي چي د اوسني عصر نوي شاعر ته هم دغه حق ورکو.

تر پنځه ويشت کلن سير وروسته :

ما دمخه وويل چي په پښتو شعر کي د فکري تحول نوي دوره له (۱۳۱۰) شمسی کال څخه شروع سوې وه، او دا د يوه قرن څلورمه برخه تر ۱۳۳۵ ش پوري زه د منځګړو دوره ګڼم ځکه چي دغه دوره د پښتو دکلاسيك شعراو نوی غورځنګ تر مينځ د يوې منځنۍ دورې حيثيت لري.

په دې دوره کې د پښتو شعر فورم او قالب هغه د خوشحال او رحمان او د دوی د ملګرو په څېر و. خو فکر یې نوی و. د شعر محتوی اوښتې وه. وګورئ ! پیرمحمد کاکړ د بېلتانه سندره په داسي قالب کي اچولې وه :

هجران انبار کړه پر مـا غــــمونه
ضعیف نحیف سوم په تن زبـــونه
اور مي بیا بل سو د زړه په خـونه
ګهی ژړا کړم، ګهی آهــــــــــونه
اوښکي مي څاخي له ځیګرخونه
رنځ مي زیاتیږي له دې تاخـــونه

ښاغلي الفت په همدغه پخواني قالب کي نوی فکر ځای کی، او وې ویل :

ګرانه وطنه ! څومره زیبا یې!
جنت د ځمکي، زړه د دنیا یې!
ښاغلی تاج ته، د ایشیا یې!
وړ د ستایلو ته په رښتیا یې!
لعل و ګوهر شته ستا بدخشان کي
تمدن خور شو، ستا په جهان کي

پنځه ویشت کاله پښتو شعر د پخواني فورمالیزم په غولي کي خالپوځي وکړې او د منځګړو تر ډلي وروسته په دې وروستیو پنځو شپږو کلو کي یوه زلمۍ ډله شاعران راووتل، چي دوی په فکري خوا کي له منځګړو سره لړ و ډېر مشترك دي. خو د شعر فورم او قالب او تعابیر او د اداء طرز یې نوی ښکاري. له دې ډلي څخه ښاغلی سلیمان لایق د خاص استعداد او ادبي ذوق خاوند دئ او د ده نوی کلام د پښتو شعر د نوي غورځنګ شمله ده. هم فکري ښکلا لري، او هم د فورم او آهنګ په ایجاد کي ګړندی ښکاري. لایق لکه نوی زلمی چي دئ افکار یې هم زلمي دي، کوم هیجان، کوم تلاطم او غورځنګ او نڅا چي د ده په اشعارو کي د اورنیو احساساتو سره ښکاري، د ده د شعر او نوي فورم او آهنګه سره اوړه پر اوړه ځي او زه داسي ګمان کوم چي د آرامو زړو او مړاو احساساتو خاوندان به هم له خپله شعره سره خوځوي، او په خپله شعري نڅا کي یې له ځانه سره ملګري کوي.
دلته به زه د نمونې په توګه د ده یو پیغام راوړم. وګورئ څوني څپان، او څوني متلاطم او څوني تود دئ، دی وایي :

تېر به شي کلونه مګر نه به شي
زما دغه رنګيني ترانې هېري
محوه به شي ګور زما
کلی زما کور زما
مړ به نه شي اور زما
تل به زه ږغېږمه شعرونو کي له کامه سره

دا د بيدارۍ او ناپوهۍ څپې
زما هنر او مينه غرقوی نه شي
تل به د افغان بچي
پورته د باميان بچي
ښکته د سيستان بچي
لولي زما سندري له آغاز او له انجامه سره

زما ولس به يو شي هيوادونو ته
زما د ترانې ښکلي رنګين ګلان
تل به د پښتو ژبه
دا د لويو غرو ژبه
دغه د درنو ژبه
ساتي زما شعر له فکرونو او مرامه سره

د شعر په پای کي لايق د زلميتابه تودې هيلي د خپل هنر د ښکلا له پاره رابولي. د ده يقين دئ چي دا هنر نه مړه کېدونکې او جاويدانه او پايېدونکې پديده ده او هرو مرو به دا ږغ د فضا په تېپدونکې څپه کي آيندګانو ته رسيږي او خپل اثر به کوي، او وايي:

اې زما د ځوانۍ تودو هيلو !
ننوزئ د شعر ابدي کـــور ته !
يوسئ ولولې زما
پټې زلـــــزلې زمـــا
اوښکي قافلې زما
وروسته زمانو ته د دې عصر له پيغامه سره

بېنوا خو ما د منځګړو په ډله کي شمار کی، خو دی کله په نوي اتڼ هم کښېوزي او د فورم او فوند په لحاظ نوی شعر هم وايي. د ده يوه خوږه او د شعر ښکلې ټوټه په خپله د دغه تجدد او نوي توب حکايت کوي، او د زمانې نوی رنګ او نوی څېر راښيي. دی وايي :

نسيم و وې د ګل غوړ کي :
بدل ســـــــو د يارانې رنګ

غـلـی شـــــانته انقلاب دئ
بدلــــوي د زمـــانې رنګ

ورســــــــره نوي رنګـــــــونه
رنګا رنګ تحـــــولــــــونه
کړي سمسور به راغ راغـونه
موسم بل دئ هــم بـــــل سوی
د بلبل د ترانې رنـــــــــګ

دړي وړي زوړ ربــــــاب دئ
زړو مطرب خانه خـــراب دئ
زوړ آهنګ د روح عذاب دئ
نوی ساز نـــــــوی آواز دئ
هم سو نوی د نغــــــمې رنګ

هنر تل له صفا او سپېڅلتوبه سره مل وي. د ښکلا سره تړول وي او هر څوني چې دغه سپېڅلتيا او ښکلا ولري هغومره يې فني ارزښت زياتېږي، نو هنرمن تل په ځيرو سترګو د زمانې کرغېړنو ته هم ګوري او نه غواړي چې د هنر ښکلې او ځلانده څېره په ځينو تورکنو آلوده او ککړه سي. ښېنوا د نوي نسل توجه دې نکتې ته هم راګرځوي، او وايي :

طلايي جام کي د دور
شراب زهر دي په دور
نوشېدل يې غواړي غور
ای سرمست زلميه پام کړه!
بل راز سو د ميخانې رنګ

په دې ډول په پښتو شعر کي زموږ د نوي شاعر کار ډېر نوی دئ او دا ښکاره ده چې نوی شاعر خپل پراخوالی او نضج ته نه دئ رسېدلی او دا يې د صباوت او کوچنيتوب دوره ده، مګر د کانټ په قول د هر هنر ايجاد د هنرمن په ظريف استعداد پوري اړه لري او انساني دماغ د نوي روش او نوي لاري د پيدا کولو يو خارق العاده استعداد هم لري. نو که زموږ زلمي شاعران او د نوي طرز لېوالان په آينده کي د فورم او فوند په لحاظ د نوي شعر نوزاد وړونکي په ښه ډول وروزي ګمان کېږي، چې پښتو به په ادب کي د نوي هنر له پلوه هم يوه غني ژبه سي. د اوسني پښتو نوي شعر د تنکي بڼ يو بل غوړېدلی ګل فاراني دئ. دی په فارسي کي هم د دغه مکتب له پيروانو څخه دئ په پښتو خو لږ شعر وايي، اما هغه لږ يې هم ښه ښکاري. فاراني په نوي مکتب کي د فورم په لحاظ پخواني اساليب نه هېروي، او د وزن او حتی قافيې په ساتلو کي محتاط او متوسط ښکاري. د ده يوه ټوټه شعر د غرو غروب نومېږي خو زه يې د نتيجې له پلوه عنوان د تېر يادونه بردم. په دې پاړکي کي شاعر د پښتني عوامي ژوند مناظر پېش کوي او بيان يې هم خوږ دئ، د فکري جولان ساحه يې بالکل وګړنی ده او د فوند په لحاظ هم دا ټوټه بې ارزښته نه ده، دی وايي :

د سپینو دنګو غرونو شـــــاته
زیړی لمر ورو - ورو پټېږي
ځما هېر او مړه یــــــــادونه
بیا مي زړه کي ژوندي کېږي

مازیګر وړمه چلېږي
رپوي وحشي ګلونه
سردروکي انګازه کړي
د زړو شپنو بړغونه

د کږدۍ مېرمني پیایي
سیرلکي په شنو وښوکي
یو کمکی ماشوم ویده دئ
کېږدۍ لاندي په ځانګوکي

د نښتروګڼ ځنګله کي
ګڼونکي سندري وایي
صحرایي ښایسته پېغله
یو جونګی اوبو ته بیایي

د نښترو څانګي باندي
ځنګلي مرغان چغېږي
د تور تم راتګ نږدې دئ
ګوندي دوی ورنه ډارېږي

د شفق وروستۍ وړانګي
مچوي اوچت ښاخونه
زه لا هسي چرت کي ناست یم
زوروي مي تېر یادونه

د همدغه نوي مکتب یو بل شاګرد شپون دئ، دا زلمی هم د نوي فکر استعداد لري او د خپل فکر د ښکاره کولو له پاره د بیان نوې لاره پیدا کوي. د ده نظر د نوي شعر په شاوخوا کي د یوې نوي شعري ټوټې څخه ښکاري، چي همزولي شاعر ته خطاب کوي او داسي وایي :

ته د دنیا د کاروانو جرس
د تمدن د قافلو زنځیر
ستا له تېز بینو سترګو ډېره کوي
د هندوکش د آسمانونو کجیر
هو ! ته شاعر یې، قلم سم چلوه !

چي یې د چا د لاس رانجه خوړلي
د هغو ږغ ستا له ستوني راځي
چي په کړاو په بېکسۍ کي ومري
دا ستا قلم یې جنازې پسي ځي
چي یې چاړه په سینه ننوځي
ستا له قلمه ورته آخ وځي
هو ! ته شاعر یې، قلم سم چلوه !

شپون نوی شاعر، د نوي دنیا جوړونکی، او د نوي فکري تحول ښکاره کوونکی، او د سبا پر ژوندانه یو مؤثر عامل ګڼي، او د همزولي شاعر د خطاب په پای کي وایي :

د ژوند د ذوق پاکه هنداره ته یې
ته چي خندا کوې دنیا خاندي
ته نو چي خاندې رښتینی خانده!
که نه تاریخ به بیا پر تا خاندي
ستا د هري اوښکي په اثر
یو زرګلونه په سبا خاندي
هو ! ته شاعر یې، قلم سم چلوه!

د نوي شاعر د فکر یوازنۍ جولانګاه د خپل وطن ځمکه ده، دی که څه وایي، نو له خپله ژونده وایي د وطن له هري پرښي او بوټي څخه د میني الهام اخلي. د شپون د کوکچي سیند، یوه داسي سندره ده چي د نوي شعر د دغه مزیت نمایندګي ښه کوي او دا وطن جنت ورته بریښي دی وایي :

کوکچه زما د آرزوګانو د اسرو سیند دئ
چي څاڅکي څاڅکي د پامیر له سپینو څوکو رغړي
په هر یو څاڅکي کي د دې وطن هستي غوټه ده
وچه یې مه کړې، دغه څاڅکي دي همېش بهېږي
په هر یو موج او هر شکن کي یې رازونه ګورم
او تا ته وایم : د اسرو او امیندونو ربه !
زه خبر نه ومه، چي ماته دي جنت راکړی

د نوي شاعر نهايي آرزو دغه ده، چي د يو لوی افغاني مليت په تکميل کي لومړنی وي. د ده پخوانی تاريخ مخي ته پروت دئ، او زلمی نسل د دغو پاڼو لوستونکی ګڼي.دی غواړي چي تل دغه ځاځکي د يوه بهاند سيند په څېر سره راټول و ويني او هيڅ ځاځکی د لوی افغان د فياض او عظيم سيند له غيږ څخه وتلی نه وي، نو د دې سندري په پای کي دغه هيله داسي د شعر په څپوکي راوړاندي کوي:

چيرته د زړه د کوم يو ګوټ نه مي لمسون غوندي دئ
چي ، هه ! شپونکيه له دې ګاري ځان لاهو کړه سيند ته
بيا چي لاهو شې لمبو مه وهه کرار پرېوځه
يوه قطره شه غاړه ورکړه د همزولو سره!
زه وايم سينده ! صبر وکړه، زه خوبونه ګورم
او تا ته وايم : د اسرو د اميدونو ربه !
زه خبر نه ومه چي ماته دي جنت راکړی

داسي ښکاري چي د نوی شاعر متلاطم او ځپان احساس د يوې ورکي آرزو په تلاښ کي دئ، او زلمی نسل د يوه زړه خوځوونکي خوب تعبير ته لالهانده دئ. دغه هيله، دغه آرزو او دغه ښکلي غايه څه ده؟ د دې نېکي آرزو تعبير د نوي مکتب د يوه بل ملګري ښاغلي شفيق له خولې واروئ، چي په څه قوت او ټينګار يې په ښکاره کولو کي بريالی سوی دئ :

پاکي جذبې د زړه انګړکي د وحدت لــــــــــــرم
مخکي ځراغونه بل د دين او د ملت لــــــــــــرم
زه يم چي مغزوکي رڼايي د حــــــــــــقيقت لرم
اوس مي که لاس تش دئ نور څه نشته يو همت لرم
شته ده په تاريخ کي د مېړاني افســـــــــانه زما
ماکي ټګي نشته هـــــــــــو مي هو او نه ده نه زما
کور مي د زړه تود دئ په تودو جذبو د قام د عشق
زه د قام په مينه کي ختلی يم پر بام د عشق
ميني دي پښتونه ! نښلولی يم په دام د عشق
غواړم په قومي عروج رڼا،تياره ماښام د عشق
ګرزم سرګردانه لی په لی قومي اختر پسي
ځان سره چي راوړي سعادت هغه سحر پسي

ټينګ اميد کېدای سي چي زلمی شاعر به دغه ملي اختر ضرور ووينې، او د ده هنر به و دغه لومړي معراج ته د رسېدلو له پاره د يوه محرك په ډول رهبري وکړي. هيله ده چي نوی شاعر به تل د خپل کاروان سره د يو خوږ ږغي حادي په ډول د ملي سعادت پر لوري ملګری وي او د ده تودې نغمې به تل د تلونکو په زړوکي ګرمي پيدا کړي او دا به يې يقين وي، چي د ده هنر په ملي يون کي د لاري روښانه ځراغ، او په زړه پوري توښه ده او ښاغلي الفت ډېر ښه ويلي دي چي :

ښه آهنګ چي په هر سازکي وي موزون وي
که رباب وي، که شپېلۍ وي، که داريا وي

نننـــــــدارو او تماشـــــــو ته بـــه ورځـــــمه
د هـــــر چـــــا په ساز چي ښـکلي په ګډا وي

د دې څېړني په پای کي زه د يوه بل نوي معاصر شاعر ښاغلي رشاد يو بل شعر هم راوړم. دی بالکل نوی فکر لري مګر قالب يې هغه پخوانی دئ، ځکه چي د ده آثار فکري ارزښتونه لري نو د نوي شعر په صفت کي ښه ځای نيسي او د ده هنر د هنر له پاره دئ نه مجرد هنر :

پيره !

پيره ! ته شمع زموږ د تورو شپو يې
شمع څه چي زموږ کسی د لېمو يې
بويه دا چي دي د پښو خاوري رانجه کړو
وايي: ته مسيح د جهل د ړندو يې
وايي: ژوی ستا په دم د غفلت مړی
وايي: ته حکيم د زړونو د رنځو يې
وايي: ته د بغل ځای په مينه نيسې
وايي: ته خضر د دې تورو تيارو يې
وايي: ته ايسته کوې کين له کوګلو
وايي: ته پوه د ناولو زړو په ولو يې
وايي: ته ښايسته کوې صفا زړونه
ته صيقل د دې زنګنو آئينو يې
وايي : ته د بدبينۍ د لچ توتيا يې
ته اکسير د خودخواهۍ د مرضو يې
چي جنون د مال و جاه و نسب بيايې
وايي : ته عامل د هغو اورادو يې
چي پېښېږي د حرص و سودايي ته
وايي : ته دافع د هغو انديښنو يې
چي ترې زېږي خرخښې نفاق جنګونه
ته ماهر د هغو بدو رواجو يې
وايي : ستا په لاس بې لاري پر لار کيږي
وايي : ته مصلح د کينو او کبرو يې
وايي : ستا په خوله دښنه سره رغيږي
وايي : ته د دوستۍ تومنه د تربرو يې
وايي : ستا په تلقين زړونه سره ښلي
مکمل د عشق د ټولو طريقو يې
وايي : ستا له ساه سيځي ريښې د رخي
ته طبيب د وړو سترګو تنګو زړو يې
زړونه کاږې د دني مينو له ږغومو[1]
وايي : نوح د نفسانيو توپانو يې
وايي : ستا په تربيت بخل ورکيږي
وايي : ته مصدر د رحم او پېرزو يې

وایي : ته ژړوې سترګي پر مظلومو
په زړه غوڅ د نامېندۍ له اسوېلو يې
وايي : ستا د خولې ګوله ده په شريکه
ته خواخوږی د بېوزلو بې اسرو يې
وايي : ته د خدای پر پار د حق له پاره
تېر د ځان تر هر مطلب هري ارزو يې
نه د مال تمه لرې نه د سر بېره[۲]
وايي : ته آزاد له دې ټيټو قيدو يې
ته د هر نمرود ميرخي تمه لېځي غړې
په طلب د حق راضي په سرو لمبو يې
وايي : سر نه کږوې طاغي طاقت ته
ته قاطع د ظلم او جبر د ريښو يې
وايي : ته د باداری له نامه بد وړې
ته له کبره تښتېدونکی په مزلو يې
وايي : ستا سره همېش دا کرامت سته
چي خارق د رياکارو د پردو يې
د رښتيني سړيتوب مزله تې بيايې
ته هادي د ژوندانه د قافلو يې
که رښتيا وي دا چي وايي ستا په باب کي
رارسيږه ! ته مهدي د دې قومو يې
په جلوکي دي اصلاح ځي د ټولنو
ته خاوند د بختورو قدمو يې
موږ به ستا تر قدم لاندي ايږدو سترګي
ته رهبر د دغو ورکو کاروانو يې
موږ به ستا مخ ته سرونه نذرانه بږدو
ته لايق پيره ! د لوړو درورو يې
اوکنه نو خوشي ټګ يې نور څه نسته
ټولوونکی د نذرو د شکرانو يې
غوړولي دي دامونه د سلوک دي
ته صياد د څو سپېدلو پښتنو يې
د عزت او د ارام بتان په زړه کي
په دې څه سي چي محراب ته پر سجدو يې
چي له ښې ارشو دي زړه بل لور ته نه ځي
د نس ميني بتر کړی تر ښاروو يې
د خداي ميني ته دي زړه په څه فارغ سي
ته چي غرق د مال په مينه تر غوږو يې
شپه و ورځ پر تسپو شمېرې غوا و غېلي
په لمانځه کي په تلاښ د ښايستو يې

نه د ذکر په پلمه پټوې سترګي
ډوب په فکر د پټو د پالېزو يې
په ښکاره مراقبه له خلګو ګوښي
پټ اخته د شکرانو په حسابو يې
په ښکاره وچه ګوله په اوبو نغړې
پټ سېځلی تر سېرمو په نعمتو يې
په ښکاره ژغورې نظر له خپلو ښځو
پټ لګیا د نامحرمو په ورنو يې
ښکاره نورو ته غندې د دنيا مينه
پټ مخکښ د دې ليلا د لېونو يې
ته په سپينه ورځ لوټې کلي کورونه
په جامه کي د پېري مشر د غلو يې
خدای دي وساتي قومونه ستا له غدره
ته پير نه يې مبتکر د شعبدو يې